

**ARDAHAN MERKEZ İLÇESİNİN
BEŞERİ VE İKTİSADİ COĞRAFYASI**

Emrah POLAT

Coğrafya Anabilim Dalı

Doktora Tezi

Prof. Dr. Zeki KODAY

2019

Her Hakkı Saklıdır

**T.C.
ATATÜTÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
COĞRAFYA ANABİLİM DALI**

Emrah POLAT

**ARDAHAN MERKEZ İLÇESİNİN BEŞERİ VE İKTİSADİ
COĞRAFYASI**

DOKTORA TEZİ

**TEZ YÖNETİCİSİ
Prof. Dr. Zeki KODAY**

ERZURUM - 2019

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ BEYAN FORMU

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

BİLDİRİM

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esaslarının ilgili maddelerine göre hazırlamış olduğum “ARDAHAN MERKEZ İLÇESİNİN BEŞERİ VE İKTİSADİ COĞRAFYASI” adlı tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kâğıt ve elektronik kopyalarının Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

*Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esaslarının ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim *.*

- Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.
- Tezimin/Raporumun makale için **altı ay**, patent için **iki yıl** süreyle erişiminin ertelenmesini istiyorum.

20.09.2019

Emrah POLAT

* LİSANSÜSTÜ TEZLERİN ELEKTRONİK ORTAMDA TOPLANMASI, DÜZENLENMESİ VE ERİŞİME AÇILMASINA İLİŞKİN YÖNERGE

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Çeşitli ve Son Hükümler

Lisansüstü tezlerin erişime açılmasının ertelenmesi MADDE 6– (1) Lisansüstü teze ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulu iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.

(2) Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internette paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.

Gizlilik dereceli tezler MADDE 7– (1) Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, tezin yapıldığı kurum tarafından verilir. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, ilgili kurum ve kuruluşun önerisi ile enstitü veya fakültenin uygun görüşü üzerine üniversite yönetim kurulu tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.

(2) Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ BEYAN FORMU

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE
BİLDİRİM

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esaslarının ilgili maddelerine göre hazırlamış olduğum “ARDAHAN MERKEZ İLÇESİNİN BEŞERİ VE İKTİSADİ COĞRAFYASI” adlı tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kâğıt ve elektronik kopyalarının Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esaslarının ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim *.

- Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.
- Tezimin/Raporumun makale için **altı ay**, patent için **iki yıl** süreyle erişiminin ertelenmesini istiyorum.

20.09.2019

Emrah POLAT

* LİSANSÜSTÜ TEZLERİN ELEKTRONİK ORTAMDA TOPLANMASI, DÜZENLENMESİ VE ERİŞİME AÇILMASINA İLİŞKİN YÖNERGE

.....

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Çeşitli ve Son Hükümler

Lisansüstü tezlerin erişime açılmasının ertelenmesi MADDE 6– (1) Lisansüstü teze ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulu iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.

(2) Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.

Gizlilik dereceli tezler MADDE 7– (1) Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, tezin yapıldığı kurum tarafından verilir. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlerle ilişkin gizlilik kararı ise, ilgili kurum ve kuruluşun önerisi ile enstitü veya fakültenin uygun görüşü üzerine üniversite yönetim kurulu tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.

(2) Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	III
ABSTRACT	IV
KISALTMALAR DİZİNİ	V
TABLolar DİZİNİ	VI
ŞEKİLLER DİZİNİ	X
HARİTALAR DİZİNİ	XII
FOTOĞRAFLAR DİZİNİ	XIII
ÖN SÖZ.....	XVII
GİRİŞ	1
I. ARAŞTIRMA SAHASININ YERİ VE SINIRLARI.....	1
II. ARAŞTIRMANIN AMACI VE YÖNTEMİ	4
III. ARAŞTIRMA SAHASI İLE İLGİLİ ARAŞTIRMALAR	8

BİRİNCİ BÖLÜM**DOĞAL ÇEVRE ÖZELLİKLERİ**

1.1. JEOLojİK VE JEOMORFOLOJİK ÖZELLİKLER.....	11
1.2. İKLİM ÖZELLİKLERİ.....	23
1.2.1. Sıcaklık.....	25
1.2.2. Basınç ve Rüzgârlar	31
1.2.3. Nem ve Bulutluluk	35
1.2.4. Yağışlar	37
1.2.5. İklim Tipi	42
1.3. HİDROGRAFİK ÖZELLİKLER	46
1.4. BİTKİ ÖRTÜSÜ ÖZELLİKLERİ	56
1.5. TOPRAK ÖZELLİKLERİ	59

İKİNCİ BÖLÜM**BEŞERİ FAALİYETLER**

2.1. NÜFUS	64
2.1.1. Nüfusun Tarihsel Gelişimi	65
2.1.2. Nüfus Hareketleri	77
2.1.2.1. Doğumlar ve Ölümler	77

2.1.2.2. Göçler.....	79
2.1.3. Nüfusun Sosyo-Kültürel Özellikleri	90
2.1.3.1. Nüfusun Yaş ve Cinsiyet Yapısı	90
2.1.3.2. Aile Büyüklükleri.....	97
2.1.3.3. Nüfusun Eğitim Durumu.....	99
2.1.3.4. Sağlık Hizmetleri	107
2.1.3.5. Nüfusun Dağılışı ve Yoğunluğu.....	112
2.2. YERLEŞME	121
2.2.1. Yerleşmenin Tarihsel Gelişimi	121
2.2.2. Yerleşme Adları	126
2.2.3. Yerleşme Şekilleri.....	131
2.2.3.1. Kır Yerleşmeleri.....	133
2.2.3.1.1. Köy Yerleşmeleri	133
2.2.3.1.2. Köy Konutları	143
2.2.3.1.3. Dönemlik Yerleşmeler	153
2.2.3.2. Ardahan Şehri.....	161
2.2.3.2.1. Şehir İçi Arazi Kullanımı ve Fonksiyon Alanları	172
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	
EKONOMİK FAALİYETLER	
3.1. GENEL ÖZELLİKLER.....	184
3.1.1. Arazi Kullanımı.....	185
3.2. TARIMSAL ÜRETİM.....	188
3.2.1. Bitkisel Üretim.....	188
3.2.2. Hayvansal Üretim.....	194
3.3. ORMANCILIK	211
3.4. SANAYİ	213
3.5. ULAŞIM.....	216
3.6. TİCARET	226
3.7. TURİZM	230
SONUÇ VE ÖNERİLER.....	252
KAYNAKÇA	263
ÖZGEÇMİŞ.....	273

ÖZET

DOKTORA TEZİ

ARDAHAN MERKEZ İLÇESİNİN BEŞERİ VE İKTİSADİ COĞRAFYASI

Emrah POLAT

Tez Yöneticisi: Prof. Dr. Zeki KODAY

2019, 273 Sayfa

Jüri: Prof. Dr. Zeki KODAY

Prof. Dr. Mehmet Zaman

Prof. Dr. Mete ALIM

Assoc. Prof. Dr. Alperen KAYSERİLİ

Assoc. Prof. Dr. Vedat KARADENİZ

Araştırma konusu Ardahan Merkez İlçesi'nin beşeri ve ekonomik coğrafya özellikleridir. Bu çalışmada amaç, sahanın beşeri ve ekonomik coğrafya özelliklerinin belirlenerek, bunların kültürel ve sosyo-ekonomik gelişim için kullanılmasını sağlamaktır. Araştırmada yerinde gözlem, anket, mülakat yöntemleri uygulanmıştır. Ardahan Merkez İlçe Doğu Anadolu Bölgesi'nin Erzurum-Kars Bölümü'nde yer almaktadır. Ortalama yükseltisi 1820 m. olan Ardahan Merkez İlçe'de 62 köy yerleşmesi ve eklentileri ile birlikte 7 mahalle yerleşmesi bulunmaktadır. Çalışma sahası yaklaşık 1465 km² olup, plato karakterinde morfolojik bir yapıya sahip olan araziler genelde engebeli bir yapıya sahiptir. Ardahan Merkez İlçesi çok sert karasal iklim özelliklerine sahiptir. Yaklaşık 3.8 °C sıcaklık ortalaması ile Türkiye'nin en soğuk il merkezi olma özelliğine sahiptir. Yağışın en fazla yaz mevsiminde görüldüğü ilçeye yıllık ortalama 552 mm. yağış düşmektedir. Bitki örtüsünün genel olarak bozkır ve uzun boylu çayır otlarından oluştuğu sahada, yer yer geniş alanlarda sarıçam ormanlarına da rastlanmaktadır. Cumhuriyet kuruluşundan 1926 yılına kadar il statüsünde olan Ardahan, 1926'da çıkarılan iller kanunu ile Kars'a bağlı bir ilçe olmuştur. 5 ilçenin bağlı olduğu Ardahan Merkez İlçe 1992 yılında tekrar il olmuştur. 2018 yılı TÜİK verilerine göre 42.226 nüfusa sahip olan ilçe nüfusunun, 22.169'u şehirde, 20.057'si köylerde yaşamaktadır. Ardahan Merkez İlçe'de ilk derli toplu yerleşmeler M.Ö. yedinci ve altıncı yüzyılda kurulmuştur. Ardahan Merkez İlçe tarım ekonomisinin hâkim olduğu bir yer olarak dikkat çekmektedir. Tarımsal üretimin kısıtlı olduğu ilçede en önemli ekonomik etkinlik türü hayvancılık faaliyetleri etrafında şekillenmiştir. Bu durumun en önemli nedeni, Merkez İlçe arazisinin önemli bir kısmının çayır-mera zenginliğine sahip olması ve bunun yanı sıra sert karasal iklim özelliklerinin bitkisel üretimi kısıtlaması olabilir. İlçe genelinde hayvancılık, çoğunlukla ekstansif yöntemlere dayalı olarak yürütülmektedir. Bitkisel üretimde tahıllar ve yem bitkileri ilk sırada yer alır. Ürün çeşitliliğinin çok az olduğu bitkisel üretim, hayvancılık ekonomisini tamamlayıcı şekilde olup hayvancılığı desteklemektedir. Sonuç olarak, kırsal kalkınma için coğrafi planlama çerçevesinde yapılacak değerlendirmeler sahanın gelişmesi için yol gösterecektir. Özellikle devlet politikası olarak uygulanacak kırsal kalkınma, bu gibi coğrafi araştırmalar neticesinde zenginlik kazanacaktır. Bu da özellikle tarım, hayvancılık ve turizmin daha iyi şartlarda ve daha modern şekilde yapılması ile sağlanacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ardahan, beşeri coğrafya, ekonomik coğrafya.

ABSTRACT**Ph.D. Thesis****ANTHROPIC AND ECONOMIC GEOGRAPHY OF CENTRAL DISTRICT OF ARDAHAN****Emrah POLAT****Advisor: Prof. Dr. Zeki KODAY****2019, 273 pages****Jury: Prof. Dr. Zeki KODAY****Prof. Dr. Mehmet ZAMAN****Prof. Dr. Mete ALIM****Assoc. Prof. Dr. Alperen KAYSERILI****Assoc. Prof. Dr. Vedat KARADENIZ**

The subject of this study is the anthropic and economic geography characteristics of the central district of Ardahan. The purpose of this study is to define anthropic and economic geography characteristics of the field and to make using these for cultural and socio-economic development possible. Observation in place, questionnaire and interview methods were in the study. The central district of Ardahan is in the Erzurum-Kars part of the Eastern Anatolia Region. Central District of Ardahan with average altitude has 62 villages and 7 neighborhoods with extensions. The working site is 1465 square kilometers and the lands with morphological plato structure are generally hubbly. Central District of Ardahan has harsh terrestrial climate conditions. It is the coldest city in Turkey with an average 3.8 Celsius degree average temperature. The maximal rain is seen in the summers and the district has 552 millimeters average rain in a year. Scotch pines are partly seen in the field which generally has steppe and tall fescue grass as a plant cover. Ardahan which was in the city status from the establishment of the republic to 1926, became a district of Kars with the province law dated 1926. Ardahan which has 5 districts became a province again in 1992. According to the 2018 Turkish Statistical Institute data, the district has a population of 42226 and 22169 of this population live in the city center and the other 20057 live in the villages. The first regular settlements in the central district of Ardahan were in the fifth and sixth centuries B.C. Agriculture economy has a very significant place in the Central District of Ardahan. The most significant economic activities shape animal husbandry in the district which has limited agricultural production. The most significant reason for this can be that most parts of the land have meadow characteristics. Moreover, the harsh territorial climate conditions limit botanical production. Husbandry in the district is generally carried out with extensive methods. Grains and forage crops take place on the top of the botanical production. Botanical production which has limited product diversity supports the husbandry economy. As a result, a consideration that will be carried out as a part of geographical planning for rural development will lead the way for field expansion. Especially rural development as state policy will improve as a result of geographical researches like this. This will be ensured with more modern agriculture, husbandry, and tourism.

Key Words: Ardahan, anthropic geography, economic geography.

KISALTMALAR DİZİNİ

ADNKS	: Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi
A.Ş.	: Anonim Şirketi
DİE	: Devlet İstatistik Enstitüsü
DMİGM	: Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü
HGK	: Harita Genel Komutanlığı
lt/sn	: Litre/Saniye
km	: Kilometre
km²	: Kilometre kare
m	: Metre
m/sn	: Metre/Saniye
m²	: Metrekare
mb	: Milibar
mm	: Milimetre
s.	: Sayfa
TÜİK	: Türkiye İstatistik Kurumu
‰	: Binde
%	: Yüzde
°	: Derece
°C	: Santigrat Derece
'	: Dakika

TABLOLAR DİZİNİ

Tablo 1.1. Seçilmiş İstasyonlarda Aylık Ortalama Güneşlenme Süresi (saat).....	25
Tablo 1.2. Seçilmiş İstasyonlarda Aylık Ortalama Sıcaklık Değerleri (°C).....	26
Tablo 1.3. Seçilmiş İstasyonlarda En Yüksek Sıcaklıklar ve Tarihleri (°C).	27
Tablo 1.4. Seçilmiş İstasyonlarda En Düşük Sıcaklıklar ve Tarihleri (°C).....	29
Tablo 1.5. Seçilmiş İstasyonlarda Ortalama Sıcaklıkların Mevsimlere Göre Dağılışı (°C).....	30
Tablo 1.6. Seçilmiş İstasyonlarda Aylara Göre Don Olayının Görüldüğü Günler Sayısı(1952-2018).	31
Tablo 1.7. Seçilmiş İstasyonlarda Basınç Değerleri (mb).....	32
Tablo 1.9. Ardahan’da Yönlere Göre Rüzgâr Esmeye Sayıları ve Frekansları (%).	33
Tablo 1.10. Seçilmiş İstasyonlarda Ortalama Bağıl Nemin Aylara Göre Dağılımı (1952- 2018).....	35
Tablo 1.11. Seçilmiş istasyonlarda Aylık ortalama Bulutluluk Değerleri (1-10).....	36
Tablo 1.12. Seçilmiş istasyonlarda Ortalama Açık, Bulutlu ve Kapalı Günler Sayısı. ...	36
Tablo 1.13. Seçilmiş İstasyonlarda Sisli Gün Sayısı.....	37
Tablo 1.14. Seçilmiş İstasyonlarda Aylık Ortalama Yağış Değerleri.	38
Tablo 1.15. Seçilmiş İstasyonlarda Yağışın Mevsimlere Dağılımı.	38
Tablo 1.16. Seçilmiş İstasyonlarda Yağışlı Gün Sayısı Ortalamaları.	40
Tablo 1.17. Seçilmiş İstasyonlarda Ortalama Kar Yağışlı, Karla Örtülü Gün Sayıları İle En Yüksek Kar Kalınlıkları.....	41
Tablo 1.18. Seçilmiş İstasyonlarda Aylara Göre Dolulu Gün Sayısı Ortalamaları.....	42
Tablo 1.19. Thornthwaite Göre Ardahan’ın Su Bilançosu.....	43
Tablo 1.20. Thornthwaite Göre Posof’un Su Bilançosu	44
Tablo 1.21. Thornthwaite Göre Oltu’nun Su Bilançosu.	45
Tablo 1.22. Kura Nehri (Çatalköprü) Akım İstasyonuna Ait Yıllık Akım ve Yağış Değerleri (1997-2014).....	51
Tablo 1.23. Türkiye’nin Sulak Alanları	54
Tablo 2.1. Türkiye ve Ardahan’ın Toplam, Kadın ve Erkek Nüfus Miktarları (2018). .	66
Tablo 2.2. Ardahan İli’nde İlçelere Göre Toplam, Kadın ve Erkek Nüfus Miktarları (2018).	66

Tablo 2.3. Ardahan Merkez İlçesi'nde Köylere Göre Toplam, Kadın ve Erkek Nüfus Miktarları (1927-1955).....	68
Tablo 2.4. Ardahan Merkez İlçesi'nde Köylere Göre Toplam, Kadın ve Erkek Nüfus Miktarları (1960-1985).....	69
Tablo 2.5. Ardahan Merkez İlçesi'nde Köylere Göre Toplam, Kadın ve Erkek Nüfus Miktarları (1990-2018).....	70
Tablo 2.6. Ardahan Merkez İlçesi'nde Sayım Devrelerine Göre Nüfusun Gelişimi (1935-2018).....	72
Tablo 2.7. Ardahan Merkez İlçesi'nin Kent ve Kır Nüfusları (1935-2018).....	75
Tablo 2.8. Ardahan Merkez İlçede Doğum-Ölüm Oranları İle Doğal Nüfus Artış Hızı (2018).	78
Tablo 2.9. Ardahan Merkez İlçe'ye Kayıtlı Nüfusun İllere Göre Dağılımı (2018).	80
Tablo 2.10. Ardahan Merkez İlçesi'ne Kayıtlı Nüfusun illere Göre Dağılımı.....	83
Tablo 2.11. Ardahan Merkez İlçe'ye Göç Eden Nüfusun İllere Göre Dağılımı (2018).	84
Tablo 2.12. Ardahan Merkez İlçe'ye Göç Eden Nüfusun İllere Göre Dağılımı.	85
Tablo 2.13. Ardahan Merkez İlçesi'nden Yurtdışına Göç Eden Nüfusun Ülkelere Göre Dağılımı (2018).....	88
Tablo 2.14. Araştırma Sahası Nüfusunun Sayım Dönemlerine Göre Cinsiyet Yapısı (1935-2018).....	90
Tablo 2.15. Araştırma Sahasında Köy Nüfuslarının Cinsiyet yapısı (2017).....	92
Tablo 2.16. Ardahan Merkez İlçesi Nüfusunun Dar Aralıklı Gruplandırılması (2018).	93
Tablo 2.17. Ardahan Merkez İlçesi Nüfusunun Geniş Aralıklı Gruplandırılması (2018).	96
Tablo 2.18. Araştırma Sahasında Aile Büyüklüklerinin Yerleşmelere Göre Dağılımı (2017)	97
Tablo 2.19. Ardahan Merkez İlçe Okuma Çağı Nüfusun Okur-Yazarlık ve eğitim Durumu (2016).....	101
Tablo 2.20. Ardahan Merkez İlçede Eğitim Kurumlarının Genel Durumu (2016).....	102
Tablo 2.21. Ardahan Merkez İlçede Öğrenci Sayılarının Eğitim Kurumlarının Dağılımı (2016).	103
Tablo 2.22. Araştırma Sahasındaki Sağlık Kuruluşları ve Personel Sayıları (2017). ..	108

Tablo 2.23. Araştırma Sahasında Nüfusun Yükselti Basamaklarına Göre dağılımı (2017)	113
Tablo 2.24. Araştırma Sahasında Nüfus Yoğunluğunun Değişimi (1935-2017).	113
Tablo 2.25. Araştırma Sahasındaki Yerleşmelerin Nüfus Büyüklüklerine Göre Dağılımı (2017).	115
Tablo 2.26. Araştırma Sahasında Aritmetik ve Tarımsal Nüfus Yoğunlukları (2017).	118
Tablo 2.27. Ardahan Merkez İlçedeki Köylerin Yeni ve Eski Adları.....	128
Tablo 2.28. Araştırma Sahasında Köylerin Yükseltilerine Göre Dağılışı.....	137
Tablo 2.29. Araştırma Sahasında Köylerin Yükseltilerine Göre Dağılışı.	138
Tablo 2.30. Araştırma sahasında köylerin yüzölçümü büyüklüklerine göre dağılımı.	140
Tablo 2.31. Araştırma Sahasında Köylerin Yüzölçümü Gruplarına Göre Dağılımı. ...	142
Tablo 2.33. Ardahan Şehrinde Sayım Dönemlerine Göre Nüfus Değişimi	164
Tablo 2.34. Ardahan Şehrinde Mahalleler ve Nüfusları (2017).	165
Tablo 2.35. Ardahan Şehrinde Çalışan Nüfusun Sektörlere Göre Dağılımı (2017).	166
Tablo 2.36. Ardahan Şehrinde Faaliyet Gösteren Ticari İşyerleri (2017).	168
Tablo 2.37. Ardahan Şehrinde Mahallelere Göre Bina Sayıları ve Kullanım Türlerine Göre Dağılımı (2017).	173
Tablo 3.1. Ardahan İli İlçelerinin (Merkez, Hanak, Çıldır, Göle ve Damal) Arazisinin Verimlilik Sınıflarına Göre Dağılışı.....	186
Tablo 3.2. Ardahan Merkez İlçesi'nde Arazilerin Yararlanma Bakımından Dağılışı..	187
Tablo 3.3. Araştırma Sahasında Bitkisel Üretim Alanları ve Dağılışı (2016).	189
Tablo 3.4. Araştırma Sahasında Başlıca Tarla Ürünleri Ekiliş, Üretim Miktarı ve İlçe Toplam Alanına Oranı (2016).....	191
Tablo 3.5. Araştırma Sahasında Büyükbaş Hayvan Varlığı'nın Yıllara Göre Dağılımı (2006-2017).	195
Tablo 3.6. Araştırma Sahasında Küçükbaş Hayvan Varlığı'nın Yıllara Göre Dağılımı (2017).	198
Tablo 3.7. Araştırma Sahasında Büyükbaş ve Küçükbaş Hayvan Sayıları (2017).	199
Tablo 3.8. Araştırma Sahasında Arıcılıkla İlgili Değerlerin Yıllara Göre Dağılımı.	203
Tablo 3.9. Araştırma Sahasında Kümes Hayvanı ve Yük-Çeki Hayvanı Sayısı (2016).	205

Tablo 3.10. Ardahan Kesimhanesinde Yıllık Et Üretimi (2016-2017).	215
Tablo 3.11. Araştırma Sahası Çevresindeki Karayollarının Trafik Hacmi (2016).....	225
Tablo 3.12. Ardahan Merkez İlçe’de İş Kollarının Dağılımı (2016).	227
Tablo 3.13. Ardahan Yürüyüş Parkurları (trekking)	247
Tablo 3.14. Ardahan Bisiklet Parkurları	248

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil 1.1. Seçilmiş İstasyonlarda Aylık Ortalama Sıcaklık Değerleri.....	26
Şekil 1.2. Seçilmiş İstasyonlarda Ortalama Sıcaklıkların Mevsimlere Göre Dağılışı	30
Şekil 1.3. Araştırma Sahasının Yıllık ve Mevsimlik Rüzgâr Frekans Gülleri.....	34
Şekil 1.4. Araştırma Sahasında Açık, Kapalı ve Bulutlu Günler.....	37
Şekil 1.5. Seçilmiş İstasyonlarda Yağışın Mevsimlere Göre Dağılımı	40
Şekil 1.6. Ardahan'ın Su Bilançosu Diyagramı (Thorntwaite Göre).....	43
Şekil 1.7. Posof'un Su Bilançosu Diyagramı (Thorntwaite Göre).	44
Şekil 1.8. Oltu'nun Su Bilançosu Diyagramı (Thorntwaite Göre)	45
Şekil 1.9. Kura Nehri'ne Ait Akımlar ile Ardahan'da Yağış Dağılışının Karşılaştırılması.	52
Şekil 2.1. Ardahan İli'nde İlçelere Göre Toplam, Kadın ve Erkek Nüfus Miktarları (2018)	67
Şekil 2.2. Ardahan Merkez İlçesi'nin Kent ve Kır Nüfusları (1935-2018).	75
Şekil 2.3. Ardahan Merkez İlçesi'nden Yurtdışına Göç eden Nüfusun Ükelere Göre Dağılımı.....	89
Şekil 2.4. Araştırma Sahası Nüfusunun Sayım Dönemlerine Göre Cinsiyet Yapısı.	91
Şekil 2.5. Ardahan Merkez İlçe'nin Dar Aralıklı Nüfus Piramidi (2018).	94
Şekil 2.6. Ardahan Merkez İlçe'nin Geniş Aralıklı Nüfus Piramidi (2018).....	97
Şekli 2.7. Araştırma Sahasında Nüfus Yoğunluğunun Değişimi.....	114
Şekil 2.8. Araştırma Sahasındaki Yerleşmelerin Nüfus Büyüklüklerine Göre Dağılımı (2017).	116
Şekil 2.9. Araştırma Sahasında Köylerin Yükselti Basamaklarına Göre Dağılımı	138
Şekil 2.10. Araştırma Sahasında Köylerin Yüzölçümü Gruplarına Göre Dağılımı.....	142
Şekil 2.11. Ercan Günal'a Ait Geleneksel Konut Planı (Ortageçit Köyü).....	152
Şekil 2.12. Ardahan Şhrinde Çalışan Nüfusun Faaliyet Kollarına Göre Dağılımı (2017)	167
Şekil 3.1. Ardahan Merkez İlçesinde Arazilerin Yararlanma Bakımından Durumu.	188
Şekil 3.2. Araştırma Sahasında Bitkisel Üretim Alanları ve Dağılışları (2016).....	190
Şekil 3.3. Araştırma Sahasında Sığır Varlığı'nın Irklara Göre Dağılımı (2017).....	195
Şekil 3.4. Araştırma Sahasında Küçükbaş Hayvan Varlığı'nın Yıllara Göre Dağılımı	198

Şekil 3.5. Araştırma Sahasında Arı Kovanı Varlığı.....	203
Şekil 3.6. Araştırma Sahasında Bal Üretimi	204
Şekil 3.7. Araştırma Sahasında Kümes Hayvanı Varlığının Türlere Göre Dağılımı (2016).	206
Şekil 3.8. Araştırma Sahasında Yük-Çeki Hayvanı Varlığının Türlere Göre Dağılımı (2016)	206

HARİTALAR DİZİNİ

Harita 1.1. Araştırma Sahasının Lokasyon Haritası	2
Harita 1.2. Araştırma Sahasının Topoğrafya Haritası.....	3
Harita 1.3. Ardahan Merkez İlçenin Jeoloji Haritası	13
Harita 1.4. Ardahan Merkez İlçenin Jeomorfoloji Haritası	18
Harita 1.5. Ardahan Merkez İlçe ve Çevresinin Bakı Haritası	19
Harita 1.6. Ardahan Merkez İlçe ve Çevresinin Eğim Haritası	22
Harita 1.7. Ardahan Merkez İlçe ve Çevresinin Yıllık Sıcaklık Dağılışı Haritası.....	28
Harita 1.8. Ardahan Merkez İlçe ve Çevresinin Yıllık Yağış Dağılışı Haritası	39
Harita 1.9. Ardahan Merkez İlçesi Hidroğrafya Haritası.....	49
Harita 1.10. Araştırma Sahasının Bitki Örtüsü Haritası	58
Harita 1.11. Araştırma Sahasının Toprak Haritası.....	62
Harita 2.1. Araştırma Sahasından Göç Eden Nüfusun İllere Göre Dağılımı (2018).	84
Harita 2.2. Araştırma Sahasından Yurtdışına Göç Eden Nüfusun Ülkelere Göre Dağılımı.....	89
Harita 2.3. Araştırma Sahasının Nüfus Yoğunluk Haritası	120
Harita 2.4. Ardahan Merkez İlçesinde Yerleşme Dağılışı Haritası	130
Harita 3.1. Ulaşım Haritası	220

FOTOĞRAFLAR DİZİNİ

Fotoğraf 1.1. Ardahan Depresyonu.....	12
Fotoğraf 1.2. Hoçvan Depresyonu.....	12
Fotoğraf 1.3. Ölçek Suyunun Oluşturduğu Vadi	20
Fotoğraf 1.4. Kura Nehri Vadisi	21
Fotoğraf 1.5. Kura Nehri (Ardahan Depresyonu).....	47
Fotoğraf 1.6. Alabalık Deresi.....	50
Fotoğraf 1.7. Ölçek Çayı'nın Kura Nehri'ne Döküldüğü Yer	50
Fotoğraf 1.8. Kura Nehri'nin Kollarından Biri Kokan Dere.....	51
Fotoğraf 1.9. Putka (Sazara) Gölü	54
Fotoğraf 1.10. Gölgeli Mineralli Suyu ve Taşlıdere Mineralli Suyu	56
Fotoğraf 1.11. Ardahan'da Sarıçam Ormanları	59
Fotoğraf 2.1. Tunçoluk Yeni Ortaokulu (2016).....	104
Fotoğraf 2.2. Sulakyurt İlk ve Orta Okulu	104
Fotoğraf 2.3. Yalnızçam Lisesi	105
Fotoğraf 2.4. Hoçvan Hasköy Çok Programlı Lisesi	105
Fotoğraf 2.5. Çetinsu Köyü Tarihi Okulu (Eski Okul).....	106
Fotoğraf 2.6. Ardahan Üniversitesi'nden genel görünüm.....	107
Fotoğraf 2.7. Ardahan Devlet Hastanesi'nden bir görünüm.....	108
Fotoğraf 2.8. Ölçek Sağlık Evi.	109
Fotoğraf 2.9. Çataldere Sağlık Evi.....	110
Fotoğraf 2.10. Küçük Sütlüce Sağlık Evi.	110
Fotoğraf 2.11. Ardahan Kalesi'ndeki Tarihi Kitabenin Türkçesi	125
Fotoğraf 2.12. Değirmenli Köyü.....	134
Fotoğraf 2.13. Çatalköprü Köyü	134
Fotoğraf 2.14. Ölçek Köyü	135
Fotoğraf 2.15. Gölgeli Köyü	135
Fotoğraf 2.16. Tunçoluk Köyü.....	136
Fotoğraf 2.17. Bağdeşen Köyü.	141
Fotoğraf 2.18. Tek Katlı Yığma Taş ve Toprakta Yapılmış Geleneksel Köy Konutu (Derindere Köyü).....	144
Fotoğraf 2.19. Geleneksel Taş Duvarlı Köy Konutu (Değirmenli Köyü)	145

Fotoğraf 2.20. Dağın Eteği ile Çatısı Birleşmiş Köy Konutu	145
Fotoğraf 2.21. Geleneksel Köy Konutları (Ölçek Köyü).....	146
Fotoğraf 2.22. Üstü Saç Çatı İle Örtülmüş Geleneksel Köy Konutu (Çatalköprü Köyü).....	146
Fotoğraf 2.23. Tek Katlı Modern Köy Konutu (Değirmenli Köyü)	147
Fotoğraf 2.24. İki Katlı Modern Konut Örneği (Çatalköprü Köyü)	147
Fotoğraf 2.25. İki Katlı Modern Konut Örneği (Ölçek Köyü).....	148
Fotoğraf 2.26. Üç Katlı Modern Köy Konutlarına Örnek (Sulakyurt Köyü-Ölçek Köyü).....	148
Fotoğraf 2.27. Büyükbaş Hayvan Ahır (Yalnızçam Köyü)	149
Fotoğraf 2.28. Ardahan'da Bulunan Fırınlara Bir Örnek (Çamlıçatak Köyü).....	151
Fotoğraf 2.29. Bülbülen Yaylası	156
Fotoğraf 2.30. Çamlıçatak Köyü Yaylası.....	160
Fotoğraf 2.31. Ardahan Şehrinin Uzaktan Görünümü.....	161
Fotoğraf. 2.32. Ardahan Üniversitesi.....	163
Fotoğraf. 2.33. Kaptanpaşa Mahallesi (a) ve İnönü Mahallesi (b).	164
Fotoğraf 2.34. Yeni Mahalle (a) ve Karagöl Mahallesinden Bir Görünüm (b).	165
Fotoğraf 2.35. Halil Efendi Mahallesi (a) ve Atatürk Mahallesinden Bir Görünüm (b).	165
Fotoğraf 2.36. Ardahan Şehrindeki Kapalı Pazar Yeri	169
Fotoğraf 2.37. Kaptanpaşa Mahallesi Kongre Caddesi.....	174
Fotoğraf 2.38. Kaptanpaşa Mahallesi, Cumhuriyet Caddesi	175
Fotoğraf 2.39. Karagöl Mahallesi Kongre Caddesi	175
Fotoğraf 2.40. Ardahan Şehri Sanayi Sitesi.....	176
Fotoğraf 2.41. Ardahan Şehrinde Bir Çok Okulun Bulunduğu En Önemli Eğitim Alanı.	177
Fotoğraf 2.42. TOKİ Mehmet Akif Ersoy İlkokulu.....	178
Fotoğraf 2.43. Ardahan Valiliği.....	179
Fotoğraf 2.44. Ardahan Belediyesi	179
Fotoğraf 2.45. Ardahan İl Sağlık Müdürlüğü ve Ağız ve Diş Sağlığı Merkezi.....	180
Fotoğraf 2.46. Ardahan Şehir Stadyumu	180
Fotoğraf 2.47. İnönü Mahallesi Halı Saha (a) ve Karagöl Mahallesi Halı Saha (b). ...	181

Fotoğraf 2.48. Kazım Karabekir Paşa Spor Salonu	181
Fotoğraf 2.49. Kura Park (a) ve 15 Temmuz Şehitler Parkı (b).....	182
Fotoğraf 2.50. Araştırma Sahasındaki Yeşil Alanlardan Cemal Tural Tabiat Parkı....	182
Fotoğraf 3.1. Çayır ve Mera Alanları.....	187
Fotoğraf 3.2. Ardahan Merkez İlçede traktör ve Patos İle Yapılan Tarımsal Faaliyet.	189
Fotoğraf 3.3. Ardahan Merkez İlçede Arpa-Saman Üretimi.	192
Fotoğraf 3.4. Sahada Çok Sık Görülen Atlı Tırmık.....	193
Fotoğraf 3.5. Yörede Kış Mevsiminde Kullanılmak İçin Bahçede Biriktirilen Ot Yığınları.....	193
Fotoğraf 3.6. Yaz Mevsiminde Yaylada Otlayan Hayvanlar (Bülbülen Yaylası).	194
Fotoğraf 3.7. Araştırma Sahasında Büyükbaş Hayvancılık	196
Fotoğraf 3.8. Yörede Büyükbaş Hayvancılık.....	197
Fotoğraf 3.9. Sahada Arıcılık Faaliyetlerine Bir Örnek (Çamlıçatak Köyü).	202
Fotoğraf 3.10. Araştırma Sahasında Bulunan Mandıralara Bir Örnek	209
Fotoğraf 3.11. Yalnızçam Köyü'nde Bulunan Yalnızçam Orman Deposu	212
Fotoğraf 3.12. Yalnızçam Orman Deposu Ağaç Yığınları	213
Fotoğraf 3.13. Ardahan Kesimhanesi.	216
Fotoğraf 3.14. Doğu Anadolu'yu Karadeniz Bölgesi'ne Bağlayan Çam Geçidi.....	218
Fotoğraf 3.15. Aradahan'ı Göle İlçesine Bağlayan Cankurtaran Geçidi	219
Fotoğraf 3.16. Doğu Anadolu'yu Karadeniz Bölgesi'ne Bağlayan Bülbülen Geçidi..	221
Fotoğraf 3.17. Derindere Köyü, Sahara Tüneli Başlangıç Noktası	222
Fotoğraf 3.18. Ardahan Şehirlerarası Otobüs Terminali.....	224
Fotoğraf 3.19. Canlı Hayvan Alım-Satım Yeri (Meydan)	228
Fotoğraf 3.20. Ardahan'da Saman Satıcıları.....	229
Fotoğraf 3.21. Sahadaki Sıcak Su Kaynağı Hoçvan Hasköy Kaplıcası.....	234
Fotoğraf 3.22. Sugöze Köyü Havuzu ve Rekreasyon Alanı	235
Fotoğraf 3.23. Kura Nehri Kanyonu	235
Fotoğraf 3.24. Bülbülen Yaylası'ndan Bulunan Yerleşmeler.....	236
Fotoğraf 3.25. Sahadaki En Önemli Yaylalardan Bülbülen Yaylası'nın Genel Görünümü.....	237
Fotoğraf 3.26. Ardahan Kalesi.....	238

Fotoğraf 3.27. Kazan Kale Kulesi.....	238
Fotoğraf 3.28. Kinzi Kalesi.....	239
Fotoğraf 3.29. Ölçek Köyü'ndeki Kalenin Kalıntıları	239
Fotoğraf 3.30. Ölçek Köyü Kilisesi	240
Fotoğraf 3.31. Mevlit Efendi Camisi	241
Fotoğraf 3.32. Arap Camii (Yanık veya Müderris İbrahim Efendi Camisi).....	241
Fotoğraf 3.33. Derviş Bey Camisi	242
Fotoğraf 3.34. Ölçek Köyü Camisi	242
Fotoğraf 3.35. Değirmenli Köyü Camisi	243
Fotoğraf 3.36. Hamşioğlu Rasim Bey Konağı (Kongre Binası) Dış Görünüm	244
Fotoğraf 3.37. Hamşioğlu Rasim Bey Konağı (Kongre Binası) İç Görünüm	244
Fotoğraf 3.38. Kasap Derviş'in Binası	245
Fotoğraf 3.39. Tarihi Bir İş Merkezi Akkoç'un Binası (Gece Görünüşü).....	245
Fotoğraf 3.40. Tarihi Evlerden Dursun Soylu Evi	246
Fotoğraf 3.41. Tarihi Evlerden Kara Kadioğlu Evi	247
Fotoğraf 3.42. Yalnızçam Dağlarında Bulunan Yalnızçam Kayak Oteli	250
Fotoğraf 3.43. İpek Yolu Oteli (a) ve Kafkas Arı Oteli (b).	250
Fotoğraf 3.44. Ardahan Öğretmenevi	251

ÖN SÖZ

Ardahan Merkez İlçe'yi kapsayan bu çalışma, bir doktora tezidir. Çalışmanın ilk bölümünde Ardahan Merkez İlçe'nin doğal çevre özellikleri, ikinci bölümde beşeri unsurların ilçe merkezindeki durumu ve gelişimi ele alınmıştır. Üçüncü bölümde ise ekonomik faaliyetlerin durumu analiz edilmiştir.

Çalışma süresince karşılaşılan en önemli sorunlardan biri saha ile ilgili yapılmış olan çalışmaların çok az olması, diğeri ise resmi kurumlardan veri temininde karşılaşılan zorluklardır. Bütün bunlara bağlı olarak, çalışmanın temelini arazi çalışmaları esnasında yaptığımız anket ve gözlemler ile resmi kurumlardan alınan veriler teşkil etmiştir. Neticede elde edilen bilgiler ışığında sahanın fiziki, beşeri ve ekonomik coğrafya özellikleri belirlenmeye çalışılmıştır.

Sınırlı ölçüde gerçekleştirilen tarımsal faaliyetlerde, çeşitlilik ve verim çok düşük seviyededir. Sahada, iklimin tarım üzerinde görülen sınırlandırıcı etkisi, büyükbaş hayvancılık faaliyeti ve arıcılık faaliyetinin kaynağı olan bitki örtüsü üzerine olumlu bir şekilde etkilemiştir. Özellikle ilkbahar yaz yağışları ile yeşeren uzun boylu çayır bitki örtüsü bu faaliyetleri ortaya çıkararak ilçe ekonomisinin temelini meydana getirmiştir. Ardahan Merkez İlçede, bu kaynaktan başka herhangi bir yer altı zenginliği ya da ekonomik değeri bulunan doğal kaynak varlığı bulunmamaktadır. Dolayısıyla hayvancılık faaliyetinin çalışma sahası ve çevresinde ciddi manada ele alınıp planlanması gerekir. Çalışmamızın Ardahan Merkez İlçe ile ülkemizin aynı özellikteki diğer taşra bölgelerindeki yerleşmelerin potansiyellerinin ortaya çıkarılması ve sorunlarının çözümüne katkı sağlaması hususunda faydalı olacağını düşünmekteyiz.

Bu tezin ortaya çıkışında zaman ve emeklerini esirgemeyen başta tez danışman hocam Prof. Dr. Zeki KODAY ve Prof. Dr. Mehmet ZAMAN olmak üzere Prof. Dr. Mete Alım, Prof. Dr. Saliha KODAY, ve Doç. Dr. Ogün Coşkun'a minnet ve şükranlarımı sunarım.

Tez yazım aşamasında maddi ve manevi desteğini esirgemeyen eşim Pınar Polat'a, Ardahan Kızılay Başkanı Ahmet Ballı ve Ardahan İl Tarım Müdürlüğü Saymanı Muammer Kars'a teşekkür ederim.

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMA SAHASININ YERİ VE SINIRLARI

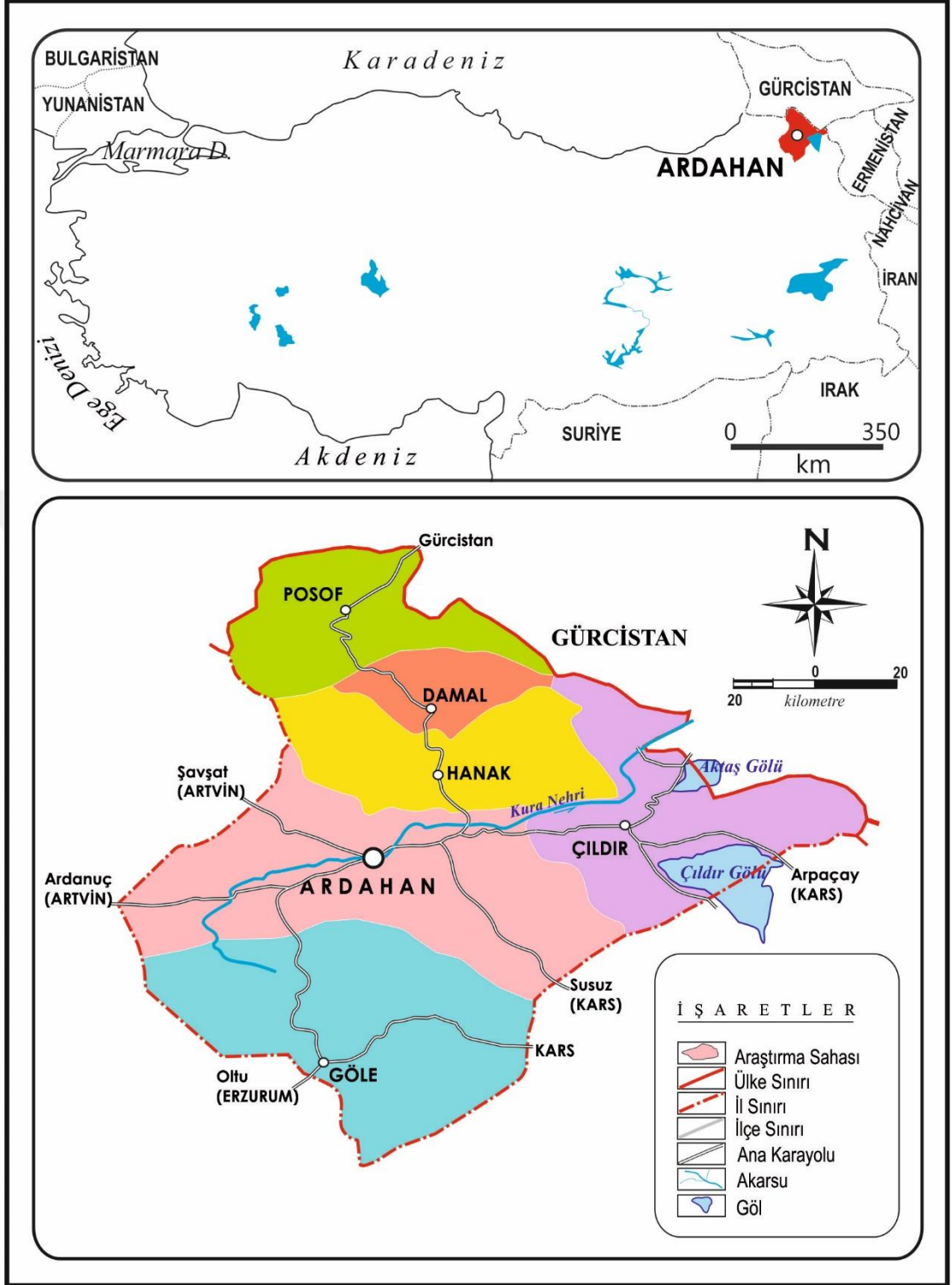
Araştırma sahası olarak belirlenen Ardahan Merkez ilçesi Doğu Anadolu Bölgesi'nin Erzurum-Kars Bölümü'nde yer almaktadır. Ardahan Merkez İlçe kuzeyde Hanak (Ardahan), batıda Şavşat ve Ardanuç (Artvin), doğuda Çıldır (Ardahan) ve Susuz (Kars), güneyde Göle (Ardahan) ilçeleri ile komşudur (Harita 1.1). Yüzölçümü yaklaşık 1465 km² kadardır. Araştırma sahası bu özellikleri ile Türkiye'nin kuzeydoğu sınırındaki il merkezi ve önemli ulaşım güzergâhları üzerinde olup, gelişmiş yerleşim merkezlerine de uzak kalmıştır.

Merkez İlçe güneyde Uğurlu Tepe (2430m.), Ziyaret Tepe (2441m.), B.Kuşla Tepe (2441m.), Kartal Tepe (2521m.), Topa Tepe (2426m.), Kuzeyde Yalnızçam Dağları ile Danakıran Tepe (2589m.), Sallıçökek Tepe (2388m.), Sazlıgüney Tepe (2322m.), Öküzyalağı Tepe (2255m.), Şahinbey Tepe (2236m.) arasında yer alan bir depresyon sahası üzerinde bulunmaktadır. Kuzey ve güneyinde yüksek dağlık alanlar ile çevrili olan bu depresyon sahasında ortalama yükselti 1820 m. kadardır. Kura Nehri ve kolları tarafından drene edilen bu saha Kura Nehri havzası içinde yer almaktadır (Harita 1.2).

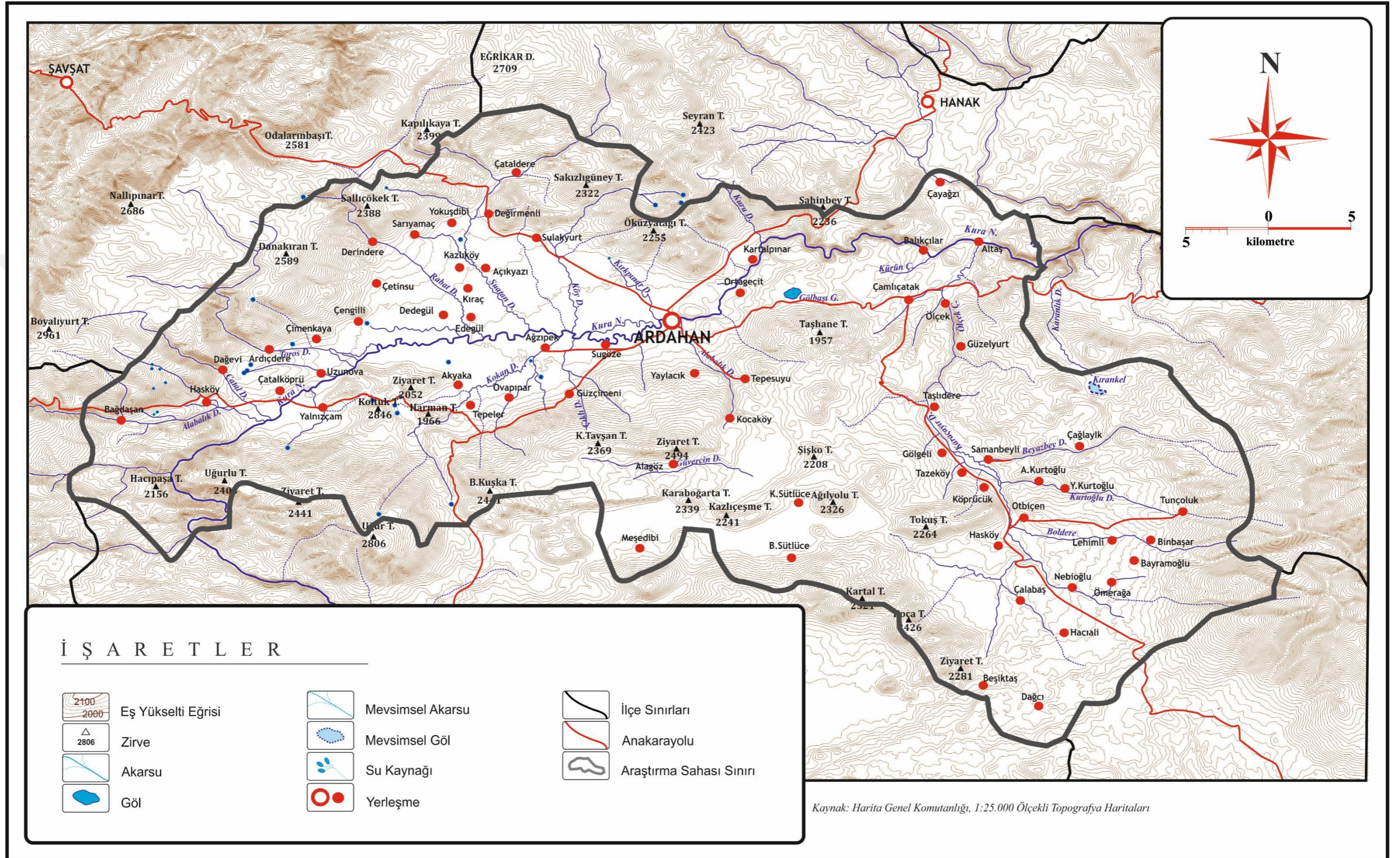
Araştırma sahasında 1 şehir (Ardahan il merkezi) ve 62 köy ile bunlara bağlı yayla ve mahalle yerleşmeleri bulunmaktadır. Sahadaki morfolojik yapı ve topoğrafik faktörlerin etkisiyle sahada toplu yerleşme özellikleri gelişmiştir. Doğal çevre özellikleri ile beşeri ve kültürel faktörler, yerleşmeleri şekillendiren en önemli etmenler olmuştur.

Erzurum'a yaklaşık olarak 230 km, Kars'a 190 km, Artvin'e 200 km uzaklıkta olan Ardahan Merkez İlçesi, 1992 yılında il merkezi haline gelmiştir. 1992 yılına kadar Kars'a bağlı bir ilçe iken şu an 5 ilçenin bağlı olduğu bir il merkezi durumundadır.

Bu genel görünüm içerisinde Ardahan, mevcut arazi büyüklüğü ve sosyo-ekonomik potansiyeli çerçevesinde seyrek nüfus barındıran, aynı zamanda Türkiye'nin kuzeydoğusunda önemli yol güzergâhlarında bulunan ve en az nüfusa sahip il merkezidir.

Harita 1.1. Araştırma Sahasının Lokasyon Haritası

Harita 1.2. Araştırma Sahasının Topoğrafya Haritası

II. ARAŞTIRMANIN AMACI VE YÖNTEMİ

Uygulamalı bir beşeri coğrafya araştırması olarak hazırlanan bu çalışmada genel amaç “araştırma sahasının beşeri ve ekonomik coğrafya özelliklerinin analiz edilmesi ve bu yolla mevcut coğrafi potansiyelin, ekonomik ve sosyo-kültürel gelişmeyi olumlu etkileyecek biçimde kullanılmasına yönelik değerlendirmeler yapılması” olarak belirlenmiştir. Ardahan Merkez İlçe'nin tercih edilme nedeni sahanla ilgili bu derece ayrıntılı bir çalışma olmaması ve yaşadığımız yere yakın olmasıdır.

Bu genel amaçlar çerçevesinde ulaşılması gereken bazı hedefler ve cevap bulunması gereken bazı araştırma soruları ortaya çıkmıştır. Bunlar;

- Araştırma sahasında doğal çevre özellikleri ile beşeri faaliyetler arasındaki etkileşim süreci ne yönde gelişmiştir?
- Araştırma sahasında nüfusun tarihsel gelişimi ve genel demografik nitelikleri nelerdir?
- Göçlerin ortaya çıkardığı nüfus hareketleri, Merkez İlçe üzerinde ne derece etkilidir? Bu sürecin olumlu yönde değerlendirilebilmesi için neler yapılabilir?
- Yerleşmeleri şekillendiren temel faktörler nelerdir?
- Ardahan Merkez İlçe'deki temel ekonomik faaliyetler nelerdir? Bunlara kalkınmada öncelik tanınması ve istihdam sağlanması noktasında ne tür çalışmalar yapılabilir?

Araştırma sahasının konum özellikleri ve az gelişmiş ekonomik görünümü nedeniyle, daha önce ayrıntılı bir coğrafi inceleme yapılmayan Merkez İlçe ile ilgili yapılan bu tez çalışması yararlı olacaktır. Bu çalışmada farklı araştırma yöntemleri ile çeşitli veri toplama tekniklerinden yararlanılmıştır. Araştırmada aşamalı bir metodik yapı takip edilmiştir.

Araştırmanın ilk aşamasında, literatür tarama süreci ile başlanmıştır. Bilindiği gibi literatür tarama, hem elde edilecek çalışmaların tasviri ve değerlendirilmesi, hem de mevcut fikir ve görüşleri destekleyici bilgiler edinilmesi yoluyla araştırmaya olumlu katkılar sağlamaktadır¹.

¹ Nazmiye Özgüç, *Beşeri Coğrafyada Araştırma Yöntemleri*, İstanbul Üniversitesi Yay. No:3849, Fakülte Yay.No:2511, İstanbul Üniversitesi Basımevi, İstanbul 1994, 16.

Öncelikle saha ile ilgili olarak yapılmış coğrafi çalışmalar ele alınmıştır. Fakat araştırma sahasında, konunun geniş kapsamlı olması ve coğrafyanın multidisipliner bir bilim olması ile farklı bilim dallarında hazırlanmış ilgili çalışmaların da incelenmesi gerekliliğini ortaya çıkarmıştır². Bu amaçlarla, toplu bilgi kaynakları taranarak (YÖK Tez Merkezi, Üniversite Kütüphaneleri ve internet kaynakları gibi) başvuru ve araştırma eserleri ile periyodik yayınların incelenmesine çalışılmıştır. Farklı akademik disiplinlerde (Ziraat, Tarih, Jeoloji, Biyoloji vb.) hazırlanmış olan bu araştırmaların bir kısmı “literatür taraması” başlığı altında ana hatlarıyla belirtilmiştir.

İnceleme alanı ile ilgili olarak, HGK tarafından hazırlanan 1/100.000 ölçekli (Ardahan F-48, F-49 Ardahan, Ardahan F-50, G-48 Ardahan, Ardahan G-49, Ardahan G-50) haritalar incelenmiştir. Bunların yanı sıra 1/25.000 ölçekli (Ardahan F-48 c2, c3, c4, Ardahan F-49 d1, d2, d3, d4, Ardahan F-49 c1, c2, c3, c4, Ardahan F-50 d4, a1, Ardahan G-49 a2, b1, b2) topoğrafya haritaları da kullanılmıştır. Ayrıca MTA tarafından hazırlanan 1/100.000 ölçekli Ardahan F-49, F-50, Ardahan G-49 ölçekli jeoloji haritaları ve yine MTA tarafından hazırlanmış çeşitli raporlardan da yararlanılmıştır.

Araştırmada kullanılan iklimik veriler DMİGM’den, akarsu akım verileri DSİ’den ve nüfus bilgileri de TÜİK’ten elde edilmiştir. Söz konusu istatistik veriler yardımıyla uzun yıllara ait ortalama, eğilim ve yığılımların tespiti mümkün olmuş; bu yolla genel değerlendirme ve çıkarımlarda bulunulabilmiştir.

Ardahan Valiliği, Ardahan Belediyesi, Ardahan Sağlık İl Müdürlüğü, Ardahan Tarım İl Müdürlüğü, Ardahan Tapu-Kadastro İl Müdürlüğü, Ardahan Milli Eğitim Müdürlüğü, Ardahan İl Özel İdare Genel Sekreterliği, Ardahan Orman İşletme İl Müdürlüğü, Ardahan İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü ve Ardahan SGK İl Müdürlüğü gibi çeşitli resmi kurumlarla irtibata geçilerek kurum yetkilileriyle farklı zamanlarda görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Bazı kurumlarda birden fazla görüşmeler gerçekleştirilmiş ve bu yolla elde edilen rapor, istatistik ve dokümanter verilerden çalışma boyunca istifade edilmiştir.

Araştırmada 2013 yılı kasım ayında başlatılan büro çalışmaları 2014-2017 yılları arasında yapılan arazi gözlemleri ile tamamlanmaya çalışılmıştır. Bu süreçte gerek

² Hayati Doğanay, *Coğrafyaya Giriş* (Genişletilmiş 10. Baskı), Aktif Yayınevi, İstanbul 2012, 18.

sahada resmi kurum ve kuruluşlarca ve gerekse yöre insanları ile yapılması planlanan anket ve mülakatların istenilen sonuçları vermesi bakımından, Ardahan Valiliği'nden izin istenerek, araştırma yapmak için resmi izin belgesi alınmıştır. Bu izin belgesi Jandarma İl Komutanlığı ve İl Emniyet Müdürlüğü'ne sunulmuştur (EK-1). Arazi gözlemleri en kısa 5 gün, en uzun ise 20 gün sürecek şekilde 8 defa saha çalışmaları yapılmıştır. Söz konusu, arazi çalışmaları sahada mevcut mekânsal sorunların tespitinde birinci elden gözlem yapma olanağı sağlamıştır.

Araştırmanın genel amaçlarına ulaşılabilmesi için coğrafi çalışmalarda veri toplama araçları olarak, yerinde gözlem, anket, mülakat yöntemleri uygulanmış, elde edilen verilerin analiz-sentez yoluyla çeşitli sonuçlara ulaşılmıştır. Aslında, coğrafi olayların neden-sonuç etkileşimi içinde gerçeğe en yakın halleriyle analiz edilebilmeleri ancak yerinde gözlem yöntemiyle mümkün olabilmektedir³. Bilindiği gibi gözlem, veriye ilk elden erişme olanağı sağlaması nedeniyle sosyal bilimlerde oldukça sık başvurulan bir veri toplama aracı olarak kabul görmektedir⁴. Sahada yapılan gözlem gezileri, çalışmanın odak noktasını oluşturan insan ile coğrafi çevresini doğrudan gözlemeleme fırsatını yakalamayı sağlamıştır.

Sahada gerçekleştirilen gözlem gezileri sırasında veri toplama amacıyla mülakat yöntemi kullanılmıştır. Köy ve yaylalar gibi farklı yerleşim birimlerinde ve çeşitli kurumlarda yetkililer ve yöre halkı ile yapılan mülakatlar not alınarak kaydedilmiş ve elde edilen verilerden araştırmanın yazım aşamasında faydalanılmıştır. Anket, mülakat ve gözlemler esnasında önceden hazırlanmış soru formları kullanılmış ve bu yolla soruların standardizasyonu hedeflenmiştir. Anket ve mülakat formları, temel soru tasarım ilkeleri çerçevesinde oluşturulmuştur.

Araştırmada karşılaşılan önemli problemlerden birisi aynı alanda, farklı kişilerle yapılan görüşmelerde farklı sonuçlar elde edilmesidir. Bunun için görüşmelerde, genelde muhtarlarla görüşülmeye çalışılmıştır. Muhtarın yerlerde köy azaları yanı sıra köyü tanıyan ve bilen ileri gelenler ile de görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Böylelikle daha güvenilir sonuçlara ulaşmak hedeflenmiştir.

³ Hayati Doğanay, *Coğrafya Öğretim Yöntemleri*, Aktif Yayınevi, İstanbul 2002, 5

⁴ Ali Yıldırım, Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (8. Baskı) Seçkin Yayıncılık, Ankara 2011,169.

Çalışmada görsel veri tabanı, saha etütleri sırasında çok sayıda çekilen fotoğraf, şekil, tablo ve grafikler ve haritalardan oluşturulmuştur. Tablo ve grafikler için Microsoft Office programları (Word ve Excel); şekil ve haritaların çizim ve renklendirme işlemleri için Arcgis programı kullanılmıştır. Bunlara ek olarak, GPS cihazı ile yükselti ve detay ölçümler yapılmış, haritalama çalışmaları ile de köylerin yüzölçümleri hesaplanmıştır. Yapılan ölçme sonuçlarına göre yerleşmeler, yükselti kademeleri ve kuruluş yerleri gibi özelliklerine göre tasnif edilmiş bu yolla sahanın yerleşme sistematığı analiz edilmeye çalışılmıştır. Yapılan bu uygulamalar başta dağınık olmak üzere coğrafi düşünce ilkelerinin⁵, çalışmada referans kaynağı olarak alındığını ve söz konusu ilkelerin çalışmaya önemli oranda yön verdiğini kanıtlar niteliktedir.

Araştırma sahasının geniş alana sahip olması, dağlık ve engebeli topoğrafyası, yer yer orman örtüsü ve toplu yerleşme yapısı dikkate alınarak herhangi bir örnekleme yöntemi kullanılmamış ve tüm devamlı yerleşmeler saha çalışmaları içine alınmıştır. Fakat karşılıklı mülakat ve görüşmelerde bütün Merkez İlçe halkına ulaşma olanağı olamayacağı için amaçsal örnekleme yöntemi kullanılmıştır⁶. Araştırmada elde edilen sonuçların genellenebileceği ve benzer özelliklere sahip kırsal alanlarda da kullanılabileceği öngörülmüştür. Çalışmada temel başvuru sistemi olarak, dipnotlu referans sistemi tercih edilmiş ve başvuru çalışmaları tezin sonunda yer alan kaynakçada belirtilmiştir.

Çalışma süresince istatistik içerikli veriler (kurum istatistikleri, rapor vb. materyal) araştırmaya nicel bir boyut kazandırırken yapılan yerinde gözlem ve mülakatlar ise nitel veri tabanını oluşturmuştur. Bu şekilde her iki yöntemin eksiklikleri kapatılmaya çalışılmış ve çalışmanın daha iyi bir veri tabanı üzerinde şekillenmesi sağlanmıştır. Araştırmanın birinci bölümünde nitel ve nicel veri tabanı oluşturulurken, ikinci ve üçüncü bölümlerde bunlara ek olarak etnografik bir veri tabanı oluşturulmuştur.

Araştırma; doğal, beşeri ve ekonomik coğrafya özellikleri olmak üzere 3 bölümden oluşturulmuştur.

⁵ Geniş bilgi için bakınız: Doğanay, *Coğrafya Öğretim Yöntemleri*, 20-28.

⁶ Örnekleme yöntemleri ve maksatlı örnekleme için bakınız: R. McQueen, C. Knussen, *Research Method for Social Science*, Pearson Education, Gesport 2002, 72-75.

III. ARAŞTIRMA SAHASI İLE İLGİLİ ARAŞTIRMALAR

Araştırma sahası il merkezi olması ve önemli bir yol güzergâhı üzerinde olması nedeniyle, daha önce coğrafi araştırmalara ve diğer bilim dallarında çeşitli araştırmalara konu olmuştur. Fakat coğrafi açıdan ayrıntılı bir araştırma yapılmaması nedeniyle, Ardahan Merkez İlçe ve yakın çevresini de kapsar nitelikte ayrıntılı bir çalışma gereği duyulmuştur. Bütün çalışmalar gözden geçirilerek, bu çalışmalar kronolojik olarak aşağıda belirtilmiştir:

Koçman (1979)⁷ tarafından doktora tezi olarak hazırlanan çalışmada, Yukarı Kura Nehri Havzası'nın Fiziksel Coğrafya özellikleri geniş bir şekilde ele alınmıştır.

Karadağ (1992)⁸ tarafından hazırlanan çalışma bir yüksek lisans tezidir. Kuruluş-gelişmesi ve fonksiyon alanları bakımından Ardahan ilçe merkezini inceleyen çalışma, şehir merkezi hakkında bilgi sunmaktadır. Saha ile ilgili ilk çalışmalardan biridir. Şehrin il merkezi olarak ilk yılları olduğu için önemlidir.

Karadağ (1992)⁹ tarafından hazırlanan çalışma da bir yüksek lisans tezidir. Ardahan Merkez İlçesi'nde yapılan hayvancılığı ele almıştır. Önemli bir hayvancılık potansiyeline sahip olan merkez ilçe hakkında o günkü sorunları ve çözüm önerileri sunulmuştur.

Koçman (1993)¹⁰ makale çalışmasında Yukarı Kura Nehri Havzası'nın toprak potansiyelinin değerlendirmesini yapmıştır. Toprağın nasıl daha verimli kılınabileceği anlatılmıştır.

Koçman (1993)¹¹ tarafından hazırlanan çalışma yine bir makale çalışmasıdır. Yukarı Kura Nehri Havzası'nın doğal bitki toplulukları ve yetiştirme ortamını değerlendirmektedir. Doğal bitki topluluklarının yöre halkı tarafından daha faydalı kullanılabileceği yöntemler sunulmuştur.

⁷ Asaf Koçman, *Yukarı Kura Nehri Havzası'nın Fiziksel Coğrafyası*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1979.

⁸ Gülseren Karadağ, *Ardahan'ın Kuruluşu-Gelişmesi ve Fonksiyon Alanları*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1992.

⁹ Gülseren Karadağ, *Ardahan Merkez İlçesi'nde Hayvancılık*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1992.

¹⁰ Asaf Koçman, "Yukarı Kura Nehri Havzası'nın Toprakları", *Ege Üniversitesi, Ege Coğrafya Dergisi*, Sayı:2, 151-176, 1993.

¹¹ Asaf Koçman, "Yukarı Kura Nehri Havzası'nda Doğal Bitki Toplulukları ve Yetiştirme Ortamı Özellikleri", *Ege Üniversitesi, Ege Coğrafya Dergisi*, Sayı:5, 44-54, 1993.

Konukçu (1999)¹² tarafından hazırlanan eser bir kitap çalışmasıdır. Ardahan'ın tarihi hakkında geniş bilgi veren çalışma, araştırma sahasının tarihi hakkında geniş bilgi içermesi bakımından önem taşımaktadır.

Demirel (2008)¹³ tarafından hazırlanan makale çalışması 1877-78 Osmanlı Rus Savaşı'ndan sonra, Kars, Ardahan ve Artvin illeri ile ilçelerinin idari yapılanması hakkında geniş bilgi veren eser, o dönemin şartlarını daha iyi anlamak açısından önemlidir.

Ürün (2009)¹⁴ tarafından hazırlanan çalışma bir yüksek lisans tezidir. Çalışmada Iğdır ve Ardahan illerinin yer adları hakkında geniş bilgi verilmiştir. Köylerin yeni ve eski isimlerinin nereden geldiği ve anlamları belirtilmiştir.

Kalkan (2010)¹⁵ tarafından hazırlanan çalışma bir yüksek lisans tezidir. Ardahan, Kars ve Iğdır İllerinin Nüfusunun Gelişimi ve Sorunları'nı konu alan tez bu sorunlara çeşitli çözüm önerileri sunmuştur.

Oral (2010)¹⁶ tarafından hazırlanan çalışma bir yüksek lisans tezidir. Ardahan İlinin Sosyo-Ekonomik Yapısının Analizini yapmıştır. Özellikle ekonomik sorunları ortaya koyan tez bu sorunlara çözüm önerileri sunmuştur.

Kızılkaya (2014)¹⁷ tarafından hazırlanan çalışma bir yüksek lisans tezidir. Ardahan'da İç Göçün Sosyo-Ekonomik Nedenleri hakkında bilgi vermektedir. İç göçün nedenleri ile birlikte sonuçlarını da ele alan tezde, bunlara önerilerde bulunmaktadır.

Aydın (2014)¹⁸ tarafından hazırlanan çalışma bir yüksek lisans tezidir. Ardahan'daki Arıcılık Faaliyetleri, Potansiyeli ve Sorunları gibi konular üzerinde durmaktadır. Ayrıca arıcılıkla ilgili bu sorunlara çözüm önerileri de yer almaktadır.

¹² Enver Konukçu, *Ardahan Tarihi*, Ardahan Valiliği Kültür Yayınları No:2, Ankara 1999.

¹³ Dr. Muammer Demirel, "Doğu Anadolu'da İdari Yapılanma", *Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı:37, 247-259, 2008.

¹⁴ Berna Ürün, *Iğdır ve Ardahan illerinin Yer Adlarının Tasnifi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars 2009.

¹⁵ Kemalettin Kalkan, *Ardahan, Kars ve Iğdır illerinde Nüfusun Gelişimi ve Sorunları*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2010.

¹⁶ İbrahim Orkun Oral, *Ardahan ilinin Sosyo-Ekonomik Yapısının Analizi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2010.

¹⁷ Yusuf Murat Kızılkaya, *Türkiye'de İç Göçün Sosyo-Ekonomik Nedenleri: Ardahan İli Örneği*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars 2014.

¹⁸ Aslihan Aydın, *Ardahan İlinde Arıcılık Faaliyetleri ve Sorunları*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Erzurum 2014.

Çimen (2015)¹⁹ tarafından hazırlanan çalışma bir makale çalışmasıdır. Ardahan ilinin turizm potansiyeli değerlendirilmiştir. Turizmin il ekonomisine sağlayacağı faydalardan bahsedilmiştir.

Akbulak (2016)²⁰ tarafından hazırlanan çalışma bir makaledir. Ardahan ilinde kırsal turizm potansiyelinin Swot Analizi ile değerlendirilmesi yapılmıştır.

¹⁹ Hürriyet Çimen, “Ardahan’ın Turizm Potansiyeli”, *Alan Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, Sayı:21, 91-99, 2015.

²⁰ Cengiz Akbulak, “Ardahan İlinde Kırsal Turizm Potansiyeli’nin Sayısallaştırılmış Swot Analizi ile Değerlendirilmesi”, *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı:7, 1-30, 2016.

BİRİNCİ BÖLÜM

DOĞAL ÇEVRE ÖZELLİKLERİ

1.1. JEOLJİK VE JEOMORFOLOJİK ÖZELLİKLER

Araştırma sahasında beşeri ve ekonomik faaliyetleri etkileyen doğal çevre özellikleri içinde kuşkusuz jeomorfolojik yapı ilk sırada gelir. Jeomorfolojik özelliklere geçmeden önce, bu özelliklerin oluşmasında etkili olan jeolojik yapıya değinmek uygun olacaktır.

Araştırma sahasının büyük bir kısmını, genç volkanik bir örtü kaplamaktadır. Bu örtü jeolojik yapıyı geniş ölçüde gizlemiş durumdadır. Eosende başlayan volkanizma ile meydana gelen geniş ve kalın lav örtüsü, temeldeki formasyonları tamamen örtmüştür. Ancak, bugün bu örtünün çeşitli nedenlerle ortadan kaldırıldığı bazı yerlerde temel yüzeye çıkmıştır. Eosenden sonraki dönemlerde de devam eden volkanizma, Neojen göl ortamında çökellerle ara tabakalı formasyonların oluşumuna neden olmuştur. Üst Neojende oluşan havzalarda ise, sedimenter depolar meydana gelmiştir. Üst Pliyosen ve Kuvaterner'deki erüpsiyonlarla oluşan ara tabakasız kalın bir lav örtüsü, yüksek dağları ve platoları kaplamıştır²¹.

Araştırma sahasında Palezoik, Mesozoik kalıntılara rastlanmamıştır. Yer yer Eosen-Oligosen yaşta volkanikler meydana gelmiştir. Ardahan depresyonu ile Hoçvan Hasköy arasında Tepesuyu-Kocaköy çevresinden başlayarak, Hoçvan Hasköy depresyonunun kuzeyindeki Gölgeki Köyü ve Ziyaret Tepe'ye kadar uzanan alanda az çok şistozite olmuş lavlara rastlanır. Bölgenin en eski volkanik taşlarını meydana getiren bu seri oligosen yaştaadır (Harita 1.3).

Şisti lavlar dağların alt kesimlerinde ve havzaların kenarlarında görülür. Faylanmalar sonucunda çıkan bu şisti lavlar, genç volkanik taşların altında bulunmaktadır²².

Neojen volkanik formları genç volkaniklerle birlikte en geniş yayılma alanına

²¹ Koçman, *Yukarı Kura Nehri Havzası'nın Fiziksel Coğrafyası*, 16.

²² İbrahim Atalay, Asaf Koçman, "Kuzeydoğu Anadolu'da Jeotektonik ve Morfotektonik Evrimin Ana Çizgileri", *Jeomorfoloji Dergisi*, Sayı:8, s:41, 1979.

sahiptir. Volkanik Neojen serileri Ardahan ve Hoçvan Hasköy depresyon alanları ve çevresinde yaygındır. Bu formasyon, breş, anglomera, tuf, bazalt, bazalt-andezit bileşimindeki tabakalarla birlikte, kumtaşı, konglomera ve marnlardan meydana gelmiştir. Araştırma sahasının litolojik yapısını, yukarıda belirtildiği gibi, sarımsı, gri renkte marn, kumtaşı ve konglomera ile breş, anglomera, andezit ve tüfler oluşturur²³

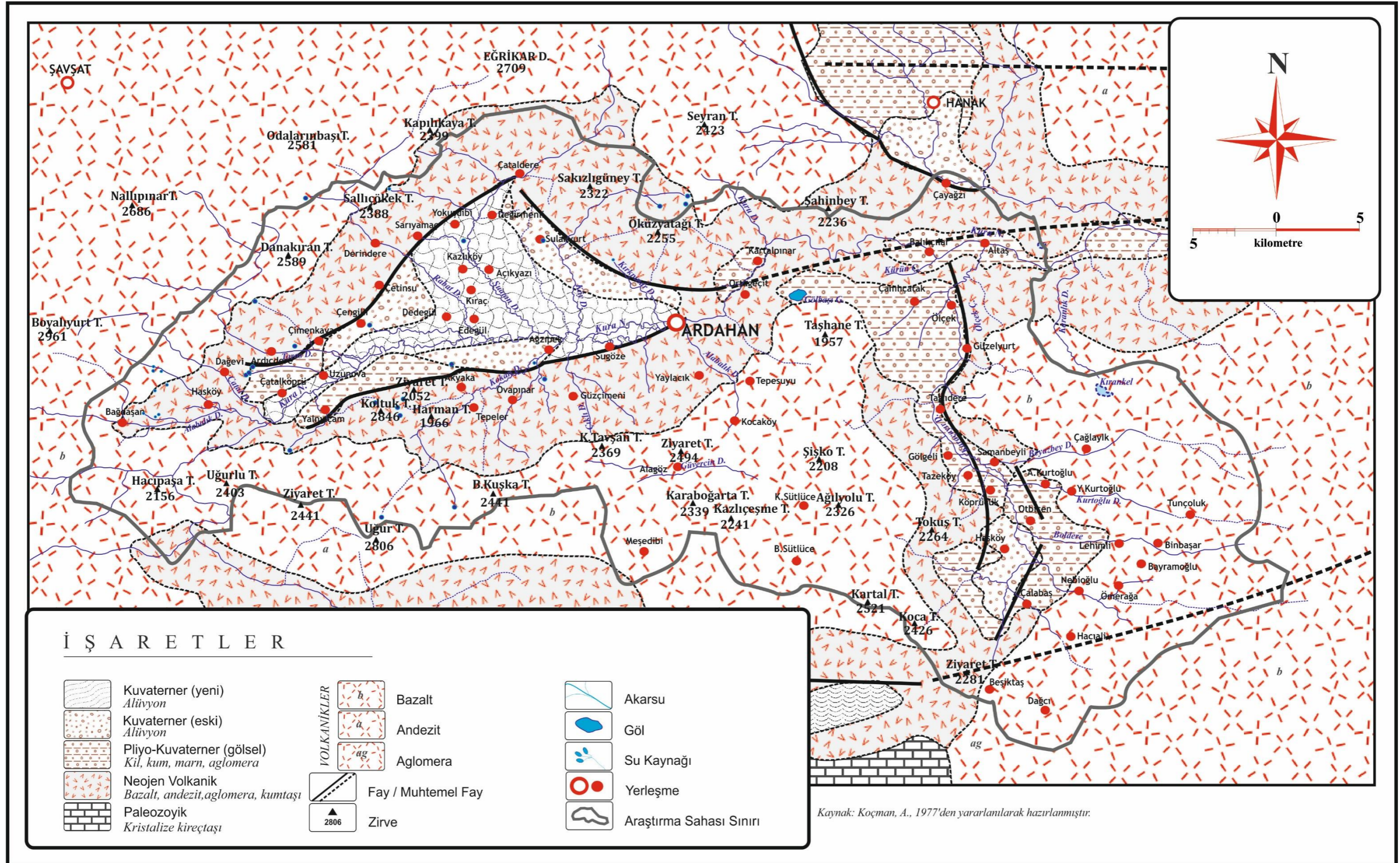

Fotoğraf 1.1. Ardahan Depresyonu.

Fotoğraf 1.2. Hoçvan Depresyonu.

²³ Koçman, *Yukarı Kura Nehri Havzası'nın Fiziksel Coğrafyası*, 17.

Harita 1.3. Ardahan Merkez İlçenin Jeoloji Haritası

Volkanlardan çevreye yayılan genç lavlar, Neojen volkanik formasyonunu geniş alanda örtmüştür. Neojen volkanik serilerinin çökeltileri depresyon alanlarının çevresinde ve Kura Nehri Yarma Vadisi boyunca yamaçlarda çok belirgin olarak görülür²⁴.

Sahada Miyosen ve Oligosen devirlerine ait tuzlu ve jipsli depolar bulunmaktadır²⁵. Miyosen ve Pliyosen başlarında, bölgede meydana gelen tektonik olaylarla oluşan Ardahan ve Hasköy depresyonlarında beyaz ince kalkerler, kumtaşları ve marnlar oluşmuştur. Depresyonların tabanında alüvyonların altında kalan Pliyo-Kuvaterner yaşlı bu formasyon, havzaların kenar kısımlarında dar şeritler halinde görülmektedir. Pliyo-kuvaterner göl çökellerine Akyaka köyünden itibaren Yalnızçam Köyü'ne, Çatalköprü köyünden de Çetinsu Köyü'ne kadar olan kısımda dar bir şerit halinde rastlanır²⁶. Başka bir alanda güneydoğuda Çalabaş Köyü'nden başlayıp Karaçayır Deresi boyunca, Ölçek Suyu ve Çamlıçatak Köyü'ne kadar olan kısımdan Kura Nehri Vadisi'ne kadar uzanır (Harita1.3).

Yukarıda belirtildiği gibi, bölgede volkanizma farklı birkaç fazda meydana gelmiştir. Andezit, dasit ve trakit gibi volkaniklerde başlayan faaliyet bazalt ve bazalt tüfleri ile son bulmuştur. Son safhadaki bazaltik volkanizma, daha çok yüksek dağları ve az olarak da platoları örtmüştür. Pliyo-Kuvaterner dolgusu içinde ya da üzerinde bazalt lavlarına rastlanmaması; bu dönem volkanizmasının çok yaygın olmadığını, merkezi püskürtmelerin meydana geldiği yerler ve çevresini kapladığını gösterir. Buna karşılık Tersiyer başlarında ve ortalarında faaliyet gösteren volkanizma daha geniş sahaları kapsar. Bu dönemlerde çıkan lavlar, Pre-Neojen formasyonların üzerini tamamen örtmüştür²⁷. Ayrıca bölgede Kuvaternere ait lavlarda göze çarpmaktadır²⁸.

Aslında, araştırma sahasının kuzeyinde bulunan Yalnızçam Dağları'nı meydana getiren volkanikler, alttaki üst kretase volkanik aratabakalı flişlerinin üzerini kaplamıştır. Sahanın güney kesiminde Allahuekber Dağları volkanikleri kretase çökeltilerinin üst kısımlarını uyumsuz olarak kaplamaktadır. Pliyosen başlarında

²⁴Koçman, *Yukarı Kura Nehri Havzası'nın Fiziksel Coğrafyası*, 18.

²⁵ Sırrı Erinç, *Doğu Anadolu Coğrafyası*, İstanbul Üniversitesi Yayınları No: 572, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 15, İstanbul 1953, 90.

²⁶ Koçman, *Yukarı Kura Nehri Havzası'nın Fiziksel Coğrafyası*, 20.

²⁷ Koçman, *Yukarı Kura Nehri Havzası'nın Fiziksel Coğrafyası*, 22.

²⁸ Günay Kaya, *Posof İlçesi'nin Coğrafyası*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya Anabilim Dalı, Erzurum 2004, 11.

meydana gelen tektonik hareketlerin oluşturduğu faylanmalar sonucunda Ardahan ve Hoçvan Hasköy depresyonlarının bulunduğu alanlar çökmüş ve bu depresyonların çevresi yükselmiştir. Göller tarafından işgal edilen bu depresyonlar akarsular tarafından kapılınca, yüksek sahalardan akarsular yoluyla taşınan kum, çakıl, mil gibi detritik malzemeler dolmuştur²⁹.

Genellikle depresyonların kenar kesimlerinde kaba malzemeler, merkezi kesimlerinde ise ince unsurlu detritikler birikmiştir. İç kesimlerde ayrıca kumlu çakıllı kireçtaşları oluşmuştur. Ölçek suyunun geçtiği alanlarda, Ardahan depresyonunun kuzeydoğusu boyunca Kura oluşunda Çamlıçatak köyü civarlarında kumlu ve çakıllı depolar yaygındır. Yuvarlak bu çakıllar akarsular tarafından taşınmıştır (Harita1.3).

Yarılmamış havzaların zemininde alüvyonlar geniş yer kaplar ve oldukça geniş bataklıklar görülür. Bütün bu havzaların kenarları faylar ile kesilmiştir. Buralarda depresyon tabanını dolduran genç depolar ile, havzaları kuşatan platoların üzerinde rastlanan aynı yaştaki tabakalar arasında 1000 metreyi aşan seviye farkları görülmektedir³⁰.

Araştırma sahasında bulunan bu depresyonların akarsular tarafından kapılması sonucunda havzalardaki Pliyo-Kuvaterner çökelleri yer yer ayrılmış ve süpürülmüşlerdir. Dağların yamaçlarından depresyonlara kavuşan akarsular ise depresyonların kenarlarında uzanan geniş ve kalın birikinti konileri ve yelpazeleri oluşturmuşlardır. Ayrıca, akarsuların taşıdığı alüvyonlar ise geniş Pliyo-Kuvaterner çökellerini örtmüştür. Kum, çakıl, mil gibi unsurlardan oluşan alüvyal dolgu malzemesinin kaynağını, daha çok volkanik kayalar, Neojen ve Pliyo-Kuvaterner sedimenleri meydana getirmektedir³¹. Depresyonların bazı kenar kısımlarında kuvvetli eğimlerin önündeki birikme fazladır. Burada birikme malzemesini daha çok yamaç enkazı depoları ile sel ve dere yataklarının ağız kısımlarındaki kolüvyal depolara ait iri unsurlar oluşturmaktadır.

Havzaların daha çok kenar kesimlerindeki alüvyal örtü üzerinde bir toprak tabakası oluşmuştur. Bugün, artık siltasyona uğramayan bu çevre kısımları, eski alüvyal sahaları olarak ayırt edilebilir. Buna karşılık havza ortalarında Kura Nehri ve kollarının

²⁹ Koçman, *Yukarı Kura Nehri Havzasının Fiziksel Coğrafyası*, 23.

³⁰ Erinç, *Doğu Anadolu Coğrafyası*, 92.

³¹ Koçman, *Yukarı Kura Nehri Havzasının Fiziksel Coğrafyası*, 24.

sık sık taşkına maruz bıraktığı ve günümüzde siltasyonun meydana geldiği alanlarda ise, yeni alüvyonlar bulunmaktadır³².

Sonuç olarak Ardahan Merkez İlçesi'nin jeolojik yapısını, farklı yaşta ve lolojik özellikte formasyonlar meydana getirmiştir. Bu yapının oluşumunda ise tektonizmanın yol açtığı volkanizma ve arazinin blok halinde çökme, yükselmesi büyük rol oynamıştır. Zaten Doğu Anadolu Bölgesi, kuzeyden Rus Platformu, güneyden ise Afrika ve Arap platformlarının N-S (kuzey-güney) yönlü sıkışmasına maruz kalması nedeniyle kıvrılarak yükselmiş ve blok halinde yükselme-alçalma hareketlerine sahne olmuştur. Aslında fay hatları boyunca oluşan volkanik faaliyetler, sahanın volkanik malzemelerle örtülmesini sağlamış ve ayrıca depresyon alanlarında da tortul formasyonlar meydana gelmiştir³³. Sahadaki üç önemli faylardan biri Ardıçdere Köyü'nden başlayıp Çataldere Köyü'ne kuzeydoğu yönünde uzanır, Çataldere'den de Ortageçit Köyü'ne güneydoğu yönünde uzanmaktadır. İkincisi Yalnızçam Köyü'nden başlayıp Ardahan İl Merkezine kadar kabaca doğu-batı yönünde uzanmaktadır. Diğeri ise Hoçvan Hasköy'den başlayıp Kura Nehri yakınlarına kadar, Karaçayır ve Ölçek Suyu boyunca kuzey-güney yönünde uzanmaktadır (Harita 1.4).

Araştırma sahasının morfolojik birimlerini daha iyi anlamak için özellikle araştırma sahasındaki bu birimleri bazı bölümlere ayırmak gerekmektedir. Bu bölümleri; dağlık alanlar, plato düzlükleri, birikinti konisi ve depresyonlar bir de vadiler ve yarma boğaz vadiler diye dörde ayırmak gerekmektedir. Araştırma sahasının kabaca kuzey ve güney kesiminde bulunan dağlık alanlar, orta kesiminde ve güneydoğusunda bulunan depresyon alanları, akarsuların dağlardan inerken oluşturdukları vadilerle sahanın batı ve doğusunda Kura Nehri'nin oluşturmuş olduğu yarma boğazlar, dağlık alanlar ve depresyon alanları arasında bulunan plato düzlükleri bulunmaktadır.

Öncelikle dağlık alanlar; tektonizma ve volkanizma sonucunda meydana gelmiştir. Bölgede tektonizmanın yol açtığı blok hareketleri ile çöken sahalar depresyonları, yükselen yerlerde dağlık alanları meydana getirmiştir. Aşınım yüzeyleri halinde gelişen bu alanlar, son olarak Kuvaternerde meydana gelen epirojenik hareketlerle tekrar yükselmiş ve bu alanlar yataklarına gömülen akarsular tarafından

³² Koçman, *Yukarı Kura Nehri Havzasının Fiziksel Coğrafyası*, 24.

³³ İbrahim Atalay, *Türkiye Jeomorjolojisine Giriş*, (Genişletilmiş 2. Baskı) Ege Üni. Edeb. Fak. Yay. No:9, İzmir 1987, s-45-46.

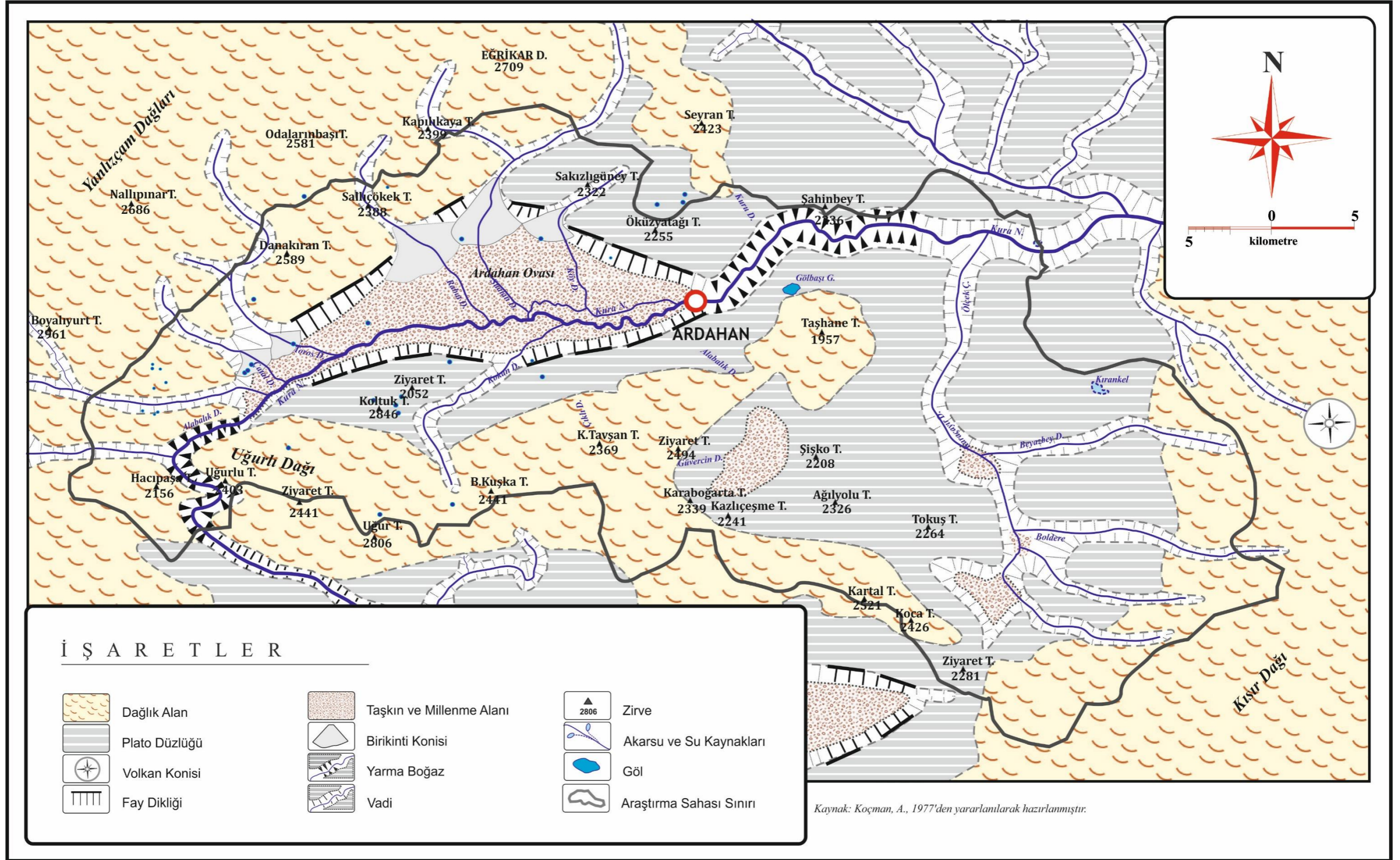
parçalanmıştır.³⁴

Araştırma sahasındaki yüksek şekilleri oluşturan dağlık alanlar, sahanın kuzey-güney ve batısında yaygınlık göstermektedir. (Harita.1.4). Kuzeyde yer alan Yalnızçam Dağları ve güneyde yer alan Uğurlu Dağı en önemli dağlık alanları oluşturmaktadır. Yükselteleri 2500-3000 m arasındaki bu dağlık alanların uzantıları sahayı kuzey ve güneyden çepeçevre çevrelemiş durumdadır. Saha içerisinde yükseltinin 2000-2500 m arasında olduğu dağlık alanlar da bulunmaktadır.

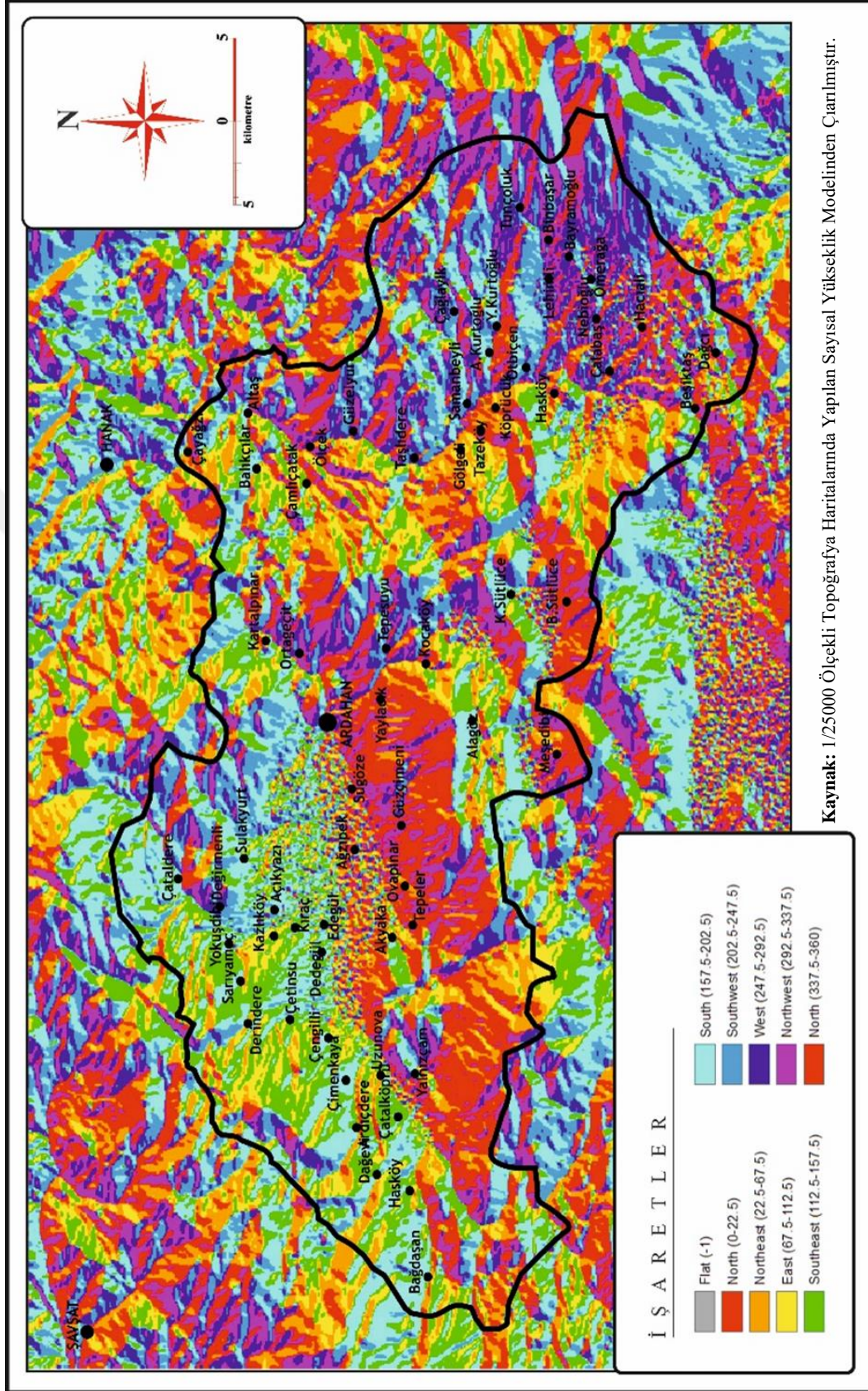
Sahanın ortalama yükseltisini arttıran ve yüksek şekiller içinde ele alınabilecek bir diğer önemli morfolojik birim ise tepelerdir. Yükselteleri 1957 m ile 2846 m arasında değişen bu tepeleri iki grupta ele almak mümkündür. Bunlardan ilk grubu, yükselteleri 2500 m'nin üzerinde yer alan tepeler oluşturmaktadır. Danakıran Tepe (2589 m), Uğur Tepe (2806 m), ve Koltuk Tepe (2846 m), gibi tepeler bu ilk grup tepeler arasında sıralanabilirler. Genellikle araştırma sahasının kuzey ve güneyinde yer alan yüksek dağların zirve kesimlerini oluşturan bu tepelerin en yüksek olanı aynı zamanda araştırma sahasının da en yüksek noktasını temsil eden 2846 m yüksekliğindeki Koltuk Tepe'dir (Harita 1.4).

İkinci grup tepelik alanlar ise, yükselteleri 2500 m'den daha düşük olan Taşhane Tepe (1957 m), Hacıpaşa Tepe (2156 m), Şişko Tepe (2208 m), Kazlıçeşme Tepe (2241 m), Öküz yatağı Tepe (2255 m), Tokuş Tepe (2264 m), Kartal Tepe (2321 m), Sazlıgüney Tepe (2322 m), Koca Tepe (2426 m), Karaboğa Tepe (2339 m), K. Tavşan Tepe (2369 m), Sallıçökek Tepe (2388 m), Kapılıkaya Tepe (2399 m), Uğurlu Tepe (2403 m), Ziyaret Tepe (2441 m), B. Kuşla Tepe (2441 m), Ziyaret Tepe (2494 m) gibi tepelerdir (Harita 1.4). Çevrelerindeki yüksek dağlık alanlar ve yüksek zirvelerle birlikte sahanın ortalama yükseltisini arttıran bu tepeler genel olarak nispi yükseltinin artmasına neden olan morfolojik birimlerdir.

³⁴ Koçman, *Yukarı Kura Nehri Havzası'nın Fiziksel Coğrafyası*, 37.

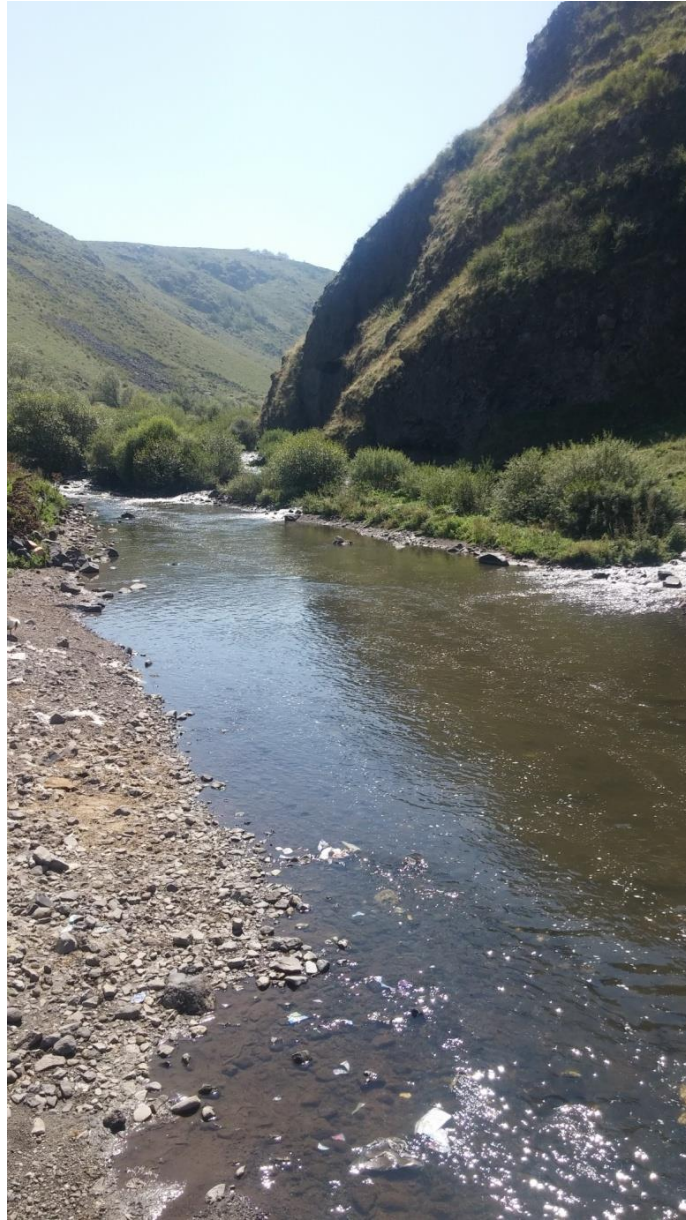

Harita 1.4. Ardahan Merkez İlçenin Jeomorfoloji Haritası

Harita 1.5. Ardahan Merkez İlçe ve Çevresinin Bakı Haritası

Araştırma sahasında dağlık ve tepelik alanlar gibi vadi ve ovalarda alçak şekiller içerisinde yer almaktadır. Röliyefin tamamlayıcı unsuru olan bu alçak şekillerden vadiler, flüvyal etkiyle ortaya çıkmış olup sahanın yüksek kesimlerinden kaynaklanan akarsuların tesiriyle şekillenmişlerdir³⁵. Genel dağılışı itibariyle çok geniş alan kaplayan bu vadiler arasında sahanın güneyinde Kokan Dere ve güneydoğusunda Baldere, Beyazbey Dere ve Ölçek Suyunun açtığı Ölçek Vadisi (Fotoğraf 1.4) gibi vadileri sıralamak mümkündür.

Fotoğraf 1.3. Ölçek Suyunun Oluşturduğu Vadi

³⁵ Koçman, *Yukarı Kura Nehri Hvzası'nın Fizsel Coğrafyası*, 38.

Yine kuzeyde ataldere, Toros Dere, Rabat Deresi, Suatan Deresi, Köy Deresi'nin oluşturmuş olduğu vadiler ve Kura Nehri Vadisi bulunmaktadır. Vadilerin yanı sıra Göle Depresyonu'nu Ardahan Depresyonu'na bağlayan Trkeşen Boğazı ile Ardahan'dan Gürcistan'a kadar uzanan Niyalashor Boğazı da Kuzeydoğu Anadolu'nun en önemli boğazlarındandır.

Fotoğraf 1.4. Kura Nehri Vadisi

Ayrıca Ardahan şehrinin bulunduğu Ardahan Depresyonu ve Hoçvan Depresyonu bölgede tektonizmanın rölyef üzerindeki etkilerine güzel birer örnek olarak gösterilebilir. Araştırma sahası sınırları içerisinde başlayan depresyon Ardahan şehrini de içine alacak şekilde devam ederek doğuda Taşhane Tepesi'ne kadar uzanış göstermektedir. Kuzeyde yer alan Yalnızçam Dağları ile güneyde Uğurlu Dağı arasında, kabaca sahanın orta kesiminde yaklaşık 1820 m yükseklikte bir depresyon sahası ortaya çıkmıştır. Oluşumunda tektonik etkinliğin belirleyici olduğu saha, morfodinamik etmenlerle şekillenmiş ve araştırma sahası içinde doğu-batı yönünde 28 km kadar uzanış gösteren bu depresyon, içinden Kura Nehri'nin geçtiği bir çöküntü ve birikim alanını meydana getirmiştir. Ardahan Depresyonunun yanı sıra araştırma sahasının güneydoğusunda yer alan Hoçvan Hasköy depresyonu da diğer önemli çöküntü alanıdır.

Dağlık ve depresyon alanları ile sahada belirgin olarak görülen bir diğer morfolojik birim ise platolardır. Kabaca Ardahan depresyonu çevresini kaplayan bu platolar doğu ve güneydoğu kesiminde önemli yer kaplamaktadır. Yine Hoçvan Hasköy'den başlayan plato alanları kuzeyde Ölçek Köyü'ne kadar uzanır (Harita 1.4).

Yukarıda belirtilen morfolojik birimler ve oluşturdukları jeomorfolojik yapı, araştırma sahasındaki beşeri ve ekonomik faaliyetleri etkilemiştir. Bunları birkaç başlık altında toplamak mümkündür. Mevcut jeomorfolojik görünüm yerleşmeleri, ekonomik etkinliklerin şeklini ve nüfusun dağılışını etkilediği ifade edilebilir. Araştırma sahasındaki geniş depresyon alanı, nüfusun kalabalık olduğu yerleşmelerin bu sahanın çevresinde toplanmasına sebep olmuştur. Ayrıca sahada geniş düzlükler boyunca önemli bir çayır-mera alanı oluşumuna neden olmuş, sahada toplu yerleşmeler meydana gelmiş ve ekonomik faaliyetlerde tarım ağırlık kazanmıştır. Sahada eğim değerlerinin çok farklılık göstermemesi ve kütle hareketlerinin az olması karayolu maliyetlerinin düşük olmasına neden olmuştur. Sahada platoların geniş yer kaplaması, bu yüksek düzlüklerde bol otlakların olması, buralarda hayvancılık ve yaylacılık faaliyetlerinin gelişmesine olanak sağlamıştır. Jeomorfolojik özellikler, sahada yerleşme ve ekonomik faaliyetleri önemli bir şekilde etkilemiştir.

1.2. İKLİM ÖZELLİKLERİ

Araştırma sahasında mevcut iklim özelliklerini ortaya konulabilmesi için Ardahan Meteoroloji İstasyonu da dâhil olmak üzere yakın çevrede ölçüm yapan üç meteoroloji

istasyonunun verilerinden faydalanılacaktır. Ardahan Merkez, Posof ve Oltu Meteoroloji istasyonlarından alınan klimatik veriler araştırma sahası ve çevresinin iklim özelliklerini betimlemek için kullanılmıştır.

İklim tipi ve bölgelerinin oluşumunda etkili olan faktörler arasında; yeryüzünün güneşlenme durumu, oluşan basınç merkezleri ve bütün bunlara bağlı olarak gelişen genel atmosfer dolaşımı başta gelmektedir³⁶. Ayrıca yer şekilleri, yükselti, denizellik, karasallık ve bakı gibi durumları da göz ardı etmemek gerekmektedir.

Türkiye konumundan dolayı bazen kutbi, bazen de tropikal hava kütlelerinin etkisi altında kalmaktadır. Bu sebeple araştırma sahasının iklim özelliklerinin oluşmasında bu hava kütlelerinin mevsimlik değişimleri önemli rol oynamaktadır. Türkiye kışın kutbi kökenli yüksek basınç koşullarının etkisi altında kalırken, yaz döneminde ise tropikal kökenli hava kütlelerinin etkisi altında kalmaktadır³⁷. İlkbahar ve sonbahar mevsimlerinde ise, kutbi ve tropikal kökenli hava kütlelerinin bölge üzerinde karşılaşmaları sonucu cepheler oluşur ve cephesel yağışların oluşmasına sebep olmaktadır³⁸. Bu genel özelliklerin yanı sıra araştırma sahasının yükseltisinin fazla olması, etrafının dağlarla çevrili olması, denize olan uzaklığı ve bakı özelliklerinin iklim belirlenmesinde göz ardı edilmemesi gerekmektedir.

Sahanın iklim özelliklerini ortaya koymak için OMGİ (Otomatik Meteoroloji Gözlem İstasyonu), Sinoptik* ve Günlük Klima* verilerini sunabilen Ardahan Meteoroloji İstasyonu'nun (1820 m) verileri esas alınmakla birlikte, karşılaştırma istasyonları belirlenmiştir. Bu istasyonların seçiminde, Ardahan Merkez İlçe'ye yakın ve gözlem yapılabilen olması nedeniyle Posof Meteoroloji İstasyonu (1583 m) ve geçiş iklimi özelliği gösteren bir sahadaki Oltu Meteoroloji İstasyonu (1275 m) tercih edilmiştir.

Araştırma sahasının iklimi, yalnız güneşlenme süresine bağlı olmayıp, güneş

³⁶ Sırrı Erinç, *Klimatoloji ve Metodları* (4.Baskı) Alfa Basım Yayım Dağıtım, Yayın No:276, İstanbul 1996, 267.

³⁷ Asaf Koçman, *Türkiye İklimi*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay. No:72, İzmir 1993, 1-4.

³⁸ İbrahim Atalay, *Kuzeydoğu Anadolunun Ekosistemleri*, Çağ Matbaası, Ormancılık Araştırma Enstitüsü Yayınları, Teknik Bülten Serisi No:141, Ankara 1984, 37.

* Sinoptik: Hava tahmini için kullanılan temel gözlem türü. Bütün meteorolojik parametreler her 3 saatte bir ölçülür.

* Günlük Klima: Yağış, meteorolojik hadise, buharlaşma ve güneşlenme süresinin her sabah son 24 saati kapsayacak şekilde değerlendirildiği iklimsel amaçlı gözlem türü.

ışınlarının geliş açısı ile yamaç eğimi, bitki örtüsü, zeminin yapısı ve kayaç türleri ile yakından ilgili olarak değişiklik göstermektedir³⁹. Buna göre Ardahan güneş ışınlarının KYK'ya en dik açıyla geldiği 21 Haziran'da 72° 19' ile en eğik açıyla geldiği 21 Aralık'ta ise 25° 25' ile alır. Güneş ışınlarının ekvator üzerine dik geldiği ekinoks tarihlerinde ise 48° 52' ile düşmektedir. Karşılaştırma istasyonlarında ise Posof 21 Haziran'da 71° 57', 21 Aralık tarihinde 23° 03', ekinoks tarihlerinde ise 48° 30' ile düşmektedir. Araştırma sahasında sıcaklık değerlerini belirlerken güneş ışınlarının geliş açısının yanı sıra güneşlenme süreleri de önemli rol oynamaktadır.

Tablo 1.1. Seçilmiş İstasyonlarda Aylık Ortalama Güneşlenme Süresi (saat).

İstasyonlar	AYLAR											
	O	Ş	M	N	M	H	T	A	E	E	K	A
Ardahan	2:39	2:36	4:55	5:19	6:49	8:46	8:55	8:33	7:37	5:34	3:55	2:37
Posof	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Oltu	3:28	4:27	4:38	4:48	7:03	9:08	9:50	9:20	8:59	5:59	4:47	3:28
Türkiye	3:18	4:12	5:24	6:36	8:18	10:06	10:48	10:18	8:42	6:18	4:36	3:00

Kaynak: DMİGM verilerinden derlenmiştir.

Tablo 1.1'de görüldüğü üzere güneşlenme süreleri dikkate alındığında karşılaştırma istasyonlarında ve özellikle Ardahan Merkez İlçe'de güneşlenme süresi gerçekten çok azdır. Araştırma sahasında aylık ortalama güneşlenme süresi Türkiye ortalamasının çok altındadır. Bu da başta tarım olmak üzere, sahadaki ekonomik faaliyetler ve yerleşme özellikleri üzerinde doğrudan bir etkiye sahiptir.

1.2.1. Sıcaklık

İnsan hayatını ve coğrafi çevreyi en çok etkileyen iklim elemanı sıcaklıktır⁴⁰. Türkiye'de sıcaklığın dağılışı incelendiğinde en düşük ortalama sıcaklıklara sahip yerler, hiç kuşkusuz Kuzeydoğu Anadolu'nun yüksek alanlarıdır. DMİGM verilerine göre Ardahan Meteoroloji İstasyonunda yıllık ortalama sıcaklık 3.8 °C kadardır. Ardahan bu sıcaklık değeriyle Türkiye'deki en düşük ortalama sıcaklığa sahip istasyon olma özelliği göstermektedir. Bu değer seçilmiş istasyonlarda Posof'da 7.0 °C, Oltu'da ise 10 °C olarak belirlenmiştir (Tablo 1.2). Bu değer gösteriyor ki, yıllık ortalama

³⁹ Asaf Koçman, *Yukarı Kura Nehri Havzasının Fiziksel Coğrafyası*, 82.

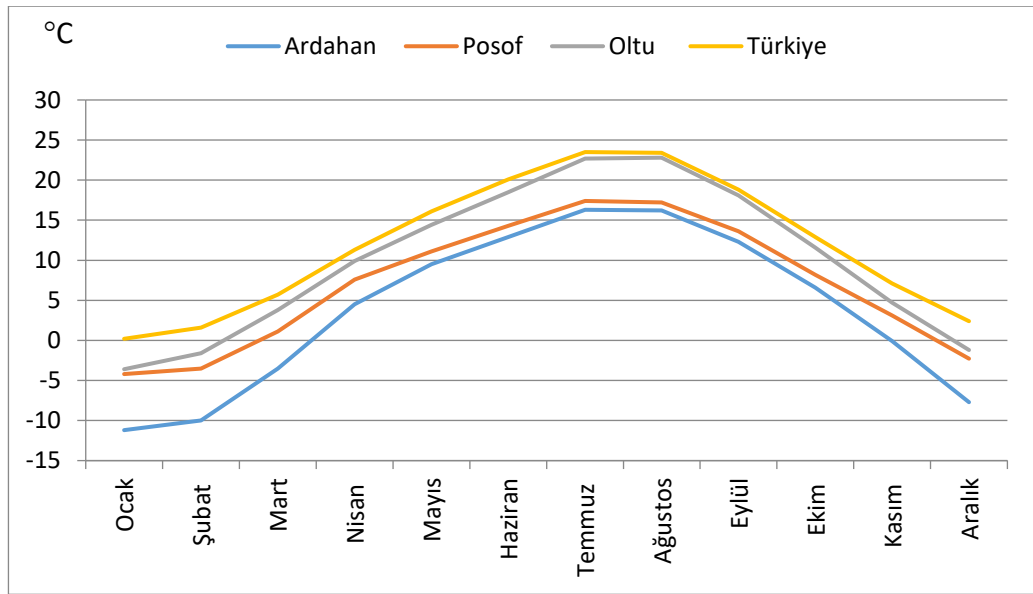
⁴⁰ Oğuz Erol, *Genel Klimatoloji* (Genişletilmiş 5. Baskı), Çantay Kitabevi, İstanbul 1999, 27.

sıcaklıklar alçak kesimlerden yüksek kesimlere doğru azalma eğilimi göstermektedir. Bu durum üzerinde dağların uzanış şekli ve bakının da etkisi vardır.

Tablo 1.2. Seçilmiş İstasyonlarda Aylık Ortalama Sıcaklık Değerleri (°C).

İstasyonlar	AYLAR												Yıllık
	O	Ş	M	N	M	H	T	A	E	E	K	A	
Ardahan	-11.2	-10.0	-3.5	4.5	9.5	12.9	16.3	16.2	12.3	6.6	-0.1	-7.7	3.8
Posof	-4.2	-3.5	1.1	7.6	11.1	14.3	17.4	17.2	13.6	8.2	.3.1	-2.3	7.0
Oltu	-3.6	-1.6	3.8	9.9	14.4	18.5	22.7	22.8	18.1	11.6	4.7	-1.2	10.0
Türkiye	0.2	1.6	5.7	11.3	16.1	20.1	23.5	23.4	18.8	12.9	7.1	2.4	11.9

Kaynak: DMİGM verilerinden derlenmiştir (1952-2017)

Şekil 1.1. Seçilmiş İstasyonlarda Aylık Ortalama Sıcaklık Değerleri

Kuzey yarım kürede 40° enleminin ortalama sıcaklığı 14°C olarak hesaplanmıştır.⁴¹ 41° kuzey enleminde bulunan araştırma sahasında bu değer gerçekten çok daha düşüktür. Bu büyük farkın oluşmasında araştırma sahasının yükseltisi en önemli etkidir. Ayrıca, deniz etkisinin araştırma sahasına ulaşmasını engelleyen dağ sıralarının bulunması da önemli faktörler arasındadır.

Seçilmiş istasyonlarda yıllık sıcaklık ortalamaları 3.8 °C ile 10 °C arasında değişmektedir. Bu ortalamaların Ardahan'da 3.8 °C, Posof'ta 7.0 °C ve Oltu da 10 °C olduğu görülmektedir (Tablo 1.2), (Şekil 1.1). Birbirine yakın olmayan sıcaklık ortalamaları, yükselti ve morfolojik görünümün birbirinden farklı olmasından dolayıdır.

⁴¹ Erinç, *Klimatoloji Metodları*, 49.

Bu durum, sahada yükseltinin sıcaklık üzerinde önemli bir etken olduğunu göstermektedir.

Sıcaklıkların aylara göre dağılışı incelendiğinde, Ardahan'da aylık ortalamalar $-11.2\text{ }^{\circ}\text{C}$ ile $16.3\text{ }^{\circ}\text{C}$ arasında değişmektedir. Sahada kış mevsiminde ortalama sıcaklık, $0\text{ }^{\circ}\text{C}$ altında seyreder ve $-11.2\text{ }^{\circ}\text{C}$ ile ocak ayında en soğuk ay yaşanır. Seçilmiş bütün istasyonlarda ocak ayı soğuk olarak görülür. Fakat değerler birbirinden çok farklıdır. (Posof $-4.2\text{ }^{\circ}\text{C}$, Oltu $-3.6\text{ }^{\circ}\text{C}$). Sahaya yakın olmalarına rağmen Posof ve Oltu'da kış mevsimi daha ılık geçmektedir. Ardahan, Posof ve Oltu'nun yıllık ortalama sıcaklıkları deniz seviyesine indirgenerek, $12.8\text{ }^{\circ}\text{C}$ (Ardahan), $14.8\text{ }^{\circ}\text{C}$ (Posof), $16.5\text{ }^{\circ}\text{C}$ (Oltu) değerleri bulunmuştur. İndirgenmiş sıcaklık değerleri dikkate alındığında; $3-4\text{ }^{\circ}\text{C}$ kadar pozitif anomalinin gerçekleştiğini söyleyebiliriz. Bu durum Ardahan'da karasallığın etkisini ortaya koyar, diğer karşılaştırma istasyonlarında ise karasallığın çok hafif olduğunu gösterir.

Ardahan'da nisan ayı ile birlikte artmaya başlayan sıcaklık, temmuz ayında $16\text{ }^{\circ}\text{C}$ 'yi geçmektedir ($16,3\text{ }^{\circ}\text{C}$). Seçilmiş istasyonlarda en yüksek ortalama aylık sıcaklıklar Posof'da aynı aya denk gelir ($17,4\text{ }^{\circ}\text{C}$). Oltu'da ise ağustos ayına denk gelmektedir ($22,8\text{ }^{\circ}\text{C}$).

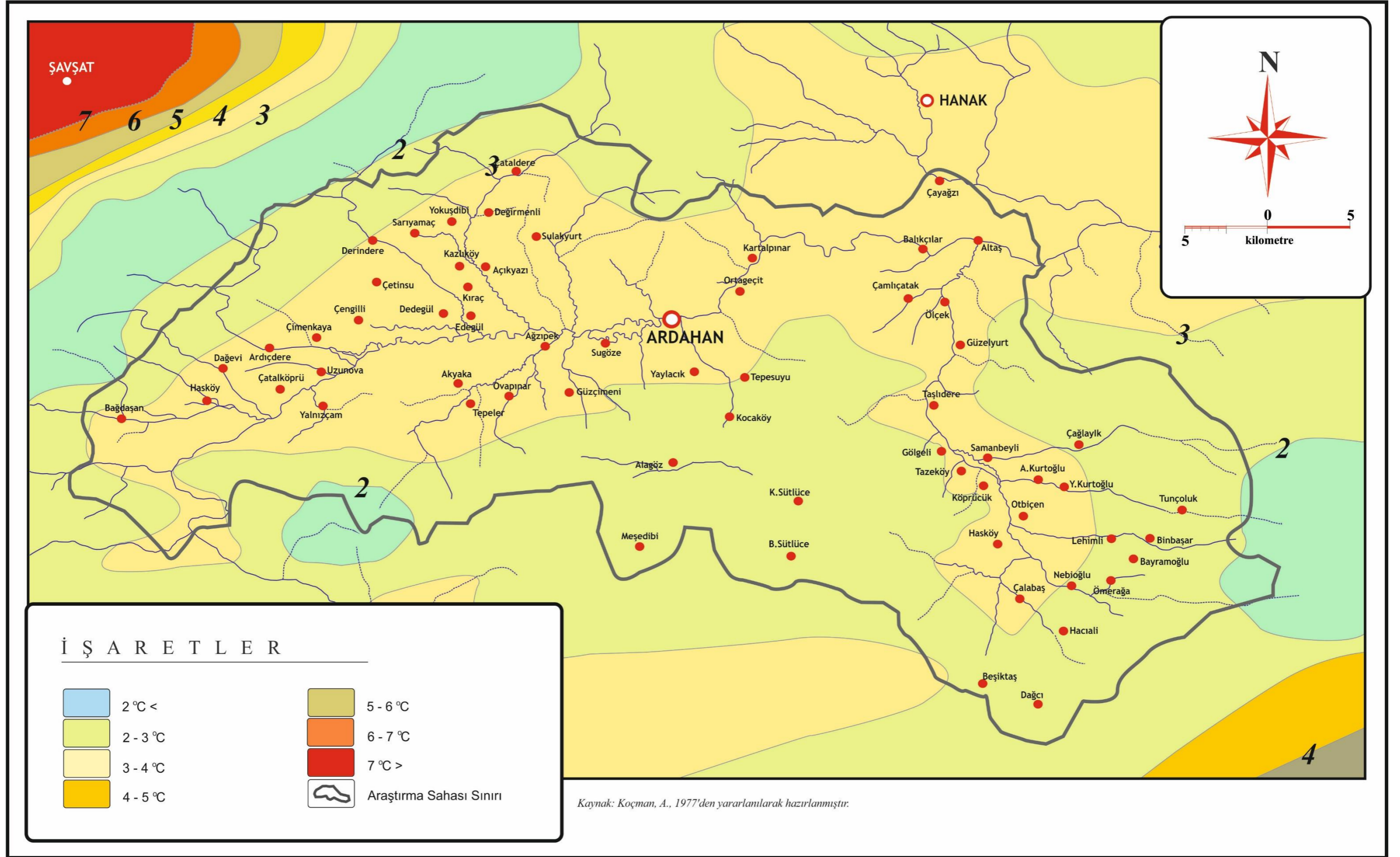
Aslında kara tipi sıcaklık rejimlerinde çabuk ısınıp çabuk soğumaya bağlı olarak en sıcak ay temmuz, en soğuk ay ocak olur ve mevsimler arası sıcaklık farkı da yüksektir⁴². Seçilmiş istasyonlarda en sıcak ay temmuz ayı olduğu için kara tipi sıcaklık rejimini yansıtmaktadır (Oltu, temmuz $22,7\text{ }^{\circ}\text{C}$, ağustos $22,8\text{ }^{\circ}\text{C}$).

Tablo 1.3. Seçilmiş İstasyonlarda En Yüksek Sıcaklıklar ve Tarihleri ($^{\circ}\text{C}$).

İstasyonlar	AYLAR												
		O	Ş	M	N	M	H	T	A	E	E	K	A
Ardahan	Yıl	1963	1960	2008	2008	2007	1966	2000	1998	1995	1999	1990	2010
	Günü	14	19	24	27	26	9	30	29	2	1	3	3
	Sic ($^{\circ}\text{C}$)	8.2	10.5	18.4	25.0	26.0	29.0	34.3	35.0	30.6	26.0	18.2	14.3
Posof	Yıl	1971	1977	1991	1991	1985	1980	1980	1977	1980	1984	1976	1989
	Günü	6	28	27	30	11	28	5	24	1	4	4	1
	Sic ($^{\circ}\text{C}$)	11.1	13.6	20.5	25.5	29.5	31.8	35.5	34.7	32.5	26.0	20.2	14.4
Oltu	Yıl	1979	1966	2001	1970	1990	1966	2000	2006	2006	2004	1979	2010
	Günü	31	27	28	13	31	10	30	11	1	1	1	4
	Sic ($^{\circ}\text{C}$)	14.0	16.8	24.3	30.0	32.3	36.5	40.1	39.4	35.4	29.2	22.2	15.7

Kaynak: DMİGM verilerinden derlenmiştir.

⁴² Yusuf Dönmez, *Umumi Klimatoloji ve İklim Çalışmaları*, İstanbul Üniversitesi Yay.No.2506, Coğrafya Enstitüsü Yay.No.102, İstanbul 1979,24

Harita 1.7. Ardahan Merkez İlçe ve Çevresinin Yıllık Sıcaklık Dağılışı Haritası

Seçilmiş istasyonlardan Posof'taki değerler 1968-1995 yıllarına denk gelmektedir. 1995'ten sonra ayrıntılı gözlemler yapılmamıştır. Ardahan ve Oltu'da ise günümüze kadar (Yaklaşık 50-55 yıl) ayrıntılı gözlemler yapılmaktadır. Araştırma sahasında ve Oltu'da en yüksek sıcaklık değerleri incelendiğinde 2000 yılına ait temmuz ayı ölçümlerinin iki istasyon için de maksimum değerler olduğu görülmektedir (Tablo 1.3). Posof'ta da en yüksek sıcaklıklar 1980 yılının temmuz ayına denk gelmektedir. Söz konusu değerler araştırma sahası için oldukça yüksek veriler olmanın yanı sıra sahada ortalama 35 derecelere denk gelen ölçümlerin ekstrem sıcaklık değerleri olarak görüleceği ifade edilebilir.

Ekstrem sıcaklıklarla ilgili bir başka ölçüm ise düşük sıcaklıklar konusundadır. Seçilmiş istasyonlarda, rasat devreleri boyunca yapılan ölçmeler en düşük sıcaklığın 1972 Ocak ayında Ardahan'da $-39,8$ °C olarak ölçüldüğünü göstermektedir. Posof ve Oltu'da yapılan ölçümlerde de en düşük sıcaklıklara (Posof, Şubat 1993, -26 °C), (Oltu, Ocak 1980, $-24,2$ °C), Oltu da yine ocak ayında, Posof da ise şubat ayında rastlandığı görülmektedir. Söz konusu ekstrem ölçümlere göre, araştırma sahası çevresinde ocak ve şubat ayları, en düşük sıcaklık değerlerinin ölçüldüğü aylar olarak öne çıkmaktadır (Tablo 1.4). Araştırma sahasındaki minimum sıcaklıklar yıl içerisinde 0 °C'nin altında gerçekleşmiştir. Sahada yaz mevsimi dahil sıcaklık 0 °C'nin altına düşebilmektedir. Seçilmiş istasyonlardan Posof da yine aynı durum söz konusudur. Bütün bir yıl boyunca minimum sıcaklıklar 0 °C'nin altındadır. Fakat Oltu'da durum biraz farklı olup haziran-temmuz-ağustos ve eylül ayında minimum sıcaklık değerlerinin 0 °C'nin üzerinde olduğu görülmektedir.

Tablo 1.4. Seçilmiş İstasyonlarda En Düşük Sıcaklıklar ve Tarihleri (°C)

İstasyonlar	AYLAR												
		O	Ş	M	N	M	H	T	A	E	E	K	A
Ardahan	Yıl	1972	1972	1976	1965	1984	1984	1992	1975	1987	1973	1967	1987
	Günü	21	1	2	6	1	15	11	17	24	27	29	28
	Sıc (°C)	-39.8	-38.7	-33.2	-22.2	-8.5	-4.5	-2.2	-2.8	-5.8	-15.0	-28.9	-36.3
Posof	Yıl	1992	1993	1990	1987	1988	1994	1993	1987	1992	1993	1993	1987
	Günü	30	1	17	21	2	4	5	20	29	30	30	28
	Sıc (°C)	-24	-26	-20.2	-15.4	-11.2	-7	-2	-2.8	-8	-12	-18.6	-24
Oltu	Yıl	1980	1976	1985	2004	1981	1967	2015	1987	1992	1965	1994	1992
	Günü	31	12	3	5	2	5	9	19	28	28	30	31
	Sıc (°C)	-24.2	-22.4	-18.4	-11	-3.6	0.4	3.0	5.1	1.5	-6.5	-15.6	-23.3

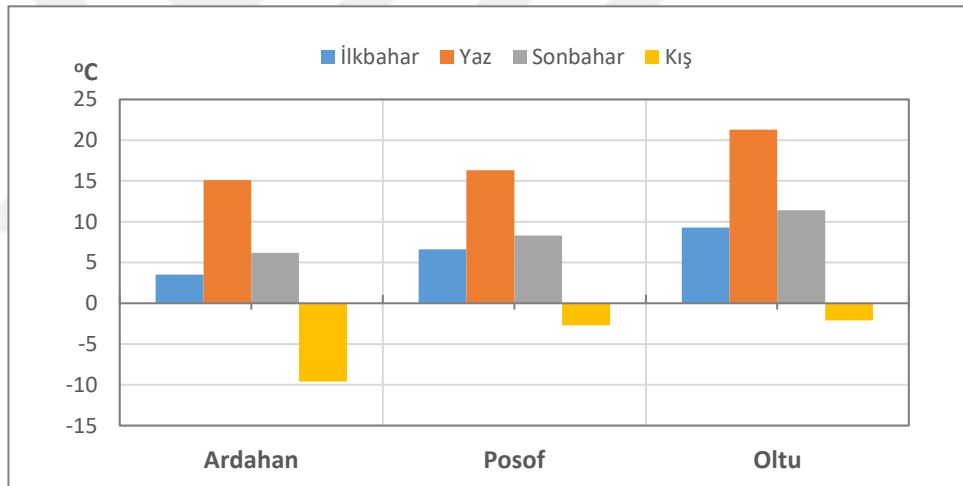
Kaynak: DMİGM verilerinden derlenmiştir.

Seçilmiş istasyonlarda ortalama sıcaklıkların mevsimsel dağılışı iki önemli yığılımı ortaya çıkarmaktadır. Yaz aylarında ortalama 17 °C civarında değişen yüksek sıcaklık ortalamaları ve kış aylarında gözlenen -4.8 °C'lik düşük sıcaklık ortalamaları bu iki yığılımı temsil etmektedir. Gerçekten de kış mevsimi sıcaklık ortalamaları Ardahan'da -9.6 °C, Posof'da -2,7 °C, Oltu da ise -2,1 °C olarak gerçekleşmektedir. Yaz mevsimi ortalama sıcaklıklar ise Ardahan'da 15,1 °C, Posof'ta 16.3 °C, Oltu'da da 21.3 °C şeklinde bir dağılış göstermektedir (Tablo 1.5, Şekil 1.2).

Tablo 1.5. Seçilmiş İstasyonlarda Ortalama Sıcaklıkların Mevsimlere Göre Dağılışı (°C)

İstasyonlar	İlkbahar	Yaz	Sonbahar	Kış
Ardahan	3.5	15.1	6.2	-9.6
Posof	6.6	16.3	8.3	-2.7
Oltu	9.3	21.3	11.4	-2.1

Kaynak: DMİGM verilerinden derlenmiştir (1952-2018 arası ortalamaları).

Şekil 1.2. Seçilmiş İstasyonlarda Ortalama Sıcaklıkların Mevsimlere Göre Dağılışı

Sıcaklıklarını gün içinde 0°C'nin altına düştüğü günler olarak tanımlanan donlu ya da don olaylı günler, Doğu Anadolu Bölgesi'nde yıl içinde 10-10.5 ay gibi uzun bir süre gözlenebilmektedir⁴³. Araştırma sahasında don olayının görüldüğü günlerin dağılışında bölge için son derece karakteristik olan bu tabloyu görmek mümkündür (Tablo.1.6). Seçilmiş istasyonlarda don olayının görüldüğü günlerin Posof'ta 12 ay, Oltu'da ise 8 ay boyunca gözlenebildiği ve yıl genelinde don olaylı günler toplamının 111,3 ile 181, 1 arasında değiştiği görülmektedir. Tablo. 1.6'nın incelemesi ile ocak ayının neredeyse tamamında don olayının gerçekleştiği, seçilmiş istasyonlardan Oltu da ise haziran,

⁴³ Koçman, *Türkiye İklimi*, 31

temmuz, ağustos, eylül aylarında don olayının görülmediği fakat Ardahan ve Posof'da yaz aylarında bile görüldüğü göze çarpmaktadır.

Tablo 1.6. Seçilmiş İstasyonlarda Aylara Göre Don Olayının Görüldüğü Günler Sayısı(1952-2018).

İstasyonlar	AYLAR												Yıllık
	O	Ş	M	N	M	H	T	A	E	E	K	A	
Ardahan	30.2	27.6	28.6	17.4	4.0	0.7	0.1	0.1	2.4	14.8	25.4	29.8	181.1
Posof	29.4	26.6	26.0	12.4	5.6	1.2	0.2	0.1	2.0	10.6	19.7	28.2	162
Oltu	28.4	23.9	17.2	3.2	0.2	-	-	-	-	1.2	1.2	24.8	111.3

Kaynak: DMİGM verilerinden derlenmiştir.

Bütün bir yıl boyunca araştırma sahasında don olayı görülmektedir. Hatta yılın yarıya yakını don olayının görüldüğü günlerle geçmektedir.

Araştırma sahasında, kuvvetli kontinentalite etkisi altındaki Doğu Anadolu Bölgesi'nde karasal Doğu Anadolu Termik Rejimi etkilidir⁴⁴. Sahanın çevresindeki sıcaklık ortalamaları ve yıl içindeki davranışı düşünüldüğünde de söz konusu termik rejim etkilerinin Ardahan ve çevresinde de hissedilir şekilde belirdiği ifade edilebilir.

1.2.2. Basınç ve Rüzgârlar

Araştırma sahasında basınç değerleri yıl içerisinde çok farklılıklar göstermektedir. Yıl içerisinde en düşük değerler şubat ayında (800 mb.), en yüksek değerler ise ocak ayında (890 mb.) ölçülmüştür. Ardahan Merkez İlçe'de ortalama basınç değerleri ele alındığında en düşük ortalama şubat ayında (815 mb.), en yüksek ortalama basınç ise ocak ayında (820 mb.) görülmektedir. Seçilmiş istasyonlardan Posof Meteoroloji İstasyonu'nda basınç değerleri ile ilgili ölçümler yapılmamıştır. Bu nedenle karşılaştırma sadece Oltu istasyonu ile yapılmıştır. Karşılaştırma istasyonlarında ortalama basınç değerleri 815.4 mb ile 873.2 mb arasında değişmektedir. Ortalama yıllık basınç Ardahan'da 818.3 mb Oltu'da 869,9 mb olarak gerçekleşmektedir (Tablo 1.7). En yüksek basınç ortalama değeri 873,2 mb ile Oltu'da ölçülmüş. En düşük basınç değeri ise 815,4 mb ile Ardahan'da ölçülmüştür. Araştırma sahasında, yıl içerisinde basıncın dağılımında çeşitli farklılaşma ve yığılımlar görülür. Seçilmiş istasyonlarda eylül ayından itibaren ortalama basınç değerlerinin üzerine çıkılmaya başlandığı görülür. Eylül, ekim, kasım, aralık ve ocak ayları boyunca devam eden bu yükselme

⁴⁴ Koçman, *Türkiye İklimi*, 26.

eğilimi, şubat ayından itibaren ortalama basıncın altında basınç değerleri görülmeye başlanmasıyla sona erer. Araştırma sahası çevresinde ortalama basınç değerlerine göre en düşük basınç değerleri ilkbahar ve yaz aylarında görülür. (Tablo 1.7). Tablo 1.7'nin dikkatli incelenmesi ile anlaşılacağı üzere, araştırma sahası çevresinde basıncın yıl içindeki dağılımında aylara göre farklılaşma bulunmakta ve ölçüm istasyonları arasında da benzer yığılımlar görülmektedir. Bu durum ise aslında saha çevresinde benzer aktüel basınç özellikleri gözlemlendiği şeklinde yorumlanabilir.

Tablo 1.7. Seçilmiş İstasyonlarda Basınç Değerleri (mb).

İstasyon	AYLAR													Yıllık
	ME	O	Ş	M	N	M	H	T	A	E	E	K	A	
Ardahan	Ort.	818.7	817	815.7	815.4	817.1	817.1	817	818	820.3	822	821.4	820	818.3
	En Yük.	834.5	832.4	827.9	827.5	826	824.4	824.2	824.7	828.7	830.7	832.5	833.9	829
	En Düş.	890.8	800.1	801.4	803.3	806.3	808.8	806.5	810.7	812.3	808.1	806.4	802.8	805.6
Oltu	Ort.	871.6	869.7	868.9	868.3	869	867.9	866.7	867.6	870	873	873.2	873	869.9
	En Yük.	886.1	883.8	883.3	881.2	880	876.1	873.4	874.5	877.7	884.3	885.1	887.1	878.2
	En Düş.	852.2	850.2	853.6	855.9	851.1	857.1	857.1	859.9	860.1	860	856.5	855.2	856.2

Kaynak: DMİGM verilerinden derlenmiştir (1952-2018).

Basınç ile ilişkili bir başka iklim elemanı olan rüzgâr ise araştırma sahası çevresinde yıl içerisinde ortalama 1.7 m/sn hızla esmektedir. Yıllık ortalama rüzgar hızları Ardahan'da 2.1 m/sn, Posof'ta 1.2 m/sn ve Oltu'da 1.9 m/sn kadardır. Yıl içerisinde farklılıklar göstermekle beraber Posof hariç kış aylarında düşük ortalamalar gösteren rüzgâr hızlarında bahar aylarında bir hızlanma göstermektedir (Tablo 1.8). Söz konusu dağılım üzerinde atmosferik kökenli etmenlerin yanı sıra sahadaki mevcut relief şartlarının etkisi de unutulmamalıdır.

Tablo 1.8. Seçilmiş İstasyonlarda Ortalama Rüzgâr Hızları (m/sn).

İstasyon	O	Ş	M	N	M	H	T	A	E	E	K	A	Yıllık
Ardahan	1.5	1.7	2	2.6	2.6	2.4	2.2	2.2	2.2	2	1.8	1.6	2.1
Posof	1.2	1.3	1.4	1.4	1.2	1.2	1.2	1.1	1.2	1.1	1.1	1.2	1.2
Oltu	1.8	1.9	2.2	2.4	2	1.9	1.9	2	2	1.8	1.7	1.7	1.9

Kaynak: DMİGM verilerinden derlenmiştir (1952-2018 arası ortalamaları).

Araştırma sahasında batı sektörlü rüzgarlar hakimdir. Öte yandan yine batı yönü kadar olmamakla birlikte, ikinci yön ise güneybatıdır. Ardahan'da yaz dışında kalan diğer mevsimlerde batı sektöründe esen rüzgârlar etkindir. Yaz mevsiminde ise doğu

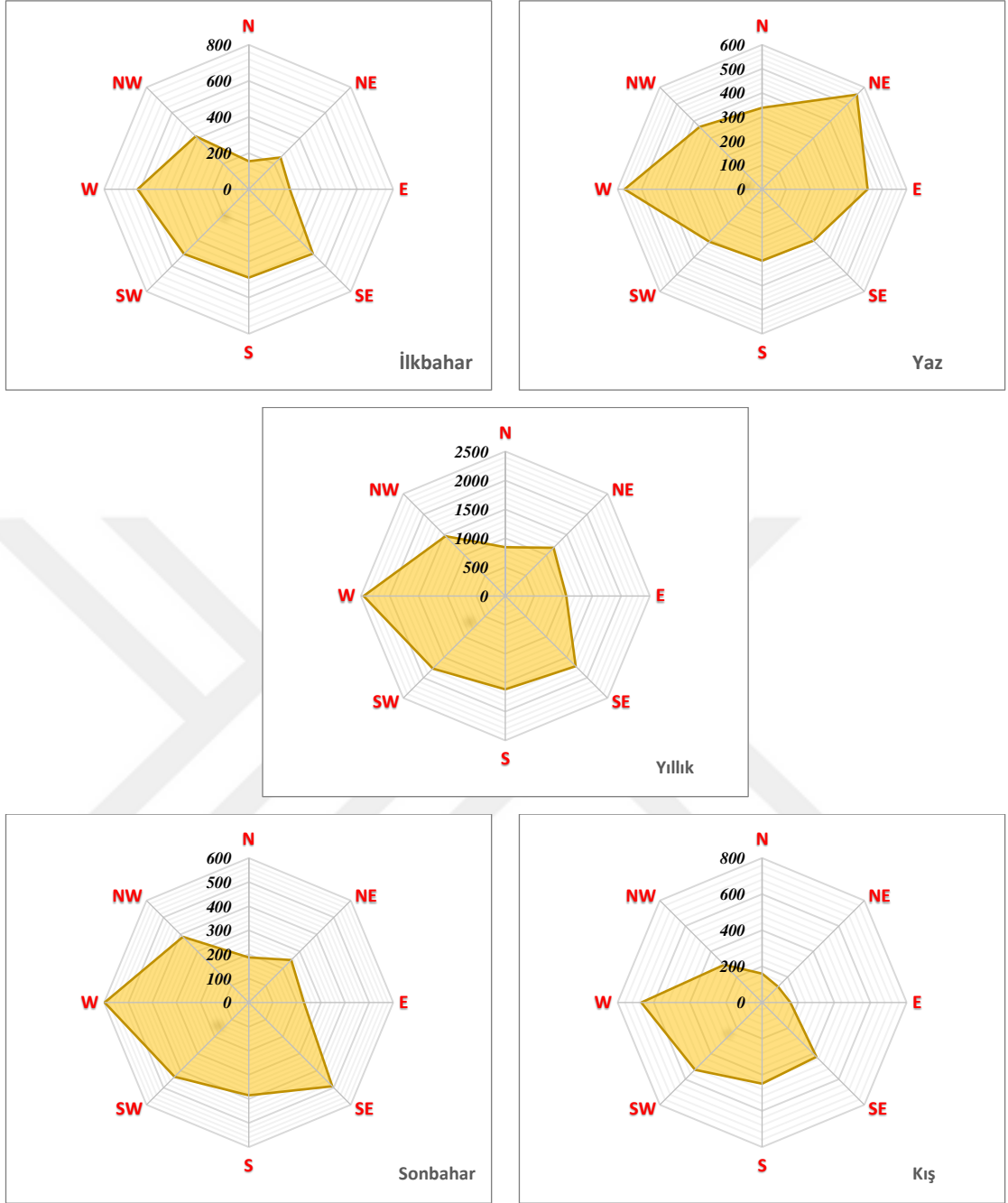
yönlü rüzgârlar hakimdir. Sonbahar, kış ve ilkbahar mevsiminde güney yönlü rüzgârlar sürekli etkisini gösterirler.

Tablo 1.9. Ardahan’da Yönlere Göre Rüzgâr Esme Sayıları ve Frekansları (%).

Yönlere	Kış		İlkbahar		Yaz		Sonbahar		Yıllık	
	Esme Sayısı	% Frekans	Esme Sayısı	% Frekans	Esme Sayısı	% Frekans	Esme Sayısı	% Frekans	Esme Sayısı	% Frekans
N	160	5.7	155	4.9	339	10.7	187	6.3	841	6.9
NE	125	4.5	249	7.9	556	17.5	250	8.4	1180	9.7
E	156	5.6	228	7.2	438	13.8	230	7.8	1052	8.7
SE	425	15.2	503	15.9	301	9.5	491	16.6	1720	14.2
S	449	16.0	489	15.5	296	9.3	385	13.0	1616	13.4
SW	526	18.7	505	16.0	309	9.7	436	14.7	1776	14.7
W	669	23.8	615	19.5	571	18.0	598	20.2	2453	20.3
NW	296	10.5	415	13.1	366	11.5	386	13.0	1463	12.1

Kaynak: DMİGM verilerinden derlenmiştir.

Sahadaki rüzgarların esiş yönlerinde, önemli farklılıklar dikkati çekmektedir (Tablo 1.9). Yukarıda da değinildiği üzere, hem yıllık ortalamada hem de bütün mevsimlerde hakim rüzgar yönü Batı (W) olarak gerçekleşmiştir. Frekansı yüksek olan diğer rüzgarlar ise mevsimlere göre farklılık göstermektedir. Kış mevsiminde batıdan sonra etkili olan diğer yönler ise sırasıyla Güneybatı (SW) ve Güney (S)’dir. İlkbaharda Batı’dan (W) sonra Güneybatı (SW) ve Güneydoğu (SE) gelmektedir. Yaz mevsiminde ise yine Batı’dan (W) sonra Kuzeydoğu (NE) ve Doğu (E) gelir. Sonbahar mevsiminde durum biraz daha farklı, Batı’dan (W) sonra Güneydoğu (SE) ve Güneybatı (SW) sektörlüdür (Şekil 1.3).

Şekil 1.3. Araştırma Sahasının Yıllık ve Mevsimlik Rüzgâr Frekans Gülleri

Ardahan Meteoroloji İstasyonu'nun verilerine göre, Ardahan'da yıllık ortalama rüzgar hızı 2.1 m/sn kadardır. Tablo 1.8 ve 1.9 incelendiğinde de, sahadaki rüzgar hızlarının çok yüksek olmadığı ve hızının yıl içerisinde çok az değiştiği görülecektir. Ocakta en düşük seviyeye (1.5 m/sn) inen ortalama rüzgar hızı, nisan ve mart aylarında en yüksek seviyeye (2.6 m/sn) çıkmıştır (Şekil 1.3).

1.2.3. Nem ve Bulutluluk

Araştırma sahası çevresinde yağış değerleri ve yağış şekli üzerinde etkili olan en önemli iklim elemanlarından birisi bağıl nem olarak belirtilebilir. Seçilmiş istasyonlarda bağıl nem ortalamaları % 60 ile % 73.1 arasında değişmektedir (Tablo 1.10). Ardahan Merkez İlçe’de yıllık ortalama bağıl nemin % 73.1 olduğu düşünüldüğünde bu konuda Ardahan ve çevresi için hesaplanan ortalamaya (% 67.3) yakın bir değer gösterdiğini ifade etmek mümkün olacaktır. Ardahan’da % 73.1, Posof’ta % 69, Oltu’da % 60’lık yıllık ortalamalar gösteren bağıl nem miktarı yıl içinde de değişiklik göstermektedir. Haziran-temmuz-ağustos gibi yaz aylarında % 50-70 seviyelerine gerileyen ortalama nem miktarının kış aylarında % 65-80 frekansına yükseldiğini görmek mümkündür (Tablo 1.10). Söz konusu artış ve azalışlar elbette sıcaklık dağılışı ve bilhassa yüksek yaz sıcaklıkları ve düşük kış sıcaklıkları ile ilgili değişimlerdir.

Tablo 1.10. Seçilmiş İstasyonlarda Ortalama Bağıl Nemin Aylara Göre Dağılımı (1952-2018).

İstasyon	O	Ş	M	N	M	H	T	A	E	E	K	A	Yıllık
Ardahan	77.9	77.4	76.8	71.6	71.1	71.2	70.2	68.3	67.1	71.3	75.6	79.7	73.1
Posof	76.4	75.4	68.5	61.9	66.2	68.4	68.9	68	66.3	67.8	71.4	72.8	69
Oltu	67.9	64.8	59.9	58.5	59.7	56.2	53.2	52.2	52	61.2	66	68.9	60

Kaynak: DMİGM verilerinden derlenmiştir.

İklim olaylarında farklılaşmalara neden olan etmenlerden birisi olarak bulutluluk belirli bir anda gökyüzünün bulutlarla kapalı kesiminin gökyüzünün tamamına oranı şeklinde tarif edilmektedir⁴⁵. Araştırma sahası çevresinde ortalama bulutluluk değerleri 4.5 ile 5.2 arasında değişmektedir (Tablo 1.11). Ortalama bulutluluk değerleri Ardahan’da 4.9, Posof’ta 5.2, Oltu’da 4.5’dir. Bu rakamların Ortalama 6-7 olarak kabul edilen Türkiye ortalamalarının biraz altında olduğu ancak bulunduğu bölge ve yöre ortalamalarına benzer olduğu ifade edilebilir⁴⁶. Bulutluluğun yıl içindeki dağılışı da nem dağılışında olduğu gibi kış aylarında yüksek, yaz aylarında düşük değerler göstermekte ve saha genelinde bu yönde bir eğilim ortaya çıkmaktadır (Tablo 1.11).

⁴⁵ Dönmez, *Umumi Klimatoloji ve İklim Çalışmaları*, 149.

⁴⁶ Erinc, *Klimatoloji ve Metodları*, 350.

Tablo 1.11. Seçilmiş istasyonlarda Aylık ortalama Bulutluluk Değerleri (1-10).

İstasyon	O	Ş	M	N	M	H	T	A	E	E	K	A	Yıllık
Ardahan	5.6	5.6	5.4	5.6	5.4	4.7	4.2	3.9	3.6	4.3	4.9	5.8	4.9
Posof	5.4	5.3	5.4	5.4	5.7	5.4	5.7	5	4.2	4.7	5.3	5.4	5.2
Oltu	5.1	5.2	5.2	5.7	5.4	4.2	3.5	3.2	2.9	4.2	4.7	5.2	4.5

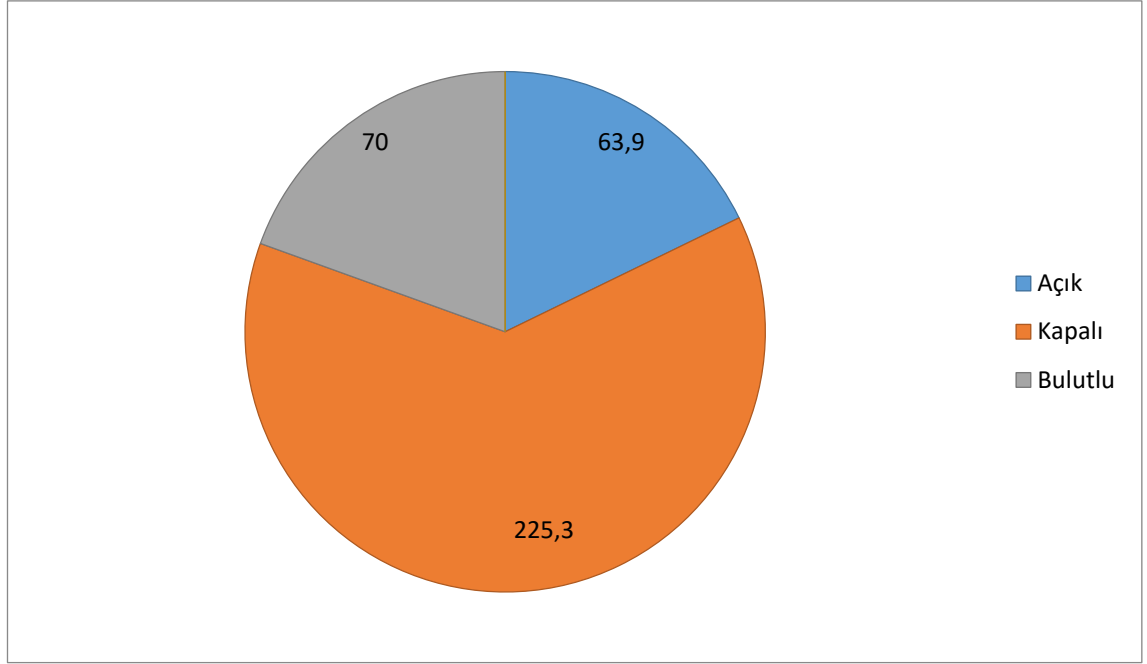
Kaynak: DMİGM verilerinden derlenmiştir (1952-2018).

Bulutluluk derecesi açısından açık, kapalı ve bulutlu günler değerlendirildiğinde ise saha genelinde bir takım dağılımlardan bahsetmek mümkündür (Tablo 1.12). Bu dağılımdaki en yüksek yıllık ortalamaların 199.7 gün ile 225.3 gün arasında değişen bulutlu gün sayılarında yaşandığı görülür. Saha genelinde kapalı gün ortalamaları 58.2 ile 78.2 gün arasında değişmekte, açık günler ise 63.9 ile 87.9 arasında dağılım göstermektedir (Tablo 1.12). Söz konusu dağılımın yıl içindeki en önemli değişimi mevsimsel olmakta sonbahar ayları artan açık gün sayıları ile kış ayları artan bulutlu ve kapalı gün değerleri ile ön plana çıkmaktadır.

Tablo 1.12. Seçilmiş istasyonlarda Ortalama Açık, Bulutlu ve Kapalı Günler Sayısı.

İstasyon	Aylar	O	Ş	M	N	M	H	T	A	E	E	K	A	Yıllık
Ardahan	Açık	4.5	4.4	5.3	4.4	3.6	5.4	7	8.6	10	8.4	6.7	4.6	63.9
	Bulutlu	18.2	16.7	18.4	18.3	21.8	21	21.8	20.4	17.4	17.6	16.5	17.2	225.3
	Kapalı	8.3	7.1	7.4	7.3	5.6	3.6	2.2	1.9	2.1	4.4	6.2	8.6	70
Posof	Açık	5.4	5.8	5.6	3.6	3.1	3.8	3.6	5.7	8.4	8.1	6	6.1	65.2
	Bulutlu	16.8	14.2	15.8	17.8	19	18.5	19	17.6	15.7	15.4	15.2	14.9	199.9
	Kapalı	7.6	7.2	8.3	6.1	6.4	5.3	5.9	5.2	3.5	6.2	7.7	8.8	78.2
Oltu	Açık	6.6	6	5.8	4	3.9	6.9	9.1	10.5	12.3	8.7	7.5	6.6	87.9
	Bulutlu	16.2	14.3	15.8	17.2	20.5	19.1	19.7	17.6	14.6	15.4	14.4	14.9	199.7
	Kapalı	7.5	6.7	7	7.5	5.3	2.7	0.8	0.9	1.2	4.7	6	7.9	58.2

Kaynak: DMİGM verilerinden derlenmiştir.

Şekil 1.4. Araştırma Sahasında Açık, Kapalı ve Bulutlu Günler.

Araştırma sahası çevresinde sisli gün sayılarının düşük olduğu ve genellikle yıllık toplam sisli gün sayısının 4.2 ile 21.6 arasında değiştiği görülmektedir (Tablo 1.13). Yüksek karasallık ve denizel etkiye kapalılık gibi sebeplerle ilişkilendirmenin mümkün olduğu bu tablo, Doğu Anadolu Bölgesi için tahmin edilebilir olmasının yanında kış aylarında maksimum seviyelerine ulaşmaktadır (Tablo 1.13).

Tablo 1.13. Seçilmiş İstasyonlarda Sisli Gün Sayısı.

İstasyon	O	Ş	M	N	M	H	T	A	E	E	K	A	Yıllık
Ardahan	5.5	4.8	3	0.6	0.1	0.2	0.2	0.3	0.3	0.6	1.7	4.3	21.6
Posof	0.3	0.8	1.7	1.2	1.8	2.1	2.6	2.7	1.3	2.2	2.1	1.6	20.4
Oltu	0.9	0.6	0.4	0.3	-	0.1	-	-	-	0.1	0.4	1.4	4.2

Kaynak: DMİGM verilerinden derlenmiştir.

1.2.4. Yağışlar

Araştırma sahasında ikliminin karakteristik özelliklerini belirleyen en önemli elemanlardan birisi de yağışlardır. Yağışların yıllık ortalama değerleri incelendiğinde Ardahan Merkez İlçede 552 mm, Posof'ta 567 mm, Oltu'da ise 342.3 mm civarında oldukları görülür (Tablo 1.14). Yıl içindeki en yüksek yağış değerleri haziran ayında, en düşük yağış değerleri ise ocak ayında ölçülmüştür. Haziran ayında Ardahan Merkez İlçe

92 mm, Posof 96.7 mm, Oltu ise mayıs ayında 54 mm yağış alırken; ocak ayında Ardahan'da 19.1 mm, Oltu'da 15.9 mm, Posof'ta 30.8 mm yağış gözlenmektedir (Tablo 1.14).

Tablo 1.14. Seçilmiş İstasyonlarda Aylık Ortalama Yağış Değerleri.

İstasyon	O	Ş	M	N	M	H	T	A	E	E	K	A	Yıllık
Ardahan	19.1	21.3	30.7	52.8	81.4	92	71.3	61.5	34.2	37	28.4	22.3	552
Posof	30.8	29.2	29.4	41.1	79.9	96.7	50.1	49	34.9	45.7	41.6	39	567.4
Oltu	15.9	17.1	24.1	42.3	54	48.6	33.1	20.6	16.8	29.4	21.6	18.8	342.3

Kaynak: DMİGM verilerinden derlenmiştir.

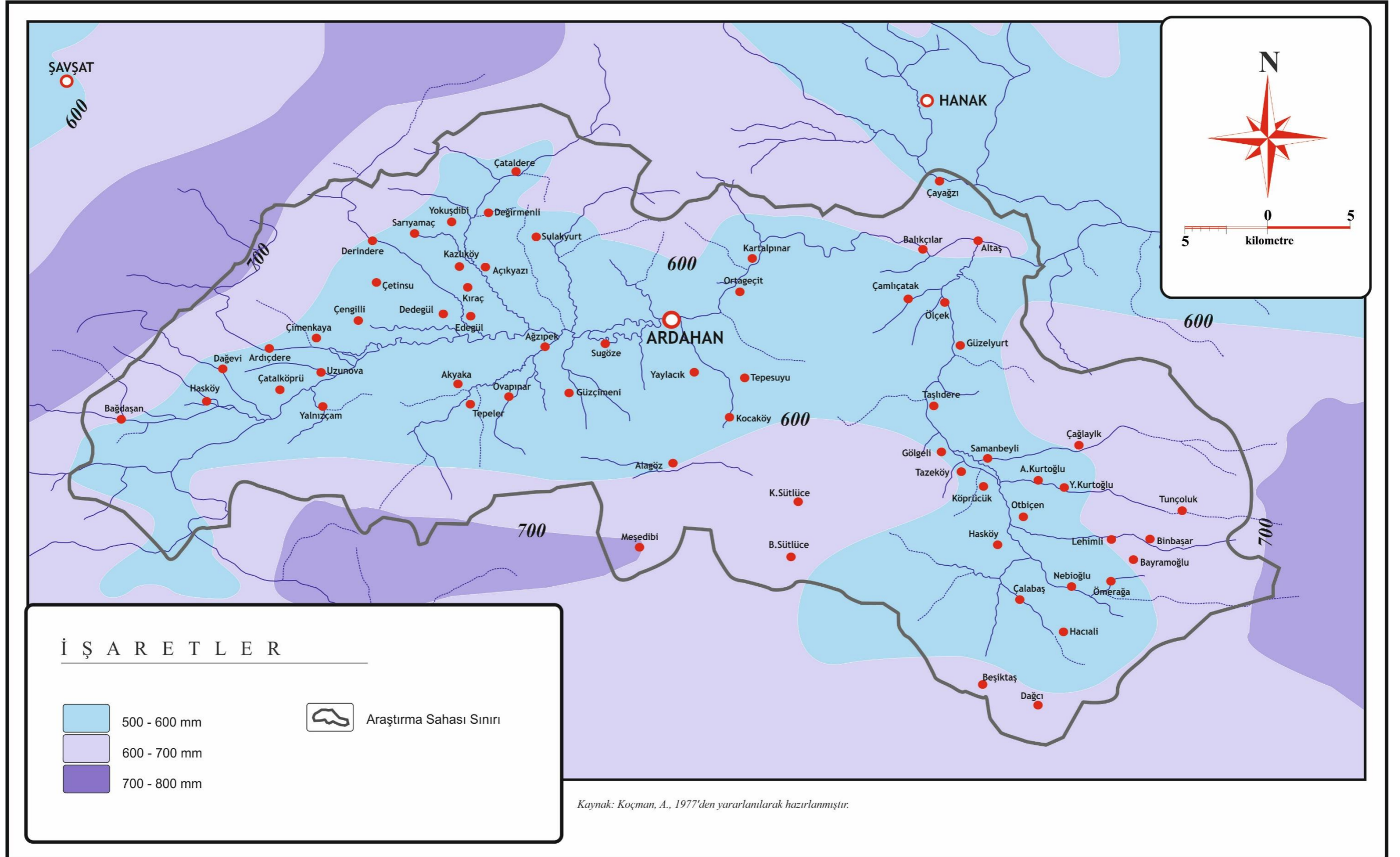
Yağış değerlerinin mevsimsel dağılışı araştırma sahası ve çevresinde bir başka yığılıma işaret etmektedir. Araştırma sahasında ve Posof'ta en yüksek yağış değerleri yaz mevsiminde Oltu'da ise ilkbahar mevsiminde toplanmış durumdadır (Tablo 1.15).

Tablo 1.15. Seçilmiş İstasyonlarda Yağışın Mevsimlere Dağılımı.

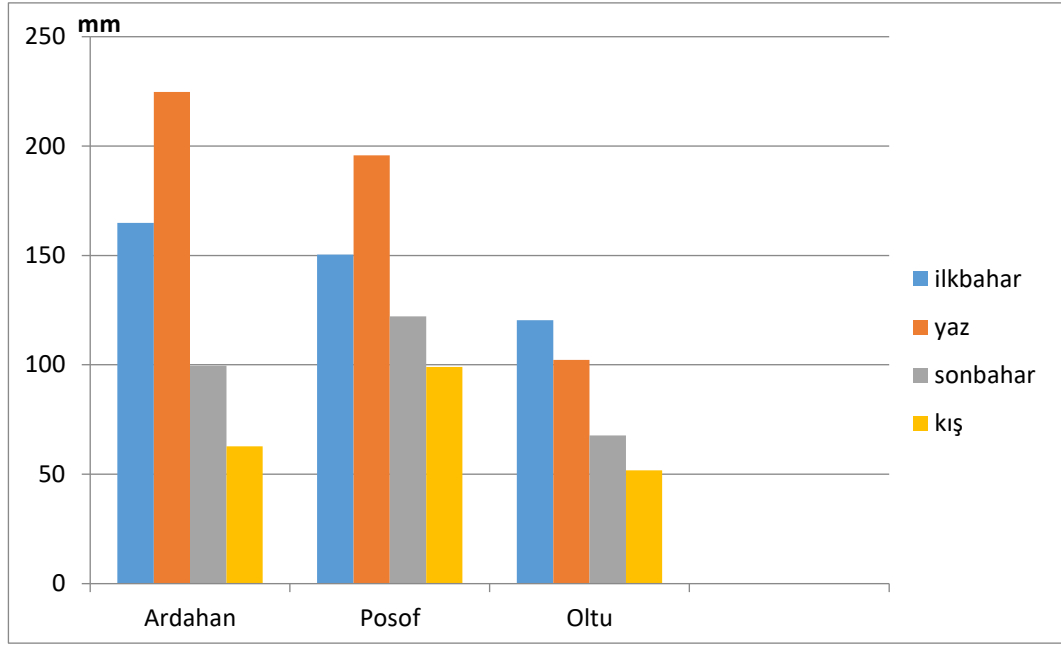
İstasyon	Mevsimler	Kış	İlkbahar	Yaz	Sonbahar	Toplam
Ardahan	Yağış Miktarı	62.7	164.9	224.8	99.6	552
	%'si	11.3	29.9	40.7	18.1	100
Posof	Yağış Miktarı	99	150.4	195.8	122.2	567.4
	%'si	17.5	26.5	34.5	21.5	100
Oltu	Yağış Miktarı	51.8	120.4	102.3	67.8	342.3
	%'si	15.1	35.2	29.9	19.8	100

Kaynak: DMİGM verilerinden derlenmiştir.

İlkbahar mevsiminde Oltu'da 120.4 mm Ardahan ve Posof'ta ise Yaz mevsiminde sırasıyla 224.4 mm, 195.8 mm yağış düşmekte ve bu değerler yıl içinde düşen toplam yağışın yaklaşık % 35-40'ını oluşturmaktadır. Kış mevsiminde ise aynı istasyonlarda Ardahan'da 62.7 mm, Posof'ta 99 mm, Oltu'da ise 51.8 mm yağış kaydedilmekte ve bu da tüm yıl boyunca görülen yağışın %11.3'ü ile % 17.5'ine denk düşmektedir. Söz konusu mevsimsel dağılım araştırma sahasında ve çevresinde yağış değerlerinin dağılımını özetler niteliktedir (Tablo 1.15, Şekil 1.5).

Harita 1.8. Ardahan Merkez İlçe ve Çevresinin Yıllık Yağış Dağılışı Haritası

Şekil 1.5. Seçilmiş İstasyonlarda Yağışın Mevsimlere Göre Dağılımı

Araştırma sahası ve çevresinde yıl içerisinde yağışlı gün sayısı ortalamalarının ise 98-135 gün civarında olduğu görülmektedir (Tablo 1.16). Oltu'da 98.1 ve Posof'ta 118.2 kadar olan yağışlı gün sayısı ortalamalarının Ardahan'da 135.5 gün ile en yüksek seviyeye çıktığı görülmektedir. Mayıs ve haziran aylarında görülen yükseliş eylül ayında ciddi bir düşüşle yağışlı gün ortalamalarındaki en önemli dağılım olarak değerlendirilebilir.

Tablo 1.16. Seçilmiş İstasyonlarda Yağışlı Gün Sayısı Ortalamaları.

İstasyon	O	Ş	M	N	M	H	T	A	E	E	K	A	Yıllık
Ardahan	9.5	10	11.4	14	16.8	15.4	11.4	10.8	7.6	9.7	9.1	9.8	135.5
Posof	9.3	8.4	9.5	9.8	13.9	13.3	9.4	8.7	7	9.6	9.1	10.2	118.2
Oltu	6.5	6.9	8.3	11.3	14.8	11.5	7.6	5.9	5	7.5	6	6.8	98.1

Kaynak: DMİGM verilerinden derlenmiştir.

Kar yağışları ve dolayısıyla kar yağışlı gün sayıları araştırma sahası ve çevresindeki en önemli yağış şekli olarak kabul edilebilir. Bu nedenle söz konusu iklimik verilerin dağılımını incelemek sahanın iklim özelliklerini belirlemede son derece önemlidir. Bu doğrultuda Tablo 1.17 incelendiğinde, ortalama kar yağışlı gün sayılarının araştırma sahası içerisinde 40 gün civarında olduğu, karla örtülü gün sayılarının ise 45.2 ile 116.4 gün arasında değiştiği (ortalama 75 gün) görülmektedir. En

yüksek kar kalınlığının ise Ardahan'da 113 cm, Posof'ta 88 cm, Oltu'da da 61 cm olarak ölçüldüğü anlaşılmaktadır. Söz konusu değerlerin yıl içindeki dağılışı incelendiğinde ise özellikle ocak ve şubat aylarının en yüksek değerlerle ön plana çıktığı görülmektedir (Tablo 1.17).

Tablo 1.17. Seçilmiş İstasyonlarda Ortalama Kar Yağışı, Karla Örtülü Gün Sayıları İle En Yüksek Kar Kalınlıkları.

İstasyon	Aylar	O	Ş	M	N	M	H	T	A	E	E	K	A	Yıllık
Ardahan	Ort.Kar Yağ.Gün	7.7	8.8	8.8	5	0.7	-	-	-	0.1	1.3	5	7.8	45.2
	Ort.Kar Ört.Gün	29.5	27	22.7	4.6	0.2	-	-	-	-	0.8	7.7	23.9	116.4
	En Yük. Kar Kal.	113	112	96	64	15	-	-	-	3	20	80	82	513
Posof	Ort.Kar Yağ.Gün	8.7	8.4	8.2	2.8	0.5	-	-	-	0.2	2.1	5.2	9.6	45.7
	Ort.Kar Ört.Gün	16.8	16	11.5	0.5	-	-	-	-	-	0.6	4.4	12.7	62.5
	En Yük. Kar Kal.	88	75	70	5	3	-	-	-	-	6.8	58	79	446
Oltu	Ort.Kar Yağ.Gün	5.7	5.5	3.8	1	-	-	-	-	-	0.1	1.5	4.8	22.4
	Ort.Kar Ört.Gün	16.7	12.2	3.9	0.4	-	-	-	-	-	0.1	1.6	10.3	45.2
	En Yük. Kar Kal.	45	61	35	28	-	-	-	-	-	14	23	36	242

Kaynak: DMİGM verilerinden derlenmiştir.

Kar yağışları yöre halkının beşeri ve ekonomik faaliyetlerini daha çok olumsuz etkilemekle beraber olumlu etkileri de olabilir. Olumsuz etkilerinin başında gerek ana güzergâhlarda ve gerekse köy yollarında ulaşımın aksamasına ve maddi kayıplara neden olmaktadır. Ayrıca çığ hareketlerinin oluşmasına ve kar örtüsünün hızla eridiği dönemlerde erozyon, heyelan ve taşkınlara neden olabilmektedir. Bununla birlikte kar yağışının ilkbahar sonlarına sarkması, çayır ve mera alanlarının bu dönemde hatta yaz başlarında bile karla örtülü kalmasına ve yöre aileleri için önemli bir geçim kaynağı olan mera hayvancılığı ve yaylacılık faaliyetlerinde geçikmelere neden olmaktadır. Kar yağışlarının en önemli etkisi olarak, su kaynakları, toprak ve bitkilere su sağlayarak kuraklığı önlemedeki katkısıdır. Ayrıca kar yağışlarının ve kar kalınlığının yüksek olması kış turizmi açısından potansiyel oluşturmaktadır.

Tablo 1.18. Seçilmiş İstasyonlarda Aylara Göre Dolulu Gün Sayısı Ortalamaları.

İstasyon	Aylar	O	Ş	M	N	M	H	T	A	E	E	K	A	Yıllık
Ardahan	Ort.Dolulu Gün Sayısı	-	-	-	0.3	0.9	1.1	0.4	0.5	0.2	0.1	-	-	3.5
Posof	Ort.Dolulu Gün Sayısı	-	-	-	0.1	0.7	0.6	0.2	0.3	0.1	-	-	-	2
Oltu	Ort.Dolulu Gün Sayısı	-	-	-	0.1	0.4	0.5	0.3	0.1	0.1	-	-	-	1.5

Kaynak: DMİGM verilerinden derlenmiştir.

Araştırma sahasında yıllık dolulu gün sayısı ise 3.5 olup, haziran ayı (1.1) ilk sırada gelmektedir. Etkin hava kütleleri ve cephelerdeki ani değişimlerin tetiklediği dolu yağışları, bazı dönemlerde Ardahan ve çevresinde maddi hasarlara yol açmaktadır.

1.2.5. İklim Tipi

Araştırma sahasındaki sıcaklık-yağış ve buharlaşma arasındaki etkiye bağlı olarak yağış etkinliğini belirlemek ve nemli-kurak devreleri ayırt edip hâkim iklim tipini ortaya koyabilmek için farklı formüller dikkate alınmıştır. Bunlardan *Thornthwaite* ve *Walter Yöntemi* kullanılmıştır. Bunların dışında bir formül uygulanmamıştır. Bunun nedeni, karasallığın yüksek olduğu bu sahada kış aylarında ortalama sıcaklığın eksi değerler göstermesi nedeniyle De Martonne formülünün uygulanmasında gerçek değerler elde edilemeyeceği düşüncesidir.

Sahadaki iklim tipini belirlemek için kullanılan birinci formül *Thornthwaite* formülüdür⁴⁷. *Thornthwaite* bu formülde sıcaklık- yağış etkileşimine ek olarak PE (potansiyel evapotranspirasyon) ile topraktaki su varlığını esas almıştır. Bu formülün sahaya uygulanması sonucu, Ardahan'ın su bilançosu tablosu ve diyagramı ortaya çıkarılmıştır (Tablo 1.19-Şekil 1.6). Buna göre araştırma sahası bütünüyle yarı nemli bir iklim özelliğine sahip olmaktadır. Burada yıl boyunca kurak sayılabilecek bir dönem görülmemektedir. Aynı şekilde nemlilik ve sıcaklık indisleri, yağış rejimine ait indisler ve PE'nin 3 yaz ayına düşen oranlarını gösteren harfler sırası ile bir araya getirilerek Ardahan ve Posof'un iklim tipi saptanmıştır. İklim tipi bakımından Ardahan C₂C'₂ rb'₂, yani “yarınemli, mikro termal, su noksanı yok ya da pek az, okyanusal ve karasal etkilerin sınırları arasında bulunan” bir iklim hüküm sürmektedir. Posof'ta da C₂C'₂ rb₃, yani “yarı nemli, mikro termal, su noksanı yok ya da pek az, okyanusal ve karasal

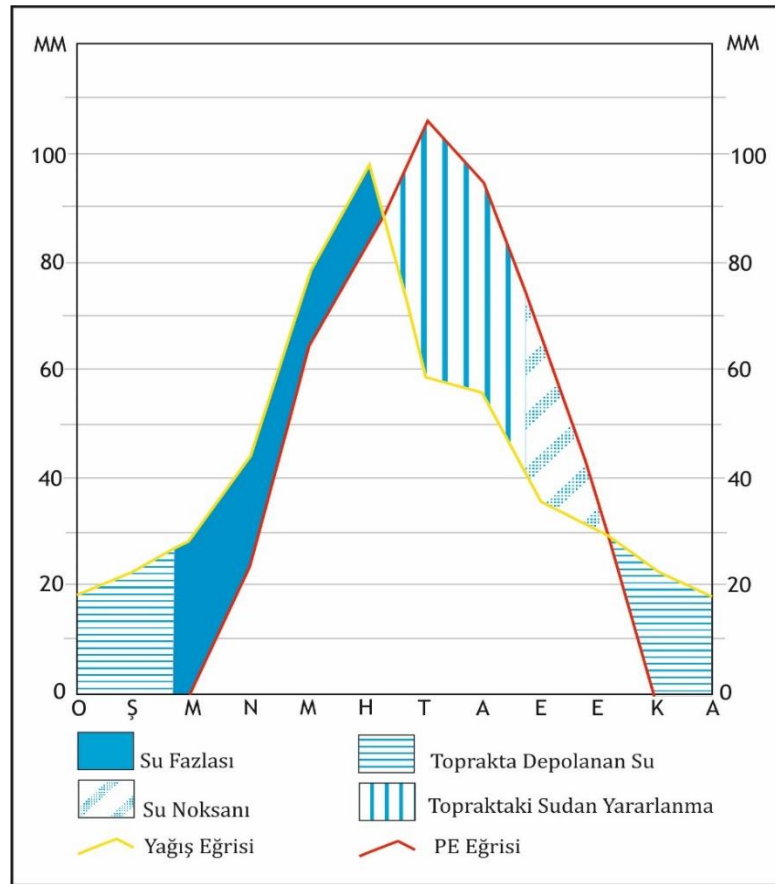
⁴⁷ Dönmez, *Umumi Klimatoloji ve İklim Çalışmaları*, 257-274.

etkilerin sınırları arasında” Ardahan'a göre okyanusal etkilere yakın iklim tipi vardır⁴⁸.

Tablo 1.19. Thornthwaite Göre Ardahan’ın Su Bilançosu.

İstasyon	O	Ş	M	N	M	H	T	A	E	E	K	A	Yıllık
Sıcaklık	-12.1	-11.1	-4.5	4	9.6	12.7	16	15.6	11.7	6.3	0	-7.7	3.4
Sıcaklık İndisi	0	0	0	0.71	2.69	4.1	5.32	5.6	3.62	1.42	0	0	23.96
Düzeltilmemiş PE	0	0	0	22	52	66	84	80	62	38	0	0	
Düzeltilmiş PE	0	0	0	24.4	65	83.2	106.7	95.2	64.5	36.5	0	0	475.5
Yağış (mm)	18.3	23.1	24.4	44.5	78.8	98	59	56.2	36.2	31	23.7	19	516.9
Birikmiş Su.Ay.Değ.	18.3	23.1	0	0	0	0	-47.7	-39	-133	0	23.7	19	
Birikmiş Su	61	84.1	100	100	100	100	52.3	13.3	0	0	23.7	42.7	
Gerçek Evapotrans.	0	0	24.4	24.4	65	83.2	106.7	95.2	49.5	31	0	0	455
Su Noksanı	0	0	0	0	0	0	0	0	15	5.5	0	0	20.5
Su Fazlası	0	0	6.6	16.7	17	14.3	7.2	0	0	0	0	0	61.9
Akış	0	0	6.6	16.7	17	14.3	7.2	0	0	0	0	0	61.8
Nemlilik	0	0	0	0.8	0.2	0.2	-0.4	-0.2	0	0	0	0	

Kaynak: DMİGM verilerinden derlenmiştir.

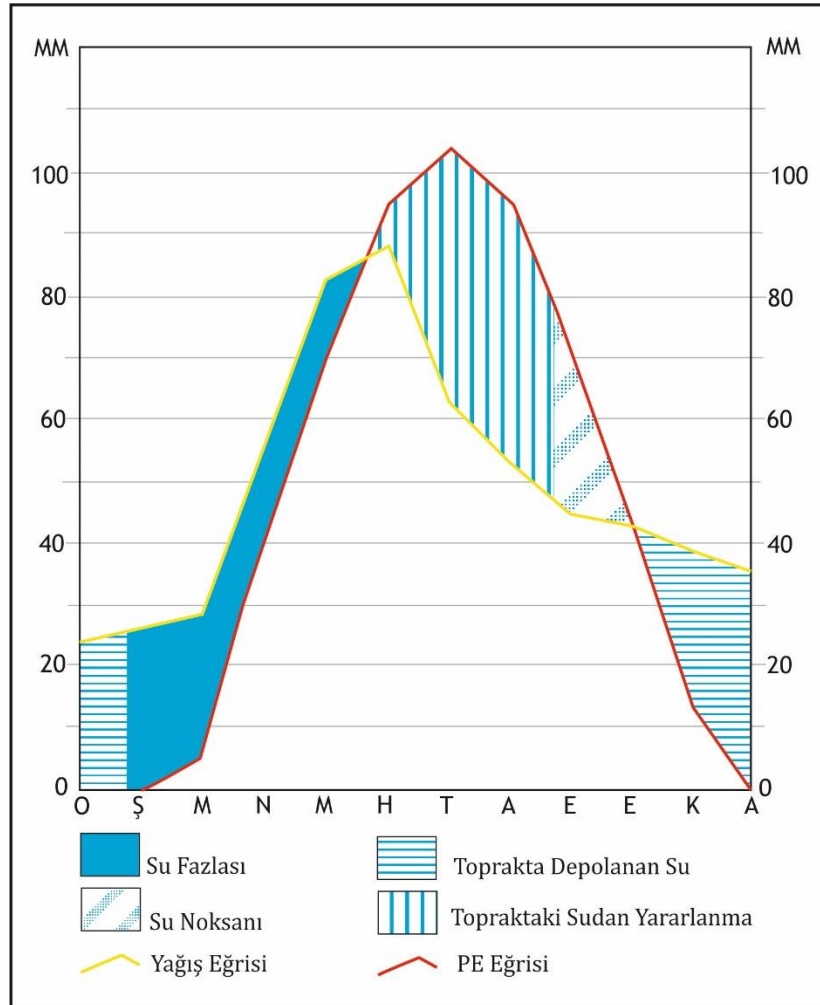
Şekil 1.6. Ardahan’ın Su Bilançosu Diyagramı (Thornthwaite Göre)

⁴⁸ Koçman, *Yukarı Kura nehri Havzasının Fiziksel Coğrafyası*, 170-171.

Tablo 1.20. Thornthwaite Göre Posof'un Su Bilançosu

İstasyon	O	Ş	M	N	M	H	T	A	E	E	K	A	Yıllık
Sıcaklık	-4.8	-3.9	0.7	7.3	11.2	14.4	17.2	17	13.3	8.7	2.8	-2.5	6.8
Sıcaklık İndisi	0	0	0.05	1.77	3.39	4.96	6.49	6.38	4.4	2.31	0.42	0	30.17
Düzeltilmemiş PE	0	0	5	38	56	75	82	80	68	45	16	0	
Düzeltilmiş PE	0	0	5.2	41.2	70	95.2	104	95.2	70.7	43.2	13.1	0	538.8
Yağış (mm)	24.5	26.2	28.6	55.7	82.6	88.2	62.3	56.6	45.1	43.3	38.8	35.7	583.6
Birikmiş Su.Ay.Değ.	24.5	12.2	0	0	0	-7	-41.7	-42.6	8.7	0.1	25.7	35.7	
Birikmiş Su	86	100	100	100	100	93	51.3	8.7	0	0.1	25.8	61.5	
Gerçek Evapotrans.	0	0	5.2	42.2	70	95.2	104	95.2	53.8	43.2	13.1	0	521.9
Su Noksanı	0	0	0	0	0	0	0	0	16.9	0	0	0	13.6
Su Fazlası	0	12.2	23.4	13.5	12.6	0	0	0	0	0	0	0	61.7
Akış	0	6.1	17.8	18.4	13	6.5	0	0	0	0	0	0	61.8
Nemlilik	0	0	4.5	0.3	0.2	-0.1	-0.4	-0.4	-0.4	0	2	0	

Kaynak: DMİGM verilerinden derlenmiştir.

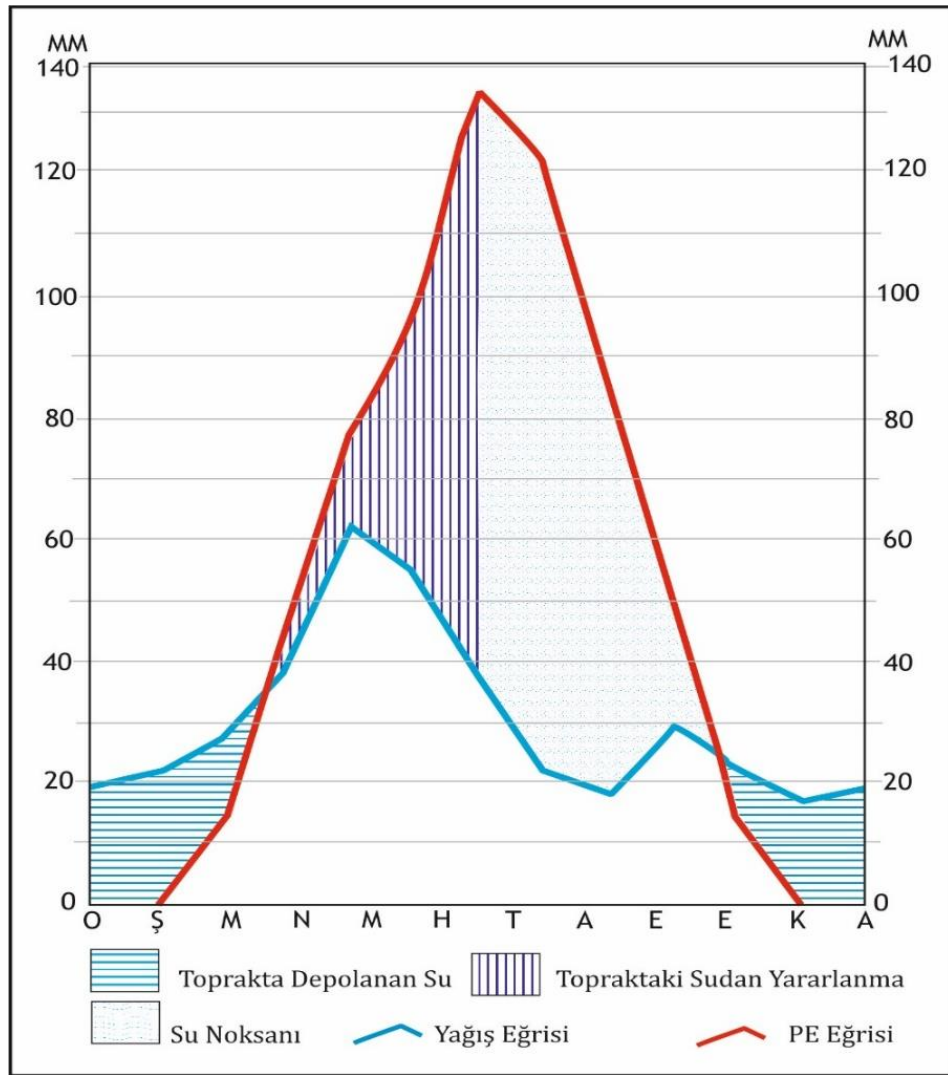

Şekil 1.7. Posof'un Su Bilançosu Diyagramı (Thornthwaite Göre).

Tablo 1.21. Thornthwaite Göre Oltu'nun Su Bilançosu.

İstasyon	O	Ş	M	N	M	H	T	A	E	E	K	A	Yıllık
Sıcaklık	-3.6	-1.6	3.8	9.9	14.4	18.5	22.7	22.8	18.1	11.6	4.7	-1.2	10.0
Sıcaklık İndisi	0	0	0.69	2.77	4.96	7.01	9.62	9.49	6.90	3.39	1.0	0	45.83
Düzeltilmemiş PE	0	0	13	40	63	78	106	104	80	52	17	0	
Düzeltilmiş PE	0	0	13.4	44.4	78.1	97.5	134.6	122.7	83.2	49.9	14.1	0	637.9
Yağış (mm)	15.9	17.1	24.1	42.3	54	48.6	33.1	20.6	16.8	29.4	21.6	18.8	342.3
Birikmiş Su.Ay.Değ.	18.8	21.9	13.3	-4.9	-15.1	-42.6	-16.7	0	0	0	8.1	17.2	
Birikmiş Su	44.1	66	79.3	74.4	59.3	16.7	0	0	0	0	8.1	25.3	
Gerçek Evapotrans.	0	0	13.4	44.4	78.1	97.5	54.5	21.8	18.4	29.5	14.1	0	371.7
Su Noksanı	0	0	0	0	0	0	80.1	100.9	64.8	20.4	0	0	266.2
Su Fazlası	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	
Akış	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	
Nemlilik	0	0	1.0	-0.1	-0.2	-0.4	-0.7	-0.8	-0.8	-0.4	0.6	0	

Kaynak: DMİGM verilerinden derlenmiştir.

Şekil 1.8. Oltu'nun Su Bilançosu Diyagramı (Thornthwaite Göre)

Yağış rejimine bağlı olarak uygulanan iklim belirleme yöntemi Walter yöntemidir. Bu yöntemde yağışla sıcaklık arasındaki ilişkiler yağış etkinliği olarak grafiklerle ortaya konulur. Formülü ‘‘ y:2s’’ dir (y:yağış, s:sıcaklık). Walter yöntemine göre, Ardahan ve Posof’ta yıl boyunca gerçek anlamda kurak bir devrenin bulunmadığı görülmektedir. Yağış etkinliğinin ortaya çıkarılmasında kullanılan formüller ve yöntemler araştırma sahasının yarı nemli bir özellik taşıdığını göstermektedir. Biraz izole yerleri oluşturan depresyonları bu durumlarına karşılık yağışların arttığı ve sıcaklığın daha düşük olduğu yüksek kesimler daha nemlidir⁴⁹. Posof’ta Thorntwaite metoduna göre yarı nemli, mikrotermal, su noksanı ya da çok az, ılıman şartlara yakın yarı nemli bir iklim tipi görülmektedir⁵⁰. Oltu’da ise yarı kurak koşulların etkili olduğu, mezotermal, su fazlası olamayan, kırsal ve okyanusal etkilerin sınırları arasında olan, iklim tipi görülmektedir⁵¹.

Bütün bu verilere göre Ardahan’da iklim tipi termik koşullara göre soğuk iklimler grubuna girer. Basınç koşullarını değiştiren hava kütlelerine bağlı olarak yıl içinde daha çok güney ve batı yönlerinden esen rüzgârlar etkin olmaktadır. Ancak yazın doğudan esen rüzgârlar etkili olmaktadır. En fazla yağış alan mevsim yazdır. Bu mevsimi ilkbahar izler. En az olduğu mevsim de kıştır. Bu duruma göre bölgenin yağış rejimi karasal tip olarak görülür. Çok aşırı derecede kar yağmamaktadır. Kar örtüsü ortalama olarak 100-140 gün yerde kalır. Sonuç olarak, araştırma sahasında yarı nemli iklim koşulları hüküm sürmektedir.

1.3. HİDROGRAFİK ÖZELLİKLER

Araştırma sahasında mevcut morfolojik görünüm ve eğim değerleri yüzeysel akışı destekler niteliktedir. Dolayısıyla Ardahan’da ana hatlarını Kura Nehri ile ona karışan kolların oluşturduğu belirgin bir akarsu ağının varlığından bahsetmek mümkündür (Harita 1.9).

Ardahan’da mevcut akarsu şebekesinin en önemlisini Kura Nehri oluşturmaktadır (Fotoğraf 1.5). Kura Nehri Kafkasya’nın en uzun ve ulaşımaya elverişli akarsuyudur.

⁴⁹ Koçman, *Yukarı Kura nehri Havzasının Fiziksel Coğrafyası*, 171.

⁵⁰ Kaya, *Posof İlçesi’nin Coğrafyası*, 54.

⁵¹ Lütfi Özav, *Oltu’nun Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1991, 29.

Toplam uzunluğu 1523 km, Türkiye'deki uzunluğu 189 km'dir. Nehir ülkemiz dışında Gürcistan'da Ahıska yakınında Posof'tan gelen Posof Çayı'nı alır ve daha sonra Azerbaycan topraklarına girerek Şirvan steplerinde Sabirabad'da Aras Irmağı ile birleşir. Kura Nehri Havzası batı ve kuzeybatı da Yalnızçam Dağları ve Göze Dağı üzerinden geçen su bölümü çizgisi ile Çoruh Havzası'ndan güney ve güneydoğu da Allahuekber Dağları ve Kısır Dağı üzerinden geçen su bölümü çizgisi ile de asıl Aras Havzası'ndan ayrılır. Kaynağını Allahuekber Dağları'nın Göle'ye bakan kuzey yamaçlarındaki Kaynlık Dere, Türkmen Dere ve Kür Çayı'ndan alır. Uğurlu Dağı ve Kılıç Dağı arasındaki Türkeşen Boğazı'ndan Ardahan'a varır⁵².

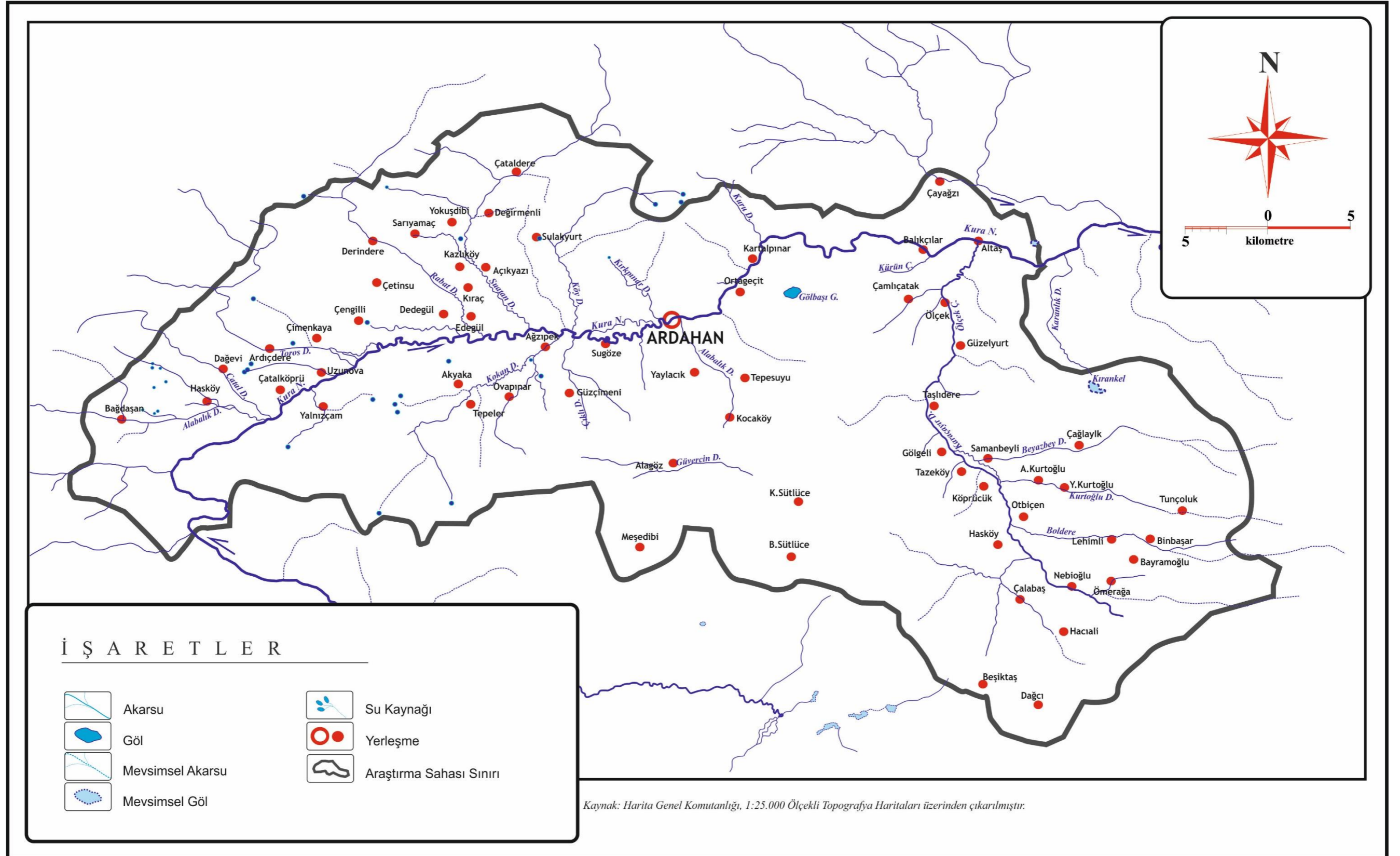
Fotoğraf 1.5. Kura Nehri (Ardahan Depresyonu)

Araştırma sahasında mevcut akarsu ağı Kura Nehri'nin oluşturduğu ana kol ile ona katılan tali kollardan oluşmaktadır (Harita 1.9). Sahayı Kuzey-kuzeybatıdan çevreleyen Yalnızçam Dağları ve güney-güneydoğudan çevreleyen Uğurlu ve Kısır Dağı'na ait yüksek alanlar, sahadaki akarsu şebekesini destekleyen kolların kaynak sahalarını teşkil etmektedirler. Gerçekten de bu yüksek dağların çok sayıda soğuk su kaynağı barındırdığı ve bu kaynaklardan beslenen kolların kuzey ve güneye doğru akış gösterip Kura Nehri'ni besledikleri görülmektedir. Bu şekilde sahayı çevreleyen yüksek alanlarda yer alan kaynak sularından beslenerek, Kura Nehri'ne katılan kollar arasında

⁵² Koçman, *Yukarı Kura nehri Havzasının Fiziksel Coğrafyası*, 182.

Alabalık Deresi, Çatal Deresi, Rabat Deresi, Suatan Deresi, Köy Deresi, Kırkpınar Deresi (kuzey-kuzeybatıdan gelen), Alabalık Deresi, Çıldır Deresi ve Kokan Dere'yi sıralamak mümkündür (Fotoğraf 1.6, Fotoğraf 1.8).

Harita 1.9. Ardahan Merkez İlçesi Hidrografi Haritası

Fotoğraf 1.6. Alabalık Deresi

Ölçek Çayı saha için önem taşıyan bir diğer akarsuyu oluşturmaktadır. Ardahan'ın güneydoğusunda yüksek dağlardan (Kısır Dağı) kaynaklanan Ölçek Çayı kuzeye doğru akış göstererek araştırma sahasının güneydoğusunda güney-kuzey yönlü kısa mesafeli bir akış gösterir. Saha sınırlarında Hoçvan Hasköy'den geçen Ölçek Çayı, Boldere, Kurtoğlu, Beyazbey ve Karaçay derelerini de kendine katarak Ölçek köyüne doğru kuzey yönlü akışını devam ettirir (Fotoğraf 1.7, Harita 1.9). Daha sonra Altaş köyünde Kura Nehri'ne katılmakta ve bu nedenle de Kura Nehri havzasında yer almaktadır.

Fotoğraf 1.7. Ölçek Çayı'nın Kura Nehri'ne Döküldüğü Yer

Fotoğraf 1.8. Kura Nehri'nin Kollarından Biri Kokan Dere

Araştırma sahasının tektonik ve volkanik evrimi ile drenaj tipleri arasında sıkı bir ilişki vardır. Böylece akarsuların depresyonlara ve Kura oluşuna doğru yönelmesi ile sentripetal, volkanik konilerden çevreye açılması ile radyal bir drenaj ağı gelişmiştir. Ayrıca tektonik depresyonları boyunca kateden ana akarsuya kavuşan tali akarsular paralel ve yarı paralel bir ağ oluşturmuşlardır⁵³.

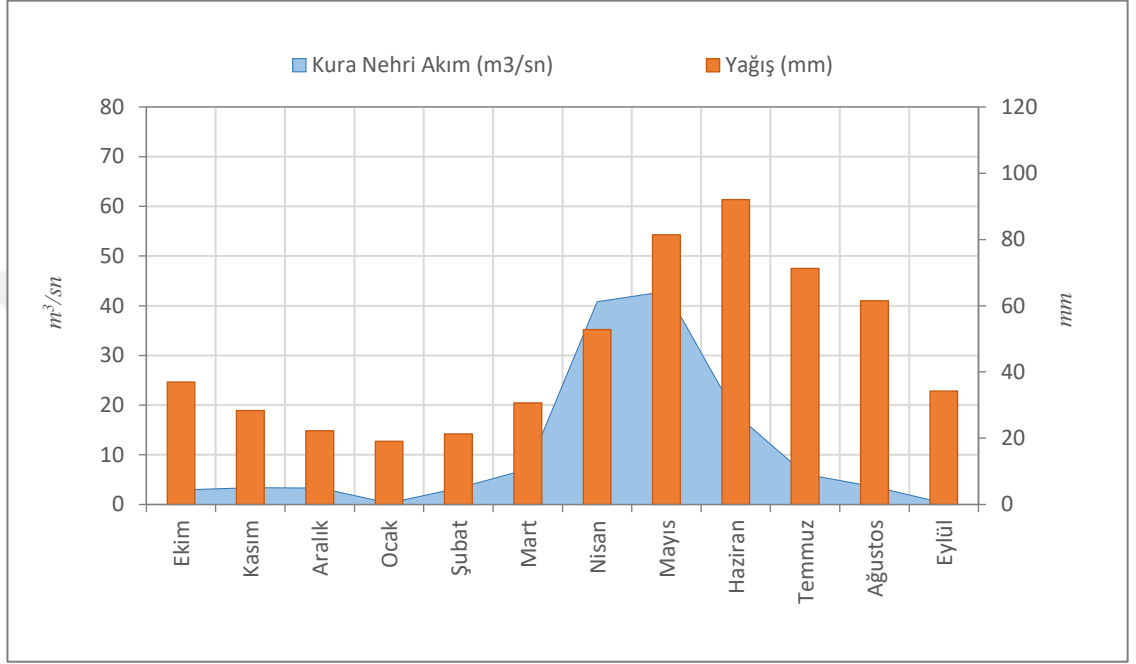
Tablo 1.22. Kura Nehri (Çatalköprü) Akım İstasyonuna Ait Yıllık Akım ve Yağış Değerleri (1997-2014).

İstasyon	Aylar	E	K	A	O	Ş	M	N	M	H	T	A	E	Yıllık
Kura Nerri	Akım m ³ /sn	2.9	3.4	3.3	0.3	3.3	7.1	40.8	42.9	18.2	6.1	3.6	0.3	11.1
Ardahan	Yağış mm	37	28.4	22.3	19.1	21.3	30.7	52.8	81.4	92	71.3	61.5	34.2	

Kaynak: DSİ Akım verilerinden derlenmiştir.

⁵³ Koçman, *Yukarı Kura nehri Havzasının Fiziksel Coğrafyası*, 200.

Araştırma sahasında mevcut akarsu şebekesinin özelliklerini daha iyi kavramak için akım ve yağış istatistiklerini değerlendirmek yerinde olacaktır. Devlet Su İşleri tarafından yapılan ölçümlere göre (1977- 2014) Kura Nehri, Çatalköprü mevkiinde yıllık ortalama $11 \text{ m}^3/\text{sn}$ akım göstermekte ve bu akım değerleri en yüksek seviyeye $42.9 \text{ m}^3/\text{sn}$ mayıs ayında ulaşmaktadır (Tablo 1.22, Şekil 1.9).

Şekil 1.9. Kura Nehri'ne Ait Akımlar ile Ardahan'da Yağış Dağılışının Karşılaştırılması.

Uzun yıllara dayalı akım ve yağış ortalamaları değerlendirildiğinde, her iki dağılım arasında benzerlikler olduğu görülmektedir. Sahada akımın en yüksek değerlere ulaştığı mayıs ayında akım $42.9 \text{ m}^3/\text{sn}$ 'ye ulaşmaktadır. Yağışın maksimum seviyeye ulaştığı dönem ise haziran ayıdır (92 mm). Haziran ayında yağışın en yüksek seviyeye ulaşması ve mayıs ayında da akımın en yüksek seviyeye ulaşmasını kar erimeleriyle açıklanabilir. Daha önce de yazıldığı üzere sahada kış mevsiminde çok fazla kar yağmaktadır. Uzun süre yerde kalan karlar nisan-mayıs aylarında erimektedir. Bu aylarda eriyen karlar da özellikle nisan-mayıs aylarında akarsuların akımını yükseltmektedir. En yüksek seviyeye ise mayıs ayında ulaşmaktadır. Akımın en düşük olduğu ay ise ocak ayıdır ($0.3 \text{ m}^3/\text{sn}$). Yağışların en düşük ortalamalar gösterdiği ayda yine ocak ayıdır (19.1 mm). Burada en düşük akım ve yağış aynı aya denk gelmektedir. Bunun nedeni ocak ayında kar erimeleri olmaması ve akarsuların bazı bölgelerinde don olayı görülmesindedir.

Akarsu akım değerlerinin yıl içinde nisan ayından itibaren yükselmeye başladığı, mayıs ayında maksimum seviyeye çıkıp, temmuzdan itibaren güçlü bir düşüşe geçip eylül ve ocak aylarında minimum seviyeye gerilediği görülmektedir. Bir başka ifadeyle yağış değerleri ile hemen hemen paralel ilerleyen bu tabloda ilkbahar sonunda maksimum, sonbahar ve özellikle kış mevsiminde minimum seviyeye gerilediği görülmektedir. Bunda yağışların ve kış mevsiminde de Kura Nehri'ni besleyen ve yükseklerden gelen bazı akarsuların donması etkili olmaktadır. Bir bütün olarak değerlendirildiğinde, sahadaki akarsular, yıl içinde bir defalık belirgin bir yükselme ve alçalma dönemine sahip olmaları nedeniyle “besi rejimli” akarsular için de kabul edilebilir⁵⁴.

Araştırma sahası genelinde büyük yüzölçümlü göller yer almamaktadır. Ancak hidrografik yapıyı tamamlayıcı nitelikte küçük alanlı göllerden bahsetmek mümkündür. Bunlar arasında en belirgin olanı Putka Gölü'dür (Gölbaşı veya Sazara Gölü). Ardahan şehir merkezinin 8 kilometre doğusunda yaklaşık 2200 metre yükseltide yer almaktadır (Fotoğraf 1.9).

Putka Gölü, yaklaşık 2-3 km²'lik alanı ile, kuşlar ve endemik bitkiler açısından zengin bir sulak alandır⁵⁵. Şehrin yakınında olması dolayısıyla tel örgü ile korumaya alınmıştır. Çevresinde Ardahan Üniversitesi'nin kurulması ile birlikte yakın zamanda tamamen şehrin içinde kalabilir.

Doğa Koruma ve Milli Parklar Genel Müdürlüğü'nün Türkiye'nin uluslararası Sulak alanları listesinin 30. sırasında yer alan Putka Gölü (Tablo 1.23), endemik bitkiler açısından zengindir. Ayrıca birçok yaban hayvanı türlerine ev sahipliği yapan göle 16-17 göçmen kuş türü nisan, mayıs aylarında gelip sahada üreme dönemini geçirerek ekim, kasım aylarında yeniden göç ederler. Alan çevresinde tarım ve hayvancılık yapılmaktadır. Sulak alan, şehir merkezine yakın olmasından dolayı, yoğun insan faaliyetleri ile karşı karşıyadır. Çevresindeki orman dokusu azalan Putka Gölü, Ardahan Üniversitesi'nin de bu bölgede kurulması ile birlikte doğal hayattan uzaklaşarak şehrin bir rekreasyon alanı olma yolunda ilerlemektedir.

⁵⁴ M. Yıldız Hoşgören, *Hidroğrafyanın Ana Çizgileri-I*, Çantay Kitabevi, İstanbul 2001, 82.

⁵⁵ www.bolge13.ormansu.gov.tr/sulakalanlar/putka_golu

Fotoğraf 1.9. Putka (Sazara) Gölü

Tablo 1.23. Türkiye'nin Sulak Alanları

Sulak Alan	Alanı (ha)	Bulunduğu İl/İller
Acıgöl	21000	Afyonkarahisar-Denizli
Ahlat Sazlığı	240	Bitlis
Akgöl	1200	Van
Aktaş Gölü	5850	Ardahan
Aras Karasu Taşkınları	9090	Iğdır
Arin (Sodalı) Gölü	4320	Bitlis
Avlan Gölü	850	Antalya
Aygır Gölü	2940	Kars
Bendimahı Deltası	370	Van
Bulanık Ovası Sulak Alanları	8000	Muş
Çalı Gölü	390	Kars
Çelebibağ Sazlıkları	990	Van
Çıldır Gölü	14000	Ardahan
Çorak Gölü	1150	Burdur
Doğubeyazıt Sazlıkları	8750	Ağrı
Dönemeç Deltası	5950	Van
Erçek Gölü	9520	Van
Göhlisar Gölü	600	Burdur
Gönen Deltası	9770	Balıkesir
Güney Keban Barajı	41420	Elazığ
Hazar Gölü	9200	Elazığ
Heybeli (Norşin) Gölü	50	Bitlis
Hürmetçi Sazlığı	15710	Kayseri
Işıklı Gökgöl	7300	Denizli

Tablo 1.23 (Devam)

İron Sazlığı	16090	Bitlis; Muş
Karasu Deltası	340	Van
Karkamış Taşkın Ovası	10470	Gaziantep; Şanlıurfa
Ladik Gölü	1840	Samsun
Nazik Gölü	4000	Bitlis
Putka Gölü	250	Ardahan
Sarısu Ovası Sulak Alanları	4800	Ağrı
Tödürge Gölü	750	Sivas
Turna (Keşiş) Gölü	700	Van
Ulaş Gölü	12850	Sivas
Yarıklı Gölü	13220	Burdur
Yazır Gölü	2700	Burdur
Yeniçağa Gölü	8220	Bolu
Yüksekova(Nehil) Sazlıkları	24900	Hakkâri
Tol Gölü	1400	Ankara
Tortum Gölü	2700	Erzurum
Akşehir Göl	25500	Afyonkarahisar; Konya
Gölbaşı Gölü	790	Hatay
Gölmarmara Gölü	6800	Manisa
Ekşisu Sazlıkları	2370	Erzincan
Dipsiz Lagünü	10350	Mersin
TOPLAM	339700	

Kaynak: Doğa Koruma ve Milli Parklar Genel Müdürlüğü, 1994-2011.

İnceleme sahasındaki önemli hidrografik unsurlardan birisi de sahanın çeşitli bölgelerinde yer alan mineralli su kaynaklarıdır (maden suları). Halk arasında şifalı su veya sıcak su kaynağı adıyla anılan bu kaynaklara çok fazla rastlanmaktadır. Bunlar; Taşlıdere, Gölgeli köylerindeki maden suyu kaynaklarına ek olarak bir de Sugöze ve Hoçvan Hasköy de yer alan çermiklerdir (Fotoğraf 1.10). Yöredeki insanlar arasında bu kaynakların sularının çeşitli hastalıklara iyi geldiği inancı yaygındır. Ayrıca Sugöze köyündeki Çermik, köylü tarafından bir havuz şeklinde yapılmış ve insanlar tarafından kullanılmaktadır. Yine Ardahan-Göle yolu üzerinde olması ve Ardahan şehir merkezine yakınlığı nedeniyle çok sık kullanılmaktadır. Bunun dışında Hoçvan Hasköy çermiği etrafı yer sahibi tarafından kapatılmış, üstü açık ve şahıs tarafından işletilmektedir. 2018 yılı itibari ile giriş 5 TL'dir. Yine bu çermik Ardahan-Susuz yolu üzerinde olması nedeniyle o yörelerde tercih edilmektedir.

Buraya kadar genel özellikleri doğrultusunda tanımlanan hidrografik unsurlar sahadaki temel ekonomik faaliyetler açısından son derece önemlidir. Gerek hayvancılık ve gerekse bitkisel üretim için suyun vazgeçilmez önemi hatırlandığında, söz konusu

akarsu, göl ve kaynakların oluşturduğu olumlu etki bir kere daha anlaşılmalı olacaktır. Gerçekten de Ardahan ve çevresinin mevcut morfolojik özellikleri ve eğim değerlerinin yanı sıra hidrografik yapısı nedeniyle de doğal bir tarımsal sulama potansiyeline sahip olduğu söylenebilir.

Fotoğraf 1.10. Gölge Minerali Suyu ve Taşlıdere Minerali Suyu

1.4. BİTKİ ÖRTÜSÜ ÖZELLİKLERİ

Araştırma sahasının içinde bulunduğu Doğu Anadolu Bölgesi İran-Turan Fitocoğrafya Bölgesi'nde bulunmaktadır⁵⁶. Bu geniş flora bölgesinin özellikleri Ardahan çevresinde de gözlenebilir. Sahada mevcut iklim özellikleri, toprak özellikleri, topoğrafik yapı ve bakı şartları gibi etmenlerin kontrolünde bir bitki örtüsü geliştiğini ifade etmek mümkündür. Araştırma sahasında doğal vejetasyon kuşaklarının, 4 ayrı formasyon şeklinde dağılım gösterdiği söylenebilir. Bu formasyonlar; depresyon alanlarında çayır-step formasyonu; yüksek yayla stepleri; yüksek dağ çayırları ve orman alanları olarak sıralanabilirler.

Yıl içerisindeki sıcaklık farklılıklarının, bitki türlerinin oluşum, gelişim ve

⁵⁶ İbrahim Atalay, *Türkiye Vejetasyon Coğrafyası*, 1. Baskı, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir 1994, 233.

dağılımına çok fazla etki ettiği bilinmektedir⁵⁷. Doğu Anadolu Bölgesi'nde, tarihte bugüne göre daha fazla alan kaplayan orman örtüsünün yoğun tahribi sonucunda, step alanlarının çok daha fazla yer kapladığı ifade edilmektedir⁵⁸.

Ardahan Depresyonu ve Hoçvan Depresyonu'nda 2000-2100 metreye kadar çıkan çayır-step bitkileri, sahada en alçakta bulunan vejetasyon topluluğudur (Harita 1.10). Bunların başlıcaları; Papatya (*Anthemis Montana*), Japon bromu (*Bromus Japonicus*), Peygamber Çiçeği (*Centaurea depressa*), Acımık (*Cephalera sp.*), Mavi Şifaotu (*Erigeran agris*), Ergeç Sakalı (*Filipendula vulgaris*), Tarla Glayöülü (*Gladiolus atrovioleaceus*), Gazal Boynuzu (*Lotus corviculatus*), Melez Yabani Yonca (*Medicago varia*), Gelincik (*Papaver orlantate*), Dağ Kelp (*Phleum montanum*), Küçük Kuzu Kulağı (*Rumex acetosella*), Kanarya Otu (*Senecio vernalis*), Çayır Dügmesi (*Sanguisorba minör*), Halkavi Yapraklı Adaçayı (*Salvia verticillata*), Ak Üçgül (*Trifolium nepens*), Çayır Üçgülü (*Trifolium pratense*), Aralık (*Vicia aracca*) bitkisidir⁵⁹.

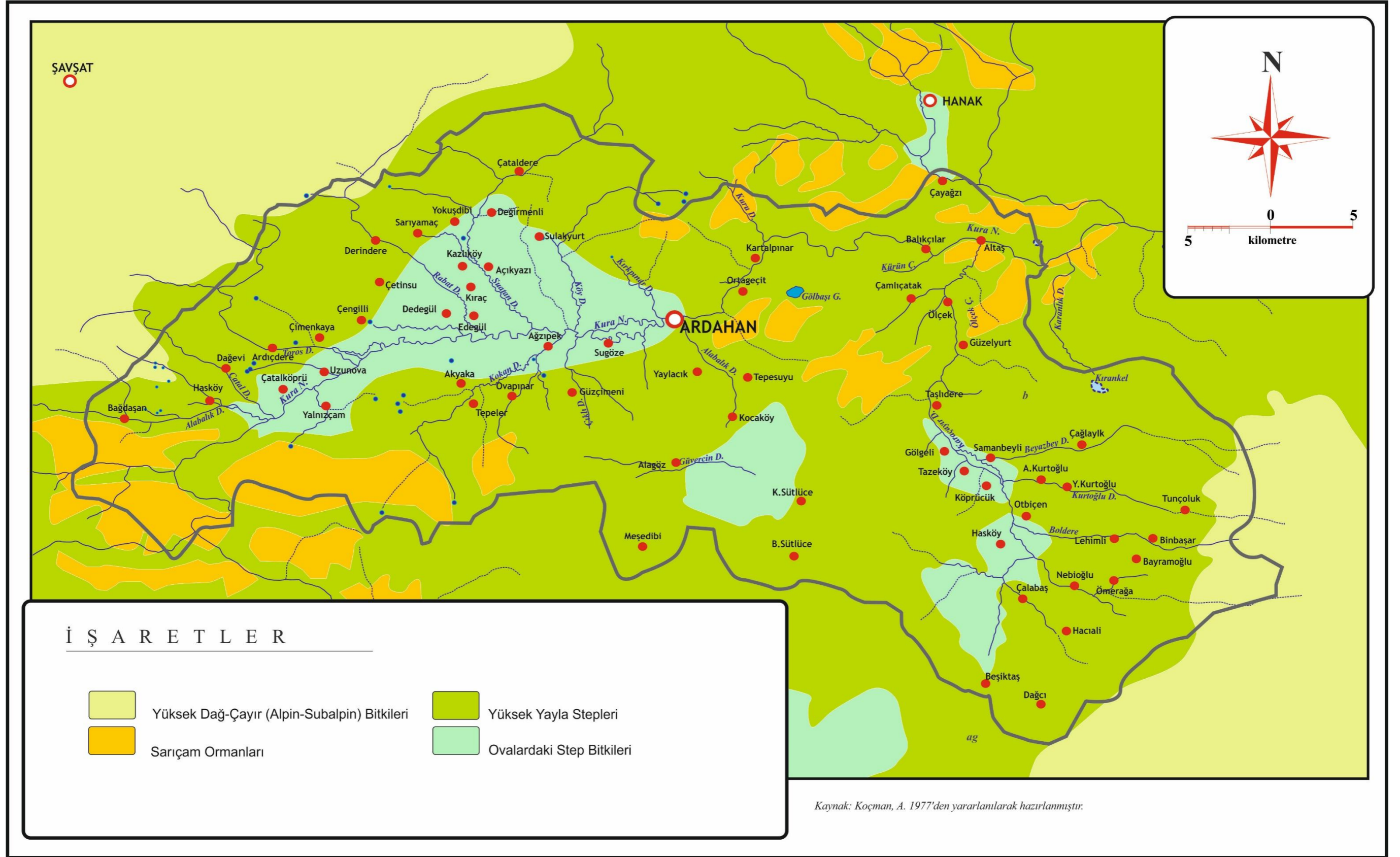
Araştırma sahasında depresyonları çevreleyen yamaçlarda ve Kura Nehri ile birleşen kolların derince yardığı plato yüzeylerinde, 2000 metreden 2600 metreye kadar olan sahalarda yüksek yayla stepleri (Subalpin-Alpin) görülmektedir (Harita 1.10). Bu türler içerisinde en fazla görülenler şunlardır; Tarla Ayırığı (*Agropyron repens*), Tilkikuyruğu (*Alopecurus pratensis*), Havlı Brom (*Bromus tomentakus*), Dik Brom (*Bromus enectecus*), Mor Peygamber Çiçeği (*Centaurea depressa*), Sarı Yoğurt Otu (*Galium verum*), Gazal Boynuzu (*Lotus corniculatus*), Melez Yabani Yonca (*Medicago varia*), Boynuzlu Gorunga (*Anobrychis cornule*), Halkavi Yapraklı Adaçayı (*Salvia verticillata*), Aslan Dişi (*Taraxacum officinale*), Melez Üçgül (*Trifolium hybridum*), Yavşan Otu (*Veronica officinalis*), Adi Fiğ (*Vicia stavi*)⁶⁰.

⁵⁷ Hamit İnandık, *Bitkiler Coğrafyası*, İstanbul Üniversitesi, Coğrafya Enstitüsü yayınları No.32, İstanbul 1969, 35.

⁵⁸ Sırrı Erinç, *Doğu Anadolu Coğrafyası*, İstanbul Üniversitesi Yayınları No.512, Edebiyat Fakültesi Coğrafya Enstitüsü Yay.No.15, İstanbul 1953, 33.

⁵⁹ Koçman, *Yukarı Kura nehri Havzasının Fiziksel Coğrafyası*, 252.

⁶⁰ Koçman, *Yukarı Kura nehri Havzasının Fiziksel Coğrafyası*, 254.

Harita 1.10. Araştırma Sahasının Bitki Örtüsü Haritası

2600 metreden sonra yüksek alanlarda yüksek dağ çayırları (Alpin-Subalpin) bulunmaktadır (Harita 1.10). Bu çayırlara Yalnızçam Dağları'nın zirvesinde bulunan Bülbülen Yaylası'nda sadece rastlanmaktadır. Fakat araştırma sahasının dışında kalan ama araştırma sahasını çevreleyen yüksek alanlarda da görülmektedir. Bütün bu step kuşaklarının dışında sahada önemli sayılabilecek derecede orman alanları da bulunmaktadır. Binlerce yıldır çok ciddi tahribe maruz kalan orman alanları geçmişe nazaran çok az kalmıştır. Sahada özellikle kuzeybatı, güneybatı ve kuzeydoğuda bulunan orman alanları genelde Sarıçam (*Pinus sylvestris*) ağaçlarından oluşmaktadır. Özellikle Yalnızçam Dağları'nda 2600 metreye kadar çok geniş orman alanları yer almaktadır (Fotoğraf 1.11).

Saha hem orman örtüsü ve hem de step formasyonu açısından çok zengin bir vejetasyona sahiptir. Bu durum Ardahan ve çevresinde çayır-mera gelişimine müsait otsu türlerin yaygınlık gösterdiği bir vejetasyon gelişimini mümkün kılmaktadır. Söz konusu dağılımın beşeri ve ekonomik faaliyetleri olumlu etkilediğinden söz etmek mümkündür. Gerek hayvancılık açısından ortaya çıkan potansiyel ve gerekse arıcılık için gelişen bu son derece olumlu şartlar, sahada bitki örtüsü özelliklerinin beşeri faaliyetlere olumlu yansımaları olarak düşünülebilir.

Fotoğraf 1.11. Ardahan'da Sarıçam Ormanları

1.5. TOPRAK ÖZELLİKLERİ

Oluşumunda çeşitli etmenlerin rol oynadığı toprak örtüsü pek çok beşeri faaliyeti etkileyen hatta şekillendiren bir doğal çevre faktörüdür. Beşeri ve ekonomik faaliyetler üzerinde belirgin bir etkiye sahip olan toprak örtüsü özelliklerinin Ardahan ve çevresindeki dağılışı da çeşitli toprak gruplarını ön plana çıkaracak niteliktedir.

Hazırlanan toprak haritasının incelenmesi ile görüleceği üzere, araştırma sahası farklı nitelikte toprak türlerine ev sahipliği yapmaktadır (Harita 1.11). Söz konusu topraklar arasında en yaygın yayılış gösterenler ise azonal topraklar arasında yer alan litosoller ile zonal topraklar içerisinde yer alan kestane renkli step topraklarıdır. En fazla yayılış gösteren bu iki toprak dışında, sahada alüvyal, kolüvyal, hidromorfik alüvyal ve kahverengi orman toprakları da yer almaktadır. Araştırma sahası içerisinde dar alanda yayılış gösteren taşlık kayalık alanlara da rastlamak mümkündür. Araştırma sahası dışında, fakat sahanın çevresinde bulunan çernezyom ve yüksek dağ çayırları da dikkat çekmektedir (Harita 1.11).

Büyük toprak gruplarından zonal topraklar arasında yer alan kestane renkli step toprakları, Ardahan genelinde en geniş yayılış gösteren toprak türünü oluşturmaktadır. Araştırma sahasının batısında bulunan kestane renkli step topraklar, güneybatıda Çalabaş ve Nebioğlu köylerinden başlayarak geniş bir şerit halinde Hoçvan Depresyonu'nu takip ederek Kura Nehri yakınlarında Çamlıçatak Köyü'ne kadar devam etmektedir (Harita 1.11). Bu topraklar içerisinde kil, kum ve mil barındırmakta ayrıca Pliyo-Kuvaterner depoları üzerinde oluşmuşlardır⁶¹. Aslında çalı ve çayır vejetasyonu altında başlayan bu süreç, yağışlardan dolayı, A horizonunda yıkanan kalsiyum karbonatın alt katmanlarda beyaz yumrulu ve lekelerin birikmesiyle oluşur⁶².

Mevcut iklim özelliklerinin de etkisi ile il genelinde yaygınlık gösteren kestane renkli topraklardan sonra sahadaki en yaygın ikinci toprak türünü azonal topraklar arasında yer alan litosoller olduğu görülmektedir. Gerçekten de Yalnızçam ve Allahuekber Dağları'nın Ardahan depresyonuna bakan yamaçlarında çok geniş bir alana yayılmışlardır (Harita 1.11). Çok fazla aşınmaya uğrayan litosoller C horizonlu; kum, çakıl ve killerin oluşturduğu unsurlardan meydana gelmiştir⁶³.

Flüvyal etki ile şekillenen ve genç oluşumları nedeniyle toprak horizonlarının henüz belirgin hale gelmediği alüvyal topraklarda geniş bir yayılış göstermektedir⁶⁴. Bu formasyonların sahadaki varlığı öncelikle Kura Nehri ile Ölçek Çayı'nın taşıdığı materyale bağlı olup, taşıdıkları tarımsal potansiyel açısından önem taşımaktadırlar. Birinci sınıf tarım arazisi olarak nitelenen bu topraklar Ardahan'da da tarımsal kullanım

⁶¹ Koçman, "Yukarı Kura Nehri Havzası'nın Toprakları", 151-176.

⁶² Barış Mater, *Toprak Coğrafyası*, Çantay Yayınları, İstanbul 2004, 93.

⁶³ Koçman, "Yukarı Kura Nehri Havzası'nın Toprakları", 167

⁶⁴ Abdusselam Ergene, *Toprak Biliminin Esasları*, (Genişletilmiş 7. Baskı), Özeğitim Yayınları, Konya 1997, 452.

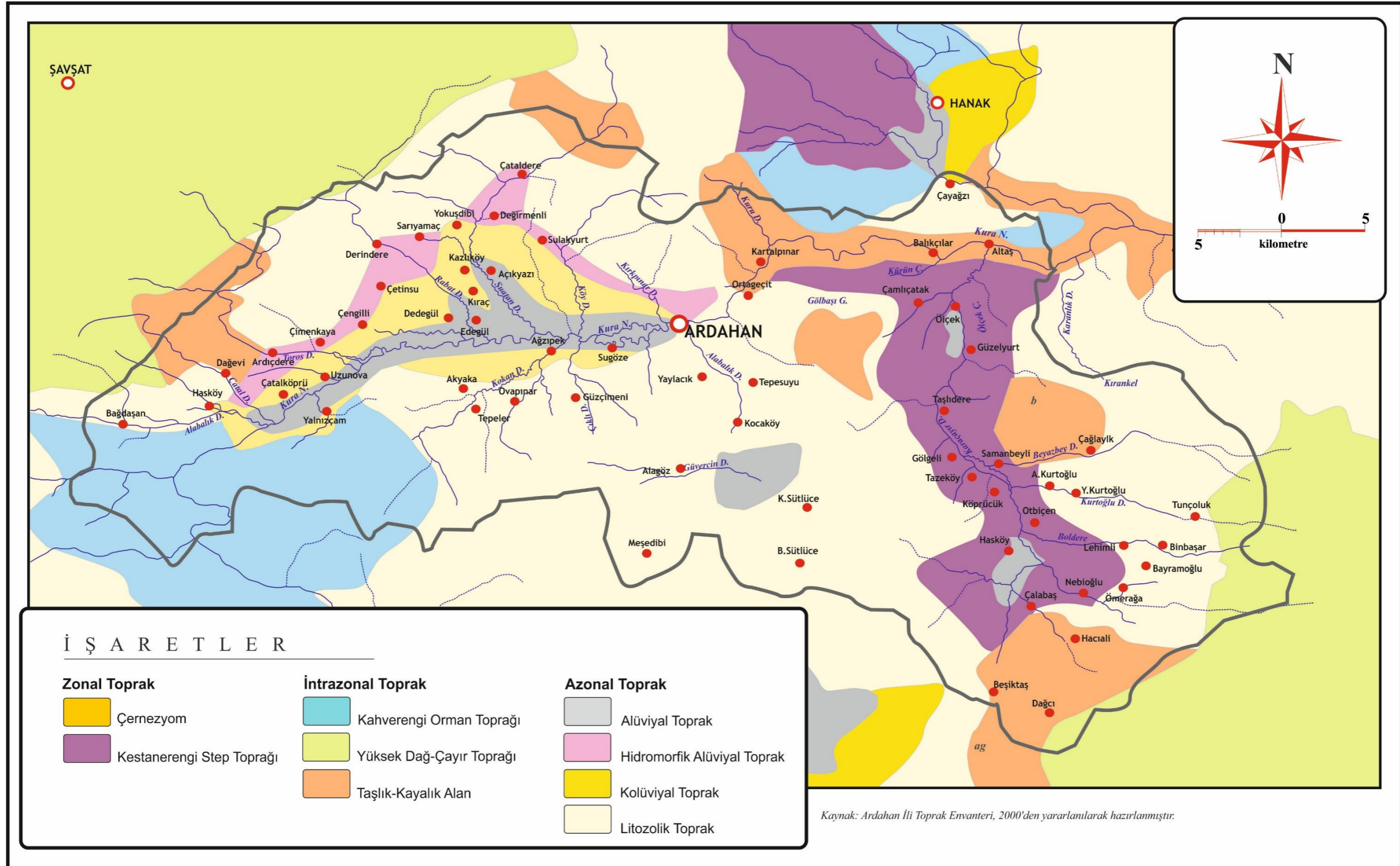
açısından ön plana çıkmaktadırlar. Araştırma sahasında alüvyal topraklar sahanın batısında Yalnızçam Hasköy yakınlarından başlayarak Kura Nehri boyunca da bir şerit halinde ilerler. Fakat Rabat ve Suatan derelerinin geldiği yerlerden içerilere doğru girinti yaparak Ardahan ilçe merkezine kadar Kura Nehri'nin etrafını kaplamaktadır. Aslında bu saha Ardahan Depresyonu'nun çekirdeğini oluşturmakta ve en verimli alanlarını meydana getirmektedir. Başkaca Küçüksütlüce Köyü'nün kuzeydoğusunda ve Ölçek Çayı boyunca Hoçvan Hasköy ve Ölçek köylerinin etrafını teşkil etmektedir.

Alüvyal toprakların yanı sıra azonal topraklar içerisinde geniş yayılım gösteren diğer toprak çeşitleri ise hidromorfik alüvyal ve kolüvyal topraklardır. Ardahan depresyonunu çevreleyen yüksek dağlık alanlardan gelen derelerin, eğimin azaldığı yerlerde biriktirdiği bu topraklar, aslında birikinti konilerinin oluşturduğu birikinti yelpazelerinin topraklarıdır. Kolüvyal topraklar alüvyal toprakların etrafını, hidromorfik alüvyal topraklar da kolüvyal toprakların etrafını kaplamaktadır (Harita 1.11).

Kolüvyal topraklar batıda Yalnızçam Hasköy'den başlayıp şerit halinde alüvyal toprakların etrafında Ardahan il merkezine kadar uzanmaktadır. Hidromorfik alüvyal topraklar Dağevi Köyü'nden başlayıp kolüvyal topraklar etrafını ince şerit halinde sararak Ardahan il merkezinin doğusuna kadar uzanmaktadır (Harita 1.11).

Sahada dar alanlı örnekler sergileyen bir başka toprak türü ise intrazonal topraklardır. Bu tür topraklar içerisinde en fazla kahverengi orman toprakları görülmektedir. Kahverengi orman toprakları daha çok sahanın güneydoğusunda Uğurlu Dağı ve çevresinde rastlanmaktadır. Bir de sahanın kuzeybatısında Hanak ilçe sınırında dar bir alanda görülmektedir. Sahada bu tip topraklara daha çok yüksek alanlarda rastlanır ve genelde çam ormanlarıyla (Sarıçam) kaplıdır. Araştırma sahasında Bağdeşen Köyü'nden Yalnızçam Köyü ve bu şeridin güneyinde tamamen bu topraklar yayılım göstermektedir (Harita 1.11).

Intrazonal topraklar içerisinde yer verilen taşlık-kayalık alanlarda dikkat çekmektedir. Özellikle sahanın kuzeybatısında Dağevi Köyü çevresinde, kuzeydoğuda Kartalpınar Köyü'nden Altaş Köyü'ne kadar olan alanda, Çağlayık Köyü çevresinde ve bir de sahanın güneyinde Beşiktaş Köyü ile Hacıali Köyü arasında yayılım göstermektedir (Harita 1.11). Tarımsal kullanım açısından yararlanmanın pek mümkün olmadığı bu sahalarda toprağın oluşmaması ve elverişsiz iklim koşullarına bağlı olarak doğal bitki örtüsü varlığı da çok azdır.

Harita 1.11. Araştırma Sahasının Toprak Haritası

Toprak örtüsü özellikleri bir bütün olarak değerlendirildiğinde, araştırma sahasında en geniş yayılış gösteren kestane renkli step toprakları çayır-mera gelişimi için son derece müsait yapıları nedeniyle, mera alanlarının çok geniş yer kaplaması açısından oldukça önemlidir. İntrazonal topraklar içerisindeki kahverengi orman toprakları da ormanlar açısından son derece önemlidir. Alüvyal topraklarda tarım potansiyeli nedeniyle sahada tarımsal çeşitlilik ve verim açısından olumlu bir etkiye sahiptir. Bu açıdan bu üç toprak grubunda sahadaki beşeri ve ekonomik faaliyetler bakımından olumlu etkiye sahip olduğunu söylemek mümkündür.

İKİNCİ BÖLÜM

BEŞERİ FAALİYETLER

2.1. NÜFUS

Coğrafi düşüncedeki temel amaç toplumun odak noktası olarak kabul edilen insan ile çevre arasındaki etkileşim sürecini ortaya koymaktır⁶⁵. Bu bağlamda yapılan bu çalışmada birinci bölümde bahsedilen doğal faktörlere bağlı olarak ortaya çıkan, nüfus, yerleşme ve ekonomik faaliyetlerin başlıca özellikleri ile bunların çevresel etkileri üzerinde durulmaya çalışılmıştır.

Nüfus gerek çevreye ve gerekse gelişmişliğe etkisi açısından üzerinde önemle durulması gereken bir olgudur. Herhangi bir sahada insanın çevre üzerindeki etki derecesi öncelikle nüfus miktarı ve yoğunluğuna bağlı olmakla beraber nüfusun ekonomik kültürel ve teknik seviyesi de bu açıdan önemlidir⁶⁶.

Ekonomik büyümenin temel unsurları 5 madde halinde sıralanır. Bunlar; sermaye birikim, doğal kaynaklar, nüfus, teknoloji ve örgütlenme şeklinde ifade edilir. Nüfusun miktarı, yapısı, eğitim durumu, sosyal ve ekonomik özellikleri ekonomik kalkınmanın göz ardı edilemeyecek olan temel unsurlarıdır. Nüfusu irdelemeden sosyal ve ekonomik problemlere isabetli teşhis koymak ve çözüm bulmak zordur⁶⁷. Bu kapsamda Ardahan'ın nüfus özelliklerinin ortaya konulması, hem sahadaki insan çevre etkileşiminin analizi, hem de sahanın kalkınması için yapılması gereken akılcı planlamalar açısından önemli referans kaynağı olacaktır.

Çalışmanın bu kısmında, öncelikle Ardahan'ın geçmişten günümüze kadarki nüfusu ortaya konulduktan sonra, sahadaki nüfus hareketleri ve nüfusun çeşitli özellikleri ile mekânsal dağılışı üzerinde durulmuştur.

⁶⁵ Doğanay, *Coğrafyaya Giriş*, 13.

⁶⁶ Ali Tanoğlu, *Nüfus ve Yerleşme*, İstanbul Üniversitesi Yayınları No:1183, Edebiyat Fakültesi Coğrafya Enstitüsü Yayınları No:45, Taş Matbaası, İstanbul 1969, 29.

⁶⁷ Alaaddin Tandoğan, *Demografik Temel Kavramlar ve Türkiye Nüfusu*, Eser Ofset Matbaacılık, Trabzon 1998, 2.

2.1.1. Nüfusun Tarihsel Gelişimi

Ardahan idari teşkilatlanma içerisinde uzun yıllar (1926-1992) Kars iline bağlı bir ilçe merkezi durumundadır. Yaklaşık 30 yıl önce il olması ve daha önceki dönemlere ait ayrıntılı kayıtlar bulunmaması nedeniyle, ilçeye ilişkin en sağlıklı nüfus verileri, Cumhuriyet döneminde ortaya çıkmıştır. Fakat 19. yüzyılın sonlarına doğru bazı yazılı kaynaklarda Ardahan'ı da yakından ilgilendiren bu tür verilere de rastlanılmaktadır. Bu dönemde idari açıdan bir kaza statüsünde olan araştırma sahası Erzurum Vilayeti'ne bağlı Çıldır Sancağı yönetim bölgesi içerisinde yer almaktadır. 19. yüzyılın son döneminde yayımlanan Erzurum Vilayet Salnameleri'nde, Çıldır Sancağına bağlı Ardahan Kazası adıyla anılmaktadır. Bu salnamelerde 1870-1871-1872-1873 yıllarına ait olanlarında, Ardahan kazası 6.786 nüfusa sahiptir. Bu nüfusun tamamı Müslüman'dır ve 2007 hane bulunmaktadır. Ayrıca söz konusu kazaya 110 köyün bağlı olduğu görülmektedir⁶⁸. Daha sonra 3 Mart 1878'de imzalanan Ayastefanos (Yeşilköy) Anlaşması ile Ardahan Rusların eline geçmiştir. 40 yılı aşkın bir süre Rusların elinde kalan Ardahan ile ilgili Türkçe kaynak yok fakat Rus arşivinde mutlaka vardır. Fakat daha sonra 13 Ekim 1921'de imzalanan Kars Antlaşması ile tekrar anayurda bağlanan saha ile ilgili gerçek bilgiler bulunmaktadır⁶⁹.

27 Mayıs 1992 yılında Türkiye'nin 75. ili olarak kayda geçen Ardahan, aslında 1923'ten itibaren 1926 yılına kadar il iken, 1926 yılında Kars iline bağlı bir ilçe yapılmıştır. 1992 yılında tekrar il olan Ardahan'ın nüfusu ile ilgili verilerinin 1992 yılına kadarki kısmı Kars ili nüfus verilerinden, 1992'den sonrakileri ise Ardahan ili nüfus verilerinden elde edilmiştir.

Ardahan ili 2018 yılı itibariyle 98.907 kişilik nüfusu ile Türkiye nüfusunun (82.003.882) ancak % 0.12'sine sahiptir (Tablo 2.1). Ardahan nüfus miktarı bakımından nüfusu en az olan iller Bayburt ve Tunceli'den sonra 3. sırada yer almaktadır. Nüfus yoğunluğu ise kilometrekareye 21 kişidir.

⁶⁸ Naci Okçu, Hasan Akdağ, *Salname-i Vilayeti Erzurum (1287(1870)-1288(1871)-1289(1872)-1290(1873)*, *Erzurum İl Yıllığı*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, No.984, İlahiyat Fakültesi Yayınları, No.13, Araştırma Serisi No:10, Zafer Form Ofset Matbaacılık, Erzurum 2010, 204, 316, 441.

⁶⁹ Enver Konukçu, *Ardahan Tarihi*, Ardahan Valiliği Kültür Yayınları No.2, Ajans-Türk Basım A.Ş., Ankara 1999, 247.

Tablo 2.1. Türkiye ve Ardahan'ın Toplam, Kadın ve Erkek Nüfus Miktarları (2018).

Türkiye Toplam Nüfusu	Toplam	Erkek	Kadın
		82.003.882	41.139.980
Ardahan İl Nüfusu	98.907	51.593	47.314
Ardahan'a Bağlı İlçe Merkez Nüfusları	39.392	20.675	18.717
Ardahan İli Köy Nüfusları Toplamı	59.515	30.918	28.597

Kaynak: TÜİK verilerinden faydalanılarak hazırlanmıştır.

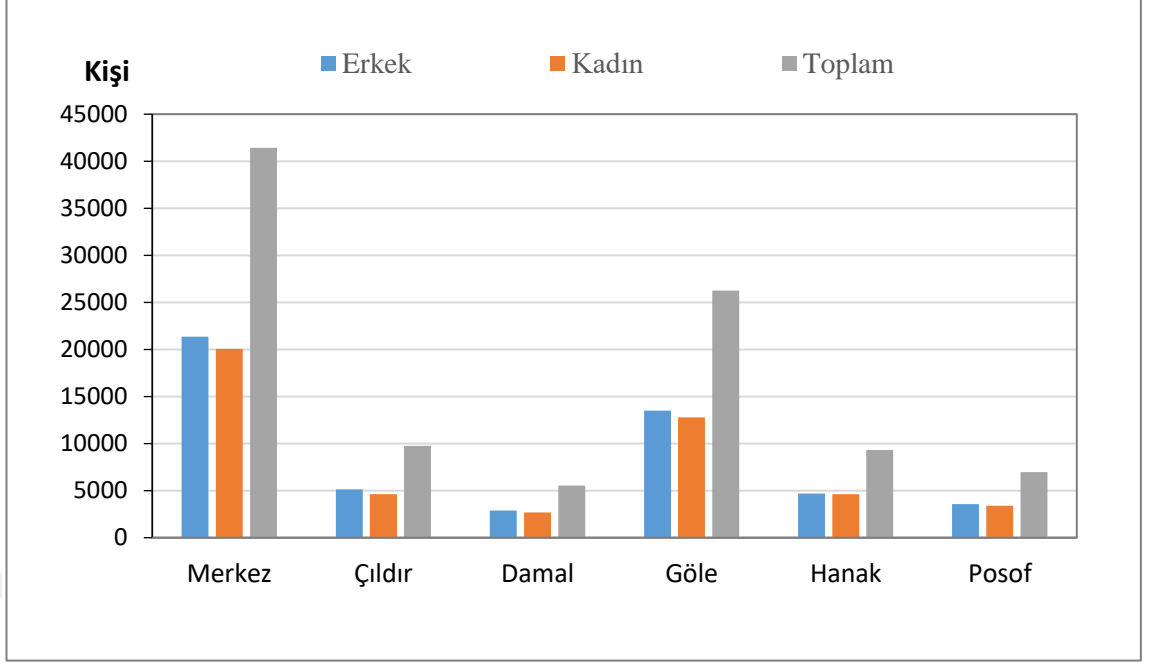
İlçelere göre nüfus miktarları incelendiğinde, Ardahan Merkez ilçenin il toplam nüfusunun (42.226) % 43'üne sahip olduğu anlaşılmaktadır (Tablo 2.2). Hemen hemen il nüfusunun yarıya yakını, içerisinde il merkezinin de yer aldığı Merkez İlçe'de yaşamaktadır. Nüfus miktarı bakımından Ardahan Merkez İlçe'yi Göle (25.187), Çıldır (9.833) ve Hanak (9.054) ilçeleri takip etmektedir. Daha sonra Posof (6.805) ve son sırada ise Damal (5.802) ilçesi yer almaktadır.

Tablo 2.2. Ardahan İli'nde İlçelere Göre Toplam, Kadın ve Erkek Nüfus Miktarları (2018).

İlçe Adı	Erkek	Kadın	Toplam	Yüzdesi %
Merkez	21.782	20.444	42.226	43
Çıldır	5.174	4.659	9.833	10
Damal	3.285	2.517	5.802	6
Göle	13.098	12.089	25.187	25
Hanak	4.663	4.391	9.054	9
Posof	3.591	3.214	6.805	7
İl Toplamı	51.593	47.314	98.907	100

Kaynak: TÜİK verilerinden faydalanılarak hazırlanmıştır.

Daha önce de ifade edildiği üzere Ardahan ilinin nüfusu ile ilgili en sağlıklı veriler Cumhuriyet döneminde nüfus sayımları sonucunda elde edilmiştir. İlk nüfus sayımı 1927 yılında yapılmıştır. Daha sonra 1935 yılında sayım yapılmış ve 1990 yılına kadar her 5 yılda bir nüfus sayımı yapılmıştır. 1990 yılından sonra her 10 yılda bir nüfus sayımı yapılması kararı alınmıştır. Fakat 1997 yılında ülkemizde yapılacak olan genel ve yerel seçimler nedeniyle seçmen listelerinin güncellemesinden doğan ihtiyaca bağlı olarak nüfus sayımı yapılmıştır. En son 2000 yılında nüfus sayımı yapılmıştır. 2007 yılından itibaren Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi'ne (ADNKS) geçilmiştir.

Şekil 2.1. Ardahan İli'nde İlçelere Göre Toplam, Kadın ve Erkek Nüfus Miktarları (2018)

1990 yılı da dâhil olmak üzere Ardahan ilinin nüfus verileri Kars ilinin nüfus verilerinden derlenmiştir. Çünkü Ardahan 1992'ye kadar Kars'a bağlı bir ilçe durumunda idi. 1927'de yapılan ilk genel nüfus sayımında sadece toplam nüfus belirtilmiş olup köylerin nüfusuna yer verilmemiştir. Bu nedenle Merkez İlçe'nin nüfusu değerlendirilirken 1935 yılı ve sonraki yıllarda yapılan genel nüfus sayımları 2000 yılından sonra da Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi sonuçları değerlendirmeye alınmıştır.

Tablo 2.3. Ardahan Merkez İlçesi'nde Köylere Göre Toplam, Kadın ve Erkek Nüfus Miktarları (1927-1955).

Yerleşmeler	1927	1935	1940	1945	1950	1955
Ardahan		2860	5095	6182	4789	6557
Açıkyazı		283	329	330	370	398
Ağzipek		376	458	534	619	722
Akyaka		714	805	934	997	1037
Altaş		39	103	198	82	134
Ardıçdere		145	201	210	224	243
Aşağıkurtoğlu			199	221	245	266
Bağdaşan		448	718	661	743	800
Balıkçılar		265	311	337	390	365
Bayramoğlu			609	666	702	865
Beşiktaş			361	414	509	567
Binbaşar			401	396	488	582
Büyüksütlüce		270	323	438	459	512
Çağlayık			370	388	450	514
Çalabaş			345	400	450	467
Çamlıçatak		1164	1281	1369	1601	1869
Çataldere		514	585	606	735	758
Çatalköprü		667	800	893	874	997
Çegilli		307	331	377	407	496
Çetinsu		774	705	856	869	932
Çimenkaya		353	424	479	461	510
Çobanlı			311	363	442	477
Dağcı			380	387	483	593
Dağevi		343	304	289	319	371
Dedegül		581	677	711	696	697
Değirmenli		478	478	645	694	765
Derindere		83	115	138	175	201
Edegül		244	265	309	153	155
Gölgeli			366	382	482	595
Güzçimeni		183	175	189	260	279
Güzelyurt		198	230	285	345	387
Hacıali			426	460	552	585
Hasköy			804	835	955	99
Kartalınar		444	505	515	657	730
Kazlıköy		279	296	302	330	368
Kıraç		113	123	130	157	171
Kocaköy		119	149	174	231	275
Köprücük			209	200	279	321
Küçüksütlüce		223	128	171	331	485
Lehimli			647	683	712	712
Meşedibi						
Nebioğlu			463	445	536	637
Ortageçit		251	316	341	404	393
Otbiçen			270	297	298	385
Ovapınar		624	652	767	872	992
Ölçek		997	1160	1230	1437	1534
Ömerağa			240	244	296	326
Samanbeyli			640	722	746	979

Tablo 2.3. (Devamı)

Sarıyamaç		92	108	130	105	149
Sugöze		267	396	4 40	495	532
Sulakyurt		1203	1280	1514	1767	2085
Taşlıdere			311	375	392	414
Tazeköy						
Tepeler		1027	1051	1263		1483
Tepesuyu		185	227	244	290	330
Tunçoluk			942	917	1021	1289
Uzunova		95	111	117	131	141
Yalnızçam		802	704	866	1073	1163
YÇ.Hasköy		302	358	352	462	485
Yaylacık			227	266	247	301
Yokuşdibi		281	323	316	360	404
Yukarıkurtoğlu			282	297	353	394
Genel Toplam	24.434	30.913	44.622	49.699	54.080	61.313

Kaynak: TÜİK verilerinden faydalanılarak hazırlanmıştır.

Tablo 2.4. Ardahan Merkez İlçesi'nde Köylere Göre Toplam, Kadın ve Erkek Nüfus Miktarları (1960-1985).

Yerleşmeler	1960	1965	1970	1975	1980	1985
Ardahan	7228	9117	13339	16285	14912	16895
Açıkyazı	350	372	414	419	342	307
Ağzipek	724	733	660	604	508	439
Akyaka	1118	1247	310	1207	1111	964
Altaş	151	223	210	292	339	292
Ardıçdere	271	341	322	368	409	368
Aşağıkurtoğlu	319	371	405	358	262	484
Bağdaşan	984	1111	1263	1379	1587	1649
Balıkçılar	436	542	457	449	289	255
Bayramoğlu	965	1192	1262	1375	1252	1231
Beşiktaş	629	745	749	908	805	741
Binbaşar	625	769	871	874	842	823
Büyüküstlüce	594	607	612	613	631	596
Çağlayık	645	748	857	719	927	1012
Çalabaş	554	694	763	894	881	823
Çamlıçatak	2135	2293	2399	2239	1972	1961
Çataldere	843	894	1007	628	875	806
Çatalköprü	1116	1190	1058	1021	1042	969
Çegilli	478	499	370	332	319	283
Çetinsu	1015	1121	1066	1084	963	840
Çimenkaya	522	533	512	514	390	388
Çobanlı	550	587	704	922	745	562
Dağcı	661	764	758	903	947	999
Dağevi	421	477	435	486	442	413
Dedegül	672	780	664	608	505	407
Değirmenli	847	870	913	859	734	571
Derindere	234	223	216	212	213	177
Edegül	350	360	371	357	333	277
Gölgeli	628	650D	606	592	644	587

Tablo 2.4. (Devamı)

Güzçimeni	387	353	286	266	247	235
Güzelyurt	454	513	513	493	609	578
Hacıali	713	831	922	952	997	959
Hasköy	1234	1478	1442	1747	1851	1564
Kartalınar	784	873	870	780	677	646
Kazlıköy	442	415	449	435	388	382
Kıraç	158	157	150	117	105	96
Kocaköy	289	304	354	345	342	340
Köprücük	383	383	448	460	503	516
Küçükütlüce	647	699	761	894	847	796
Lehimli	910	1013	958	1187	1138	1015
Meşedibi						
Nebioğlu	776	855	910	905	1090	1014
Ortageçit	516	625	613	611	511	430
Otbiçen	420	480	513	515	569	557
Ovapınar	1041	1078	1115	1100	932	779
Ölçek	1778	1925	2077	2016	1712	1415
Ömerağa	354	447	524	558	503	460
Samanbeyli	1188	1306	750	749	812	765
Sarıyamaç	167	179	100	170	185	144
Sugöze	549	657	580	542	532	474
Sulakyurt	2045	2159	2212	2059	2027	1843
Taşlıdere	580	613	677	713	766	707
Tazeköy			597	770	731	702
Tepeler	1660	767	1696	1629	1433	1239
Tepesuyu	396	495	525	549	564	533
Tunçoluk	1418	1738	1972	1871	2081	2016
Uzunova	153	148	92	84	81	88
Yalnızçam	1258	1382	1341	1408	1100	1212
YÇ.Hasköy	592	730	723	830	933	903
Yaylacık	323	363	355	344	328	294
Yokuşdibi	378	444	498	532	457	387
Yukarıkurtoğlu	484	597	697	739	822	853
Genel Toplam	49.844	56.562	61.968	65.605	62.600	61.372

Kaynak: TÜİK verilerinden faydalanılarak hazırlanmıştır.

Tablo 2.5. Ardahan Merkez İlçesi'nde Köylere Göre Toplam, Kadın ve Erkek Nüfus Miktarları (1990-2018).

Yerleşmeler	1990	1997	2000	2007	2015	2018
Ardahan	16761	23626	17274	17446	19777	22169
Açıkyazı	227	169	168	119	114	103
Ağzıpek	350	358	174	255	229	210
Akyaka	689	403	325	238	131	282
Altaş	220	103	214	149	140	143
Ardıçdere	332	256	332	184	137	145
Aşağıkurtoğlu	447	366	363	288	237	223
Bağdaşan	1557	1231	1281	1036	1007	980
Balıkçılar	186	125	137	118	136	129
Bayramoğlu	973	971	786	782	584	537

Tablo 2.5. (Devam)

Beşiktaş	680	547	569	538	409	402
Binbaşar	672	595	520	500	387	357
Büyüksütlüce	394	276	321	214	195	191
Çağlayık	912	719	801	534	341	323
Çalabaş	577	450	347	372	330	322
Çamlıçatak	1679	1013	1074	802	1759	882
Çataldere	422	424	416	351	299	297
Çatalköprü	732	517	544	333	297	258
Çegilli	263	209	206	184	198	191
Çetinsu	645	481	430	343	307	307
Çimenkaya	319	244	196	174	130	122
Çobanlı	352	220	201	172	170	165
Dağcı	1014	712	764	800	628	600
Dağevi	322	232	239	170	161	189
Dedegül	320	252	254	195	170	181
Değirmenli	423	300	302	211	225	210
Derindere	112	66	65	47	70	63
Edegül	214	140	130	89	88	81
Gölgeli	432	368	336	272	238	237
Güzçimeni	187	93	115	94	137	144
Güzelyurt	251	93	95	48	83	123
Hacıali	851	796	761	724	605	575
Hasköy	1433	1153	1175	841	729	675
Kartalpınar	546	421	403	292	273	272
Kazlıköy	264	198	197	138	146	144
Kıraç	65	21	23	16	20	22
Kocaköy	247	198	200	187	172	169
Köprücük	443	402	375	302	231	232
Küçüksütlüce	646	442	366	383	355	352
Lehimli	924	746	627	590	529	468
Meşedibi					532	534
Nebiöğlü	791	722	725	788	635	631
Ortageçit	309	226	224	209	211	228
Otbiçen	416	299	341	279	223	216
Ovapınar	614	437	445	346	273	275
Ölçek	1083	765	808	719	668	638
Ömerağa	329	196	211	203	189	183
Samanbeyli	611	521	580	592	471	442
Sarıyamaç	119	99	117	101	110	102
Sugöze	386	283	268	219	203	191
Sulakyurt	1413	1151	1213	1028	958	923
Taşlıdere	699	561	616	608	463	469
Tazeköy	623	526	271	566	456	417
Tepeler	981	757	732	590	1297	478
Tepesuyu	361	321	292	261	247	229
Tunçoluk	1695	1586	1803	1360	1066	1036
Uzunova	85	62	63	40	34	43
Yalnızçam	970	778	681	508	437	394
YÇ.Hasköy	677	428	458	366	341	305
Yaylacık	218	204	223	169	187	177
Yokuşdibi	240	169	159	154	164	139
Yukanırtoğlu	901	884	602	636	503	470
Genel Toplam	52.574	43.695	44.794	48.128	41.422	42.226

Kaynak: TÜİK verilerinden faydalanılarak hazırlanmıştır.

Meşedibi Köyü 2008 yılında Ardahan Merkez İlçe'ye bağlanmıştır. 2008'den itibaren nüfusu eklenmiştir. 1958 yılına kadar Hanak, Ardahan ilçesine bağlı bir nahiye iken bu tarihten itibaren bağımsız bir ilçe olmuştur. Ardahan Merkez İlçe'nin 1960 yılı toplam nüfusuna Hanak'ın nüfusu eklenmemiştir. Hanak ilçe merkezi ve 25 köyü Merkez İlçe'den ayrılmıştır. 1935 yılında Hoçvan Nahiyesi ve ona bağlı 22 köy Kars'ın Göle ilçesine bağlı iken, 1935 yılından sonra Ardahan ilçesine bağlanmıştır. Dolayısıyla Hoçvan Nahiyesi ve bağlı 22 köy 1940 yılından itibaren Ardahan Merkez İlçesi'nin nüfusuna eklenmiştir.

Ardahan Merkez İlçe'de 1935 yılında toplam nüfus 30.913 iken 2017 yılında 41.758 kişiye ulaşmıştır. Burada yaklaşık 80 yıllık bir zaman diliminde nüfus %33 artışla sadece 10.845 kişilik bir artış göstermiştir. 2018 yılında ise 42.226'ya yükselmiştir. Oysa ülkemiz nüfusu aynı dönemde %387'lik bir artış göstererek 16 milyondan 78 milyon kişiye ulaşmıştır. Bu değerlendirmelerden de anlaşılacağı üzere önemli bir nüfus artışı olmamıştır. Nüfus artışının düşük olduğu ve bölgede önemli miktarda göç olayının olduğu anlaşılmaktadır.

Tablo 2.6. Ardahan Merkez İlçesi'nde Sayım Devrelerine Göre Nüfusun Gelişimi (1935-2018).

Sayım Yılı	Nüfus	Yıllık Nüfus Artış Hızı (%)
1935	30.913	-
1940	44.622	8.86
1945	46.699	2.27
1950	54.080	1.76
1955	61.318	4.24
1960	49.844	-3.74
1965	56.562	2.69
1970	61.966	1.91
1975	65.605	1.17
1980	62.600	-0.91
1985	61.372	-0.39
1990	52.574	-2.86
1997	43.695	-3.37
2000	44.794	0.83
2007	40.828	-1.77
2015	41.422	0.20
2017	41.758	0.41
2018	42.226	1.12

Kaynak: TÜİK verilerinden faydalanılarak hazırlanmıştır.

Tablo 2.6. (nüfus) incelendiğinde, Cumhuriyet döneminde gerçekleştirilen sayım devrelerinde Ardahan merkez ilçe nüfusunun 3 farklı gelişim seyrine sahip olduğu

görülmektedir.

1. Dönem 1935-1975
2. Dönem 1976-2006
3. Dönem 2007-2017

Söz konusu birinci dönemde Ardahan Merkez İlçe nüfusu sürekli artış göstermiştir. 1935 yılında 30.913 olan nüfus, 2 kattan daha fazla artarak (34.692 kişi), 65.605'e ulaşmıştır. 40 yıllık bu dönem içerisinde sadece 1955-1960 döneminde nüfusta azalma görülmüştür. Bu azalma aslında önemli derecede olmuştur. 11.474 kişilik bu azalma Hanak Nahiyesi'nin 1958 yılında ilçe olması ile açıklanabilir. Hanak 1958 yılına kadar Ardahan ilçesine bağlı bir nahiye iken, bu tarihten itibaren ilçe olmuştur. 25 köy ile birlikte Ardahan'dan ayrılarak ilçe olan Hanak, bu önemli nüfus azalmasının en önemli sebebidir. Bu azalma dışında aslında nüfusun doğal artış hızı devam etmektedir. Yani 1955-1960 döneminde de nüfus artmaya devam etmiş fakat Hanak'ın ayrılması tablolara bu şekilde yansımıştır. Yıllık nüfus artış hızının en yüksek olduğu devre 1935-1940 devresi (% 6.14) olarak göze çarpmaktadır. Burada da yine idari sınırlardaki değişiklikler etkili olmuştur. Hoçvan nahiyesi 1935 yılına kadar Göle ilçesine bağlıdır. 1935 yılından sonra 21 köy ile beraber Ardahan ilçesine bağlı bir nahiye konumunu almıştır. 1940 yılındaki bu çok yüksek nüfus artışının nedeni de, Hoçvan Nahiyesi'nin köyleri ile birlikte Ardahan ilçesine bağlanmasıdır. Araştırma sahasında 1935-1975 yılları arasındaki dönemde gerçekleşen nüfus artışında, yıllık doğum ve ölüm oranları arasındaki fark olarak tanımlanan doğal nüfus artışı, temel rol oynamıştır⁷⁰.

İkinci dönem olarak belirlenen 1976-2006 yılları arasında ise birinci dönemin aksine araştırma sahasında nüfus kaybı yaşanmıştır. Nitekim 1975 yılında 65.605 olan nüfus 24.777 kişi azalarak 40.828'e gerilemiştir. Bunun sebebi bu yıllardan itibaren sanayinin geliştiği büyükşehirlere göç başlamıştır. Buna göre söz konusu 32 yıllık dönem boyunca ilçe nüfusunda % 38'lik bir azalma meydana gelmiştir. Nüfus artışında olduğu gibi azalmasında da dönemler arasında önemli farklılıklar olmaktadır. Şekil 2.1'de de görüleceği gibi, söz konusu dönem boyunca genel anlamda 1985-1997 yılları arasında hızlı bir nüfus kaybı yaşanmıştır. 12 yıllık bu dönemde nüfus 17.677 kişi azalmış ve yıllık nüfus artış hızı % -2.40 olarak gerçekleşmiştir.

⁷⁰ Hayati Doğanay, *Türkiye Beşeri Coğrafyası*, (Genişletilmiş 4.Baskı), Pegem Akademi Yayınevi, Ankara 2014, 190.

Ardahan ilinde 1985 yılından sonra görülen bu derece yüksek nüfus kaybını doğum ve ölümlerle açıklamak mümkün değildir. Bu durumun ortaya çıkmasındaki en önemli faktör ülkemizin doğu kesiminde ve özellikle kırsal alanlarda yaşayan halkın ülkemizin batı kesimine ve büyük şehirlere göç etmesidir. Çalışmanın ileri kısımlarında göç konusu ele alınacağından, araştırma sahasından önce il ve ilçelere sonra da büyük şehirlere olan göç ülkemizin de o dönemde içinde bulunduğu kalkınma hamleleri içerisinde önemli bir kır kent nüfus oranı değişimlerinin başlangıcı olmuştur.

1997-2000 döneminde ise nüfus yıllık % 0.83'lük bir artışla 1.099 kişi artarak 43.695 kişiden 44.794'e ulaşmıştır. Son yıllardaki nüfus azalışı eğilimi yerine 2000 yılındaki bu nüfus artışını da ülkemizde o dönemlerde, belediyelerin İller Bankası'ndan fazla ödenek almak için başvurdukları bir yöntem⁷¹ veya bazı muhtar ve belediye başkanlarının kendisine oy verecek nüfusu fazladan kaydetmek istemesi ile açıklanabilir⁷². 2007 yılında adrese dayalı nüfus kayıt sistemi (ADNKS) kullanılması ile birlikte daha gerçekçi veriler ortaya çıkmıştır. Ardahan'ın 1975'ten 2007'ye kadar olan zaman diliminde sürekli nüfusunun düştüğü söylenebilir. Buradaki en önemli etken hiç şüphesiz göçlerdir.

2015 yılına gelindiğinde nüfus 594 kişi artarak 40.828 kişiden 41.422 kişiye ulaşmıştır. Yıllık nüfus artış hızı % 0.20 olarak gerçekleşmiştir. 2017 yılında 336 kişi artarak 41.758 olmuştur. Yıllık nüfus artış hızı % 0.41 olarak gerçekleşmiştir. 2018 yılında ise nüfus 468 kişi artarak 42.226 olmuştur. Yıllık nüfus artış hızı % 1.12 olarak gerçekleşmiştir. Tablo 2.6'dan da görüldüğü üzere son yıllarda nüfus az da olsa bir artış göstermiştir. Son yıllardaki nüfus azalma eğilimi yerine bu nüfus artışı öncelikle 2008 yılında Ardahan Üniversitesi'nin kurulmasıyla açıklanabilir.

Araştırma sahasının nüfusunda görülen artış ve azalışlar genelde birbiriyle benzerlik göstermektedir. Şehir nüfusu arttıkça köy nüfusu da 1955'ten itibaren sürekli azalmaktadır. Tablo 2.7. ve şekil 2.2. incelendiğinde görüleceği üzere, Ardahan Merkez İlçe'de kent nüfusu 1935-2015 yılları arasında sürekli artmıştır, fakat kır nüfusu 1950 yılına kadar artmış, sonra hızlı bir şekilde azalmıştır. Köy nüfusundaki en hızlı düşüş 1950-1960 dönemine rastlamaktadır. 1955 yılından 54.761 olan köy nüfusu, 1960

⁷¹ Zeki Koday, *Hopa İlçesinin Coğrafyası*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1995, 155.

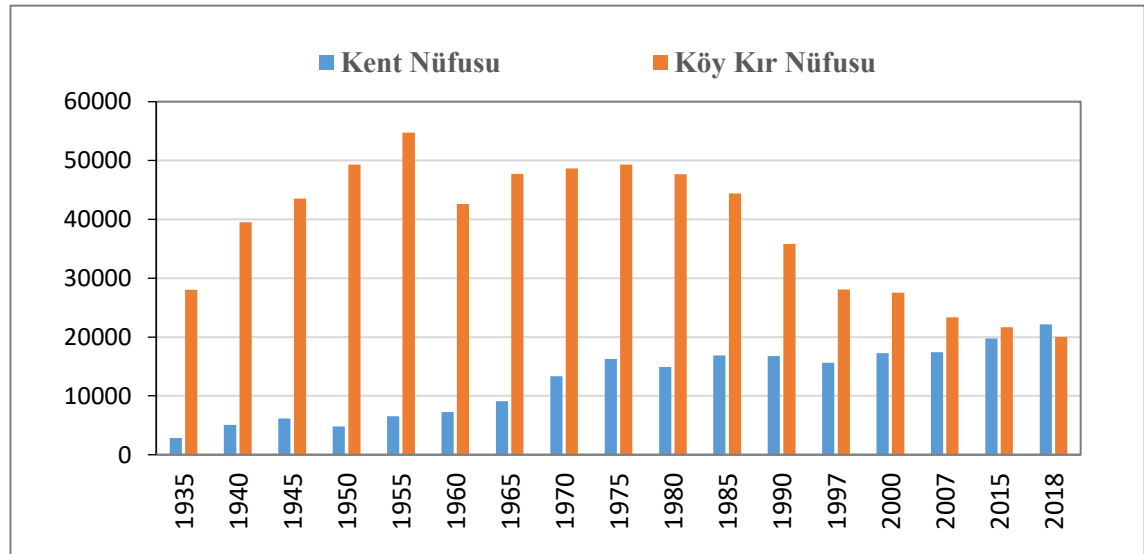
⁷² Erdal Akpınar, "2000 Genel Nüfus Sayımına Eleştirel Bir Bakış: Erzincan Örneği", *Doğu Coğrafya Dergisi*, 14, 2005, 40- 42.

yılında 42.616'ya düşmüştür. Yaklaşık 12.000 kişilik bu düşüşün nedeni, 1958 yılına kadar Ardahan ilçesine bağlı Hanak nahiyesinin ilçe olması ile açıklanabilir. Hanak 25 köyü ile birlikte Ardahan Merkez İlçesi'nden ayrılınca bu düşüş gerçekleşmiştir. 1935-2015 yılları arasında geçen 80 yılda köy nüfusu yaklaşık % 30 oranında azalmıştır. Şehir nüfusu ise geçen bu süre zarfında % 85 oranında artış göstermiştir. 2018 yılında ise kent nüfusu 22.169, köy nüfusu ise 20.057 olmuştur. Böylelikle kent nüfusu köy nüfusunu geçmiştir.

Tablo 2.7. Ardahan Merkez İlçesi'nin Kent ve Kır Nüfusları (1935-2018).

Yıllar	Kent Nüfusu*	Toplam Nüfusa Oranı	Köy (Kır) Nüfusu	Toplam Nüfusa Oranı
1935	2.860	9.25	28.053	90.75
1940	5.095	11.41	39.527	88.59
1945	6.182	12.43	43.517	87.57
1950	4.789	8.85	49.291	91.15
1955	6.557	10.69	54.761	89.31
1960	7.228	14.50	42.616	85.50
1965	9.117	16.11	47.745	83.89
1970	13.339	21.52	48.629	78.48
1975	16.285	24.82	49.320	75.18
1980	14.912	23.82	47.688	76.18
1985	16.895	27.52	44.477	72.48
1990	16.761	31.88	35.813	68.12
1997	15.626	35.76	28.069	64.24
2000	17.274	38.56	27.530	61.44
2007	17.446	42.73	23.382	57.27
2015	19.777	47.74	21.645	52.26
2018	22.169	52.50	20.057	47.50

Kaynak: TÜİK verilerinden faydalanılarak hazırlanmıştır.

Şekil 2.2. Ardahan Merkez İlçesi'nin Kent ve Kır Nüfusları (1935-2018).

* Ardahan şehri, 1970 yılına kadar kasaba yerleşmesidir.

Ardahan Merkez İlçe'ye bağlı köyler genellikle nüfus bakımından büyük köylerdir. Türkiye'de köyler genelde 250-300 kişilik nüfuslara sahipken Ardahan'da nüfusu 1000'in üzerinde olan köyler dahi bulunmaktadır. Araştırma sahasında 1935 yılında nüfusu 1.000 kişinin üstünde olan köy sayısı 3 iken, 1965 yılında bu sayı tam 4 katına çıkarak 12'ye ulaşmıştır. 2015 yılına gelindiğinde nüfusu 1.000 ve üzeri olan köy sayısı tekrar 3'e düşmüştür. Nüfusu 500-1000 kişi arasında olan köy sayısı 1935'te 8 iken 1965'te 24'e ulaşmış ve 2015 yılında 9'a düşmüştür. 1935 yılında nüfusu 250 ile 500 arasında olan köy sayısı 15 iken 1965 yılında ve 2015 yılında 15 olarak kalmıştır. Nüfusu 250'den az olan köy sayısı 1935 yılında 12 iken 1965 yılında 5'e düşmüş ve 2015 yılında bu sayı 29'a ulaşmıştır. Bu da bize şunu gösteriyor; 1965-1970'li yıllara kadar köylü nüfusu giderek artmış ve 1970'ten itibaren çok hızlı bir şekilde düşmüştür. 2015 yılında nüfusu en az olan köyler Kırac (20), Uzunova (34), Güzelyurt (83), Edegül (88) köyleri olup ayrıca bu köyler Ardahan Merkez İlçe'ye bağlı nüfusu 100 kişinin altındaki köylerdir. Söz konusu yılda nüfusu 1000 ve üzeri olan köyler ise Bağdeşen (1007), Tunçoluk (1066) ve Çamlıçatak (1759)'tır.

Araştırma sahasında kasaba yerleşmesi yoktur. Şehir olarak da şehre dönüşüm süreci içerisinde olan il merkezi Ardahan alınmıştır⁷³. Gerçekten de Ardahan il merkezi, 1992 yılında il olduktan sonra devlet yatırımları ile birlikte gelişim içerisine girmiştir. 2008 yılında üniversitenin açılması ile birlikte hem nüfus anlamında hem de yatırım olarak daha hızlı bir şekilde şehirleşmeye başlamıştır.

Daha iyi bir alt yapı sisteminin kurulması ve ekonomik yatırımların artması ile nüfusun daha da artacağı düşünülmektedir. 1935 yılında 2.860 olan il merkezinin nüfusu 2015 yılına gelindiğinde 19.777 olmuştur. 80 yıllık süre zarfında % 691,5'lik bir artış göstermiştir. 2018 yılına gelindiğinde şehir nüfusu 22.169'a ulaşmıştır. Ancak Türkiye genelindeki şehir nüfusu artış oranına göre biraz düşüktür. Ardahan Merkez İlçe'deki şehir nüfusu % 52.40 ile Türkiye ortalamalarının da (% 92) çok altındadır.

İl genelinde 1970'li yıllardan sonra hızlı bir şekilde nüfus kaybı yaşamasına rağmen şehir merkezinde nüfus gittikçe artmıştır. Bunda il merkezi olmasından kaynaklanan yönetim fonksiyonu ve buna bağlı olarak da diğer yerleşmelere nazaran hizmet fonksiyonunun daha gelişmiş olması, çevresindeki yerleşmelere göre merkeziliği etkili olmuştur. Buna benzer çekici özelliklerinden dolayı, yaşadığı yerden çok fazla

⁷³ Ali Özçağlar, Yönetmel Coğrafya, Nika Yayınevi, Ankara 2015, 146.

uzaklaşmak istemeyen aileler, çevredeki köy ve ilçe halkı öncelikle şehir merkezine, daha sonra da büyük şehirlere göç etmişlerdir. Ardahan il merkezi sadece köylerden değil aynı zamanda çevredeki ilçelerden de göç almaktadır. Bu durum sadece Ardahan'a bağlı ilçeler ile sınırlandırılmaz, özellikle Şavşat ve Ardanuç gibi ilçelere yakın olması nedeniyle, buralardan da göç almaktadır.

2.1.2. Nüfus Hareketleri

Bir sahada nüfus değişimini şekillendiren üç önemli unsurun doğumlar, ölümler ve göçler olduğu bilinmektedir⁷⁴. Bu üç önemli değişkeni, ortaya çıkardıkları sonuçlar itibariyle nüfus hareketleri şeklinde değerlendirmek mümkündür⁷⁵. Hem araştırma sahasındaki demografik yapıyı ortaya koyabilmek, hem de sahadaki nüfus hareketleri içerisinde ön plana çıkan göç hareketlerini daha detaylı ele alabilmek için, doğum ve ölümler ile göçleri ayrı ayrı başlıklar halinde etraflıca incelemek yerinde olacaktır.

2.1.2.1. Doğumlar ve Ölümler

Doğumlar ve ölümler bir sahada nüfusun nicelik yapısını belirlediği gibi nitelik yapısını da etkilemektedir. Bu nedenle bir sahadaki doğum ve ölüm sayıları ve bunlarla ilgili oranlar ile doğumlarla ölümlerin ortaya çıkardığı doğal nüfus artış hızı gibi demografik çözümler için önemli ipuçları sağlamaktadır⁷⁶.

Türkiye’de 2015 yılında 1325783 doğum ve 405202 de ölüm olayı görülmüştür. Bu değerler göz önünde bulundurulursa Türkiye’deki ham doğum oranı %13.4 olarak görülmektedir. Araştırma sahasında 2015 yılında meydana gelen doğum sayısı 758 ölüm sayısı ise 260 kadardır (Tablo 2.6). Yıl içindeki doğumların toplam nüfusa oranlanması ile elde edilen verilere ham doğum oranı denir⁷⁷. Söz konusu bu değerlere göre sahadaki ham doğum oranı %18.2 kadardır. Sahada aynı yıl gerçekleşen 269 ölüm ise Merkez İlçede ölüm oranının %6.4 seviyelerinde olduğunu göstermektedir. Buna göre araştırma sahasındaki doğal nüfus artış hızı %11.8 ya da %1.18 olarak

⁷⁴ Erol Tümertekin, Nazmiye Özgüç, *Beşeri Coğrafya, İnsan-Kültür-Mekân*, Çantay Kitabevi, İstanbul 2011, 228.

⁷⁵ Hayati Doğanay, *Demografya (Nüfus Bilimi)*, Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Ofset Tesisleri, Erzurum 1991,80.

⁷⁶ Hayati Doğanay, *Türkiye Beşeri Coğrafyası*, MEB yayınları Yayın No. 2987, Bilim ve Kültür eserleri dizisi: 877, Eğitim Dizisi: 10, İstanbul 1997, 160.

⁷⁷Tümertekin ve Özgüç, *Beşeri Coğrafya İnsan-Kültür-Mekân*, 231.

gerçekleşmektedir. Buradan da anlaşılacağı üzere araştırma sahasındaki doğum oranları Türkiye ortalamasının üzerindedir.

Sahada bir yılda meydana gelen doğumların, doğurgan nüfus olarak da adlandırılan 15-49 yaş arası nüfusa oranlanması ile elde edilen verilere de genel doğum oranı denir⁷⁸. Sahada genel doğum oranı %71.7 kadardır. Buradan da anlaşılacağı üzere doğum ve doğurganlık oranları sahada yüksek değerler göstermektedir.

Tablo 2.8. Ardahan Merkez İlçede Doğum-Ölüm Oranları İle Doğal Nüfus Artış Hızı (2018).

	Nüfus	Doğum Sayısı	Doğum Oranları %	Ölüm Sayısı	Ölüm Oranları %	Doğal Nüfus Artış Hızı %
Türkiye	82003882	1248847	15.3	426106	5.2	14.7
Ardahan	42226	787	19.1	269	7.7	11.8

Kaynak: Ardahan Halk Sağlığı İl Müdürlüğü verilerinden faydalanılarak hazırlanmıştır.

Ardahan'da doğal nüfus artış hızı % 1.18 aynı yıla ait ülke ortalamalarının %1.47 ile çok az miktarda altındadır. Bu da Ardahan Merkez İlçe'de doğal nüfus artış hızının ülkemiz ortalamaları ile yakın olduğunu göstermektedir. Fakat doğumların 15-49 yaş arasına oranlamasında durum biraz farklı gözükmektedir. Ardahan'da 15-49 yaş arası genel doğum oranı %71.1 iken bu durum Türkiye genelinde %39.9'a düşmektedir. Sahadaki bu durumu kırsal nüfusun fazla olması ile açıklamak mümkündür. Doğurganlık düzeyini yükselten faktörlerden birisi olarak da erkek çocuk isteği olabilir. Gerçekten de doğurganlık düzeyinin yüksekliği ile erkek çocuk isteği arasındaki bu korelasyon erkek çocuk doğana hatta birkaç tane olana kadar çocuk isteğinin devam edebildiği ifade edilebilir⁷⁹. Özellikle kırsal yerleşmelerde ve Doğu Anadolu Bölgesi'nde yaygın olduğunu ifade edebileceğimiz bu durumlar Ardahan için de geçerlidir. Gerek erken yaşta evliliklerin gerekse birleşik aile yapısının henüz korunmakta olduğu sahadaki doğum oranlarını yükselten diğer faktörler arasında kabul edilebilir. Doğal nüfus artış hızının Türkiye ortalamasına yakın, genel doğum oranının ise yüksek olmasının bir diğer önemli nedeni ise göçlerdir.

⁷⁸ Hayati Doğanay, *Türkiye Beşeri Coğrafyası*, MEB Yayınları Yayın No. 2987, Bilim ve Kültür Eserleri Dizisi: 877, Eğitim Dizisi: 10, İstanbul 1997, 160.

⁷⁹ Ertuğrul Murat Özgür, "Türkiye'de Toplam Doğurganlık Hızının Mekânsal Dağılışı", *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 2(2), Ankara 2004, 91.

2.1.2.2. Göçler

Göç nüfus hareketlerini en iyi şekilde temsil eden olgu olarak bilinmektedir. Çok çeşitli tanımı ve türlere sahip olan göçleri nüfusu çoğaltan ve azaltan başlıca parametrelerden birisi olarak kabul etmek ve bu nedenle önemli bir demografik unsur olarak değerlendirmek yerinde olacaktır⁸⁰. Göçleri çeşitli kriterler çerçevesinde farklı türlere ayırmak mümkündür⁸¹. Çeşitli gruplara ayrılan göçler, çoğunlukla mevsimlik ve daimi göçler olarak gruplandırılabilir⁸². Bunlardan daimi göçleri göç edilen yerin ülke sınırları içinde olup olmayışına göre iç göç ve dış göç şeklinde gruplandırılarak incelemek mümkündür⁸³.

Bu tanımlardan da anlaşılacağı üzere göç konusunda veri temini gerçekten de çok zor olmaktadır. Türkiye genelinde göç ile ilgili veriler de genelde daimi ikametgâh kriteri göz önünde bulundurulmaktadır.

Araştırma sahasında karşımıza çıkan en yoğun göç olayı iç göçlerdir. Bu nedenle öncelikle iç göçler konusu ele alınacaktır. Ardahan Merkez ilçede olduğu gibi Ardahan ili genelinde de en önemli değişken göçlerdir⁸⁴. Bu konuda ilk önemli ölçüt olarak Ardahan Merkez İlçe'ye kayıtlı nüfusun illere göre dağılımı oldukça önemli yığılımlar göstermektedir (Tablo 2.9). Buna göre 2015 yılında Merkez İlçe'ye kayıtlı nüfusun Türkiye genelinde Ardahan'ın dışında 131.677 kişi olduğu görülmektedir. Aynı yıl ilçe nüfusunun 3.1 katı olan bu değer, ilk bakışta ilçeye kayıtlı nüfusun Türkiye'ye dağılımının eşitsiz olduğu görülmektedir. Ardahan Merkez İlçe'ye kayıtlı nüfusun en yoğun olduğu il İstanbul olup, 76.580 kişi ile Ardahan Merkez İlçe nüfusunun neredeyse iki katı İstanbul'da yaşamaktadır. Merkez ilçe dışında yaşayan nüfusun % 58.1'ini barındıran bu ili % 13.2 ile Kocaeli, % 8.1 ile Ankara, % 5.9 ile Bursa, % 4.2 ile İzmir izlemektedir. Adı geçen 5 il toplam 117.290 kişi ile merkez ilçeye kayıtlı nüfusun % 89.4'üne ev sahipliği yapmaktadır. Başka illerde yaşayan, ilçeye kayıtlı nüfusun neredeyse tamamına yakın bir kısmının 5 ilde toplanmış oluşu bu illerin çekici

⁸⁰ Hayati Doğanay, *Demografya (Nüfus Bilimi)*, 91.

⁸¹ Orhan Deniz, *Uluslararası Göçler ve Türkiye'ye Yansımaları (Sığınmacılar, Mülteciler ve Yasadışı Göçmenler)*, Çantay Kitabevi, İstanbul 2009, 12.

⁸² Tümertekin ve Özgüç, *Beşeri Coğrafya İnsan-Kültür-Mekân*, 290-291.

⁸³ Doğanay, *Demografya (Nüfus Bilimi)*, 91.

⁸⁴ Salih Birinci, "Ardahan İlinde İç Göç Hareketinin Yaş ve Cinsiyet Yapısının Analizi (1995-2016)", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (ss. 457-475) Cilt No:22 Özel Sayı, Erzurum Nisan 2018, 459.

özellikleri ile ilgilidir (Tablo 2.9, Harita 2.1). Ardahan Merkez ilçeden göç eden insanlar daha çok iş olanaklarının olabileceği, sanayisi gelişmiş illeri tercih etmektedirler. Çünkü göç etmelerindeki en önemli neden ekonomik koşullardır. Bu 5 ilde (İstanbul, Kocaeli, Ankara, Bursa ve İzmir) Türkiye’de sanayisi gelişmiş ve iş olanaklarının en iyi olabileceği iller arasındadır. Bu da göç edenler için cazip gelmektedir.

Tablo 2.9. Ardahan Merkez İlçe’ye Kayıtlı Nüfusun İllere Göre Dağılımı (2018).

İlin Adı	Nüfus	%’si
İstanbul	76.580	58.1
Kocaeli	17.316	13.2
Ankara	10.147	8.1
Bursa	7.794	5.9
İzmir	5.453	4.2
Kars	1.243	0.9
Tekirdağ	1.208	0.9
Antalya	850	0.7
Yalova	665	0.5
Balıkesir	579	0.4
Sakarya	535	0.4
Zonguldak	508	0.4
Manisa	484	0.3
Kayseri	483	0.3
Erzurum	435	0.3
Aydın	369	0.2
Eskişehir	354	0.2
Muğla	321	0.2
Diğer İller	5.843	4.5
Genel Toplam	131.667	100

Kaynak: TÜİK verilerinden faydalanılarak hazırlanmıştır.

Daha önce de söz edildiği üzere Ardahan Merkez İlçe çok fazla göç veren bir sahadır. 1975 yılından itibaren ilçe nüfusundaki azalmada en büyük payın göçlere ait olduğu anlaşılmaktadır. Aslında ekonomik nedenlere bağlanabilecek göçler çok yönlü bir faaliyettir. Bu açıdan bakıldığında ulaşım ve iletişim alanındaki gelişmeler göçleri çok ciddi oranda etkilemiştir.

Araştırma sahasındaki göçlerin son 40 yıllını incelemeye önce, sahadaki göçlerin tarihine bakmak yerinde olacaktır. Yerleşmenin tarihsel gelişimi başlığı altında da inceleneceği üzere sahayı ilk yerleşmeye açanların Urartular olduğu sanılmaktadır. Daha sonra çeşitli kavim ve medeniyetlerin egemenliği altında kalan bölge, 1064 yılında Sultan Alp Arslan tarafından, Malazgirt zaferinden önce ele geçirildiği bilinmektedir. Ardahan’dan da Kars ve Ani şehirlerine yürüdü. Yani Türklerin

Anadolu'ya ilk adımlarını attıkları ve yurt edinmeye başladıkları yer Ardahan'dır⁸⁵. Ancak söz konusu bu kavim ve medeniyetlerden araştırma sahası içerisinde kalan kesime göç edenlerin nüfusu ile ilgili herhangi bir bilgi mevcut değildir.

Günümüze daha yakın bir dönem olan 1829 yılında Ruslarla girilen mücadele sonunda Osmanlı ordusunun Kars'ta yenilgiye uğraması sonucunda 14 Eylül 1829 yılında imzalanan Edirne Anlaşması ile Ahıska bölgesi Ruslar'ın eline geçmiş ve Ardahan Osmanlılar elinde kalmıştır. Sınırın ötesinde kalan Ahıska yerlileri Müslüman halk, sınırın bu tarafına geçip Kars, Ardahan ve Erzurum'a yerleştiler. Bu geçen Türklerle ilgili herhangi bir veri bulunmadığı için kesin sayıdan söz etmek mümkün değildir⁸⁶. Fakat sahada yapılan gözlemler ve mülakatlar sonucunda birçok insanın atalarının Ahıska ve etrafındaki kazalardan geldiği söylenmektedir. Sınırın bu tarafında bulunan Ermenileri de Ruslar öte tarafa yerleştirmişlerdir⁸⁷. Bu sayede bugünkü Ermenistan topraklarının ilk adımları atılmıştır.

Sahadaki bir diğer önemli göç olayı da 1877-1878 Osmanlı Rus savaşı (93 Harbi) sonrası Rusya'ya bırakılan Elviye-i Selase (Üç Liva) Kars, Ardahan, Batum bölgesinden Anadolu'ya göçler şeklinde yaşanmıştır. Özellikle Ardahan'ı da içine alan Kars yöresinde göç edenlerin önemli bir kısmı Erzurum'a yerleştirilmişlerdir. Bölgeye yakınlığı nedeniyle muhtemel bir geri dönüş sırasında fazla sıkıntı çekmemeleri düşüncesi buna neden olmuştur⁸⁸. Erzurum'a gelen göçmenlerin sayıları ve hangi bölgelere yerleştirdikleri hakkında sınırlı bilgiler bulunmaktadır. Fakat değişik kaynaklarda Kars, Ardahan ve Batum sancaklarından, 1882 yılına kadar üç yılda Kars sancağından 82.000 kişinin göç ettiği belirtilmiştir⁸⁹.

Bu dönemde Ruslar düz köylerde, verimli yerlerde ve şehirlerle kasabalardaki Türk ahaliyi göçe zorlayarak, yerlerine; Khakhol, Dukhobor, Malakan gibi Rus kolonisi köylüleri Nemis (Alman), Estonyalı gibi Protestan köylüleri ve Anadolu ile Kafkasya'dan çok sayıda Rum, Ermeni, Asuri gibi gayrimüslim ahaliyi getirerek Kars topraklarına yerleştirdiler⁹⁰. Arazi çalışmaları esnasında köylerde yapılan anket ve

⁸⁵ Konukçu, *Ardahan Tarihi*, 55

⁸⁶ Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, 549

⁸⁷ Konukçu, *Ardahan Tarihi*, 101.

⁸⁸ Süleyman Erkan, *Kırım ve Kafkasya Göçleri (1877-1908)*, KTÜ Kafkasya ve Orta Asya ülkeleri Uygulama ve Araştırma Merkezi Genel Yay. No. 182, Rektörlük Yay. No. 2, Trabzon, 1996, 156.

⁸⁹ Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, 1953, 552.

⁹⁰ Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, 1953, 553.

mülakatlar sonucunda, Ardahan il merkezi ve köylerinde, yukarıda sayılanlardan en fazla Malakanlar'ın yaşadığı tespit edilmiştir. Günümüzde Malakanlar'dan çok nadir kalmıştır. Malakanlar'ın büyük bir kısmı 1920 yılındaki nüfus mübadelesi ile Kafkasya, ABD ve Kanada gibi ülkelere göç etmişlerdir. En son 1962 yılındaki göç ile topraklarımızı terk edip gitmişlerdir.

1877-1921 yılları arasında bölgede zor şartlarda hayat devam etmiştir. I. Dünya Savaşı (1914-1918) yıllarında da baskı, sürgün ve açlık nedeniyle de göç hareketleri yaşanmıştır. Fakat sınırların kontrol altında olması nedeniyle fazla kimse göç edememiştir. Sonunda 3 Mart 1918'de Brest Litovsk imzalandı ve bu bölgedeki Rusların da büyük bir kısmı geriye ülkelerine döndü. Fakat bu da uzun sürmedi. 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi ile ordumuz Anadolu'da 1914 sınırlarına geri çekilmiştir. Bu üç sancakta (Kars, Ardahan ve Batum) yine elimizden çıktı. Nihayet Kurtuluş Savaşı'nı kazanmamız ile birlikte 1921'de Batum hariç bu topraklar Türk topraklarına katılmıştır. Ardahan'ın tekrar Türk topraklarına katılması ile birlikte başka şehirlerde olan bir kısım Ardahanlılar tekrar Ardahan'a dönmeye çalıştığı yöre halkı ile yapılan mülakatlardan anlaşılmıştır. Fakat bunların ne kadarının döndüğü veya dönmediği hakkında kesin bir bilgi mevcut değildir.

Sonuç olarak Ardahan ve çevresi tarih boyunca çok çeşitli kavim ve medeniyetlere ev sahipliği yapmıştır. Fakat özellikle 19. yüzyılın sonlarında çok fazla savaş olması ve sınır değişiklikleri bu bölgeden çok sayıda insanın Anadolu'nun çeşitli yerlerine göç etmesine neden olmuş olabilir.

I. Dünya Savaşı sonunda İngilizlerin sahadan çekilerek buraları Ermenilere bırakmaları ve Ermenilerin korkunç katliamları sonucunda halkın büyük bir kısmı Göle, Oltu üzerinden göç etmeye başlamıştır. Hatta halkın bir kısmı bu katliamlar yüzünden Erzurum'un batısına göç etmiştir⁹¹.

a. Yurtiçi Göçler

Araştırma sahasında cumhuriyet döneminin ilk yıllarında çok fazla göç olayına rastlanmamıştır. Özellikle 1970'li yıllardan itibaren göç vermeye başlayan sahada göçler 1990'lardan sonra çok hızlı bir şekilde karşımıza çıkmaktadır. Araştırma sahası genel

⁹¹ Esin Dayı, *Elviye-i Selase'de (Kars, Ardahan, Batum) Milli Teşkilatlanma*, Kültür Eğitim Vakfı Yayınevi, Erzurum 1997, 57-58.

olarak göç veren karakterde bir yerleşmedir. Gerek yerinde yapılan gözlem ve mülakat sonuçları ve gerekse TÜİK göç istatistikleri, Merkez İlçe'den göç yoluyla ayrılan nüfusun ilçeye göç yoluyla gelen nüfustan bir hayli fazla olduğunu göstermektedir. Nitekim değerlendirilen göç istatistiklerine göre, araştırma sahasından 335 kişi göç etmiş buna karşılık 3381 kişi göç yoluyla Merkez İlçe'ye gelmiştir. Net göç miktarını 26 olduğu bu dönemde net göç hızı da 0.56 olmuştur (Tablo 2.10).

Tablo 2.10. Ardahan Merkez İlçesi'ne Kayıtlı Nüfusun illere Göre Dağılımı.

Yıl	Aldığı Göç Miktarı	Verdiği Göç Miktarı	Net Göç Miktarı	Net Göç Hızı
2018	3381	3355	26	0.56

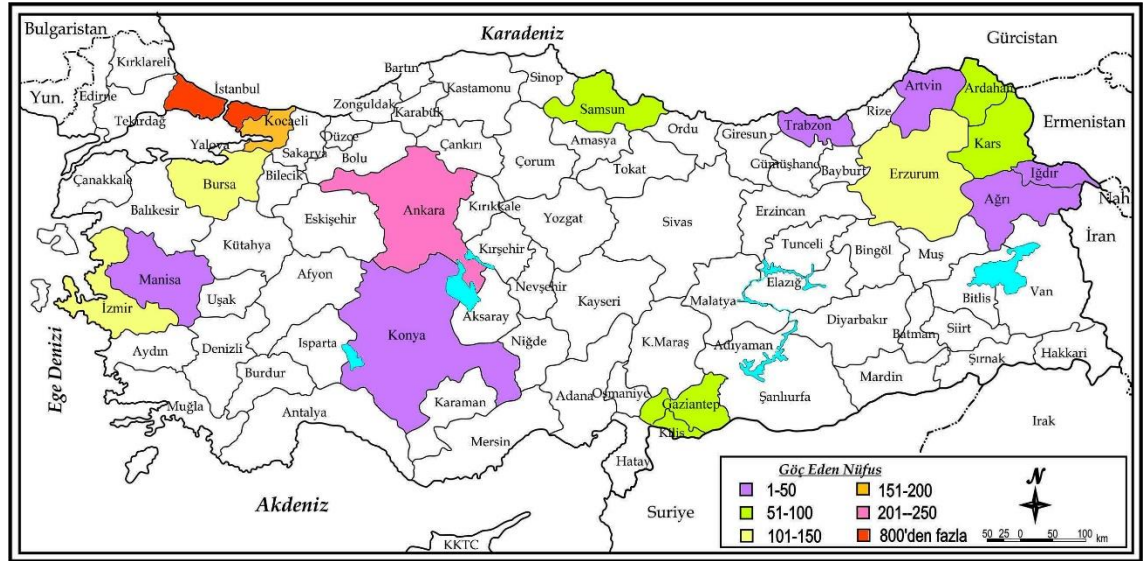
Kaynak: TÜİK verilerinden faydalanılarak hazırlanmıştır.

Göçe katılan nüfusun illere göre dağılımı, göçün mekânsal özelliklerini ve mevcut yığılımlarının tespitini kolaylaştırmaktadır. Araştırma sahasından göç eden nüfusun ülke genelindeki dağılımı incelendiğinde yine ilk sırayı İstanbul'un aldığı görülür. Gerçekten de Ardahan Merkez İlçe'den göç eden nüfusun yaklaşık dörtte biri (% 24.7) İstanbul'u tercih etmiştir. İkinci sırada ise % 7.4 ile Ankara gelmektedir. Göç eden nüfusun üçüncü sırasında % 5.5 ile Kocaeli dördüncü sırada ise % 4.4 ile Bursa illeri gelmektedir. İzmir, Erzurum, Kars, Ardahan, Trabzon, Gaziantep, Artvin, Iğdır, Ağrı, Konya, Manisa ve Samsun gibi illerle devam eden bu liste, ilçeden göç eden nüfusun 2/3'si yani % 65.5'lik büyük bölümünün 16 ilde toplandığını göstermektedir (Tablo 2.11). Daha önce değerlendirilen Tablo 2.9 ile büyük benzerlikler gösteren bu dağılım, ilçeden göç eden nüfusun belirli merkezlerde toplandığını göstermektedir (Harita 2.1). Bu şekilde göçlerin ülkemizin önemli iş ve istihdam alanları olan İstanbul, Ankara, Kocaeli, Bursa, İzmir gibi sanayileşmiş illerde toplandığı görülmektedir. Aslında Ardahan Merkez İlçe nüfusuna kayıtlı olup da Türkiye'de en fazla Ardahanlı'nın yaşadığı beş şehirde bunlardır. Daha sonra yakından uzağa doğru büyük şehirlere göç edilmektedir.

Tablo 2.11. Ardahan Merkez İlçe'ye Göç Eden Nüfusun İllere Göre Dağılımı (2018).

İlin Adı	Göç Eden Nüfus	%'si
İstanbul	829	24.7
Ankara	249	7.4
Kocaeli	186	5.5
Bursa	151	4.4
İzmir	124	3.6
Erzurum	119	3.6
Kars	93	2.8
Ardahan	70	2.2
Trabzon	61	1.8
Gaziantep	53	1.6
Artvin	48	1.4
İğdır	48	1.4
Ağrı	44	1.3
Konya	44	1.3
Manisa	44	1.3
Samsun	44	1.3
İller Toplam	2.207	65.5
Diğer İller	1.148	34.4
Genel Toplam	3.355	100.0

Kaynak: TÜİK verilerinden faydalanılarak hazırlanmıştır.

Harita 2.1. Araştırma Sahasından Göç Eden Nüfusun İllere Göre Dağılımı (2018).

Araştırma sahasına göç eden nüfus Merkez İlçe'nin göç istatistiklerinin bir başka boyutunu oluşturmaktadır. Tablo 2.12. incelendiği 2018 yılında Merkez İlçe'ye gelen toplam nüfus 3.381 olup, bu değer ilçeden göç yolu ile giden nüfustan 26 kişi fazladır. Ortalama olarak ilçenin göç yolu ile artan nüfusun miktarı % 0.6 seviyesindedir. Tablo 2.12'den de anlaşılacağı üzere Merkez İlçe'ye göç eden nüfusun illere göre dağılımında

İstanbul ve Ankara ilk sıralarda yer almaktadır. Bu illeri Ardahan, Kars ve Kocaeli takip etmektedir. Bu beş il söz konusu hareketliliğin yaklaşık üçte birine ev sahipliği yapmakta (% 35.5), Merkez İlçeye göç eden nüfusun % 26.9'luk bölümünü de bu 5 ilin yanı sıra Erzurum, Iğdır, İzmir, Ağrı, Şanlıurfa, Van, Gaziantep, Mersin, Rize, Artvin ve Adana gibi illerimiz paylaşmaktadır (Tablo 2.12). Sahada dikkati çeken bir özellikte, Ardahan'ın diğer ilçelerinden merkez ilçeye olan göçlerdir.

Araştırma sahasında çok az da olsa 2018 yılında pozitif göç eğilimi görülmektedir. 2008 yılına kadar negatif göç eğilimi gösteren ilde 2008'den itibaren pozitif dönüşmüştür. Bunun en önemli nedeni 2008 yılında Ardahan Üniversitesi'nin açılmasıdır. Bu tarihten itibaren şehre çeşitli illerden öğrenci, akademisyen ve memur gelerek göç eğilimini negatiften pozitive çevirmiştir. Tabii bir de büyük şehirlerde çalışıp emekli olan insanların, çok az bir kısmının kendi memleketlerine gelip yerleşmesi de göçün artmasına neden olabilecek bir özelliktir.

Tablo 2.12. Ardahan Merkez İlçe'ye Göç Eden Nüfusun İllere Göre Dağılımı.

İlin Adı	Göç Eden Nüfus	%'si
İstanbul	520	15.7
Ankara	232	6.8
Ardahan	207	6.0
Kars	122	3.7
Kocaeli	114	3.3
Bursa	109	3.2
Erzurum	108	3.2
Iğdır	104	3.2
İzmir	91	2.7
Ağrı	80	2.4
Ş.Urfa	78	2.3
Van	78	2.3
G.Antep	59	1.7
Mersin	57	1.6
Rize	54	1.6
Artvin	53	1.6
Adana	50	1.5
İller Toplam	2.116	37.6
Diğer İller	1.265	62.4
Genel Toplam	3.381	100.0

Kaynak: TÜİK istatistiklerinden derlenmiştir.

Araştırma sahasından göç eden nüfus öncelikle İstanbul, Ankara, Kocaeli, Bursa ve İzmir gibi çekim merkezlerine yönelmektedir. Zaten Türkiye'de iç göçün genellikle Marmara Bölgesi'ne yapıldığı bilinmektedir. Bu bölgede gelişen sanayinin, iş bulma

imkânları oluşturduğu için bu bölgeye göçler çok fazladır. Marmara Bölgesi'nde İstanbul, Kocaeli ve Bursa Türkiye'nin en önemli sanayi bölgeleridir. Zaten sahadan en fazla göç edilen il İstanbul'dur (% 24.7). İstanbul toplam göç eden nüfusun yaklaşık dörtte birini barındırmaktadır. İstanbul'a göç eden nüfusun en önemli nedeni ekonomik sebeplerdir. Bunu eğitim, sosyal yaşamın yetersizliği, sağlık ve göç eden insanların akrabalarının İstanbul'a göç etmesi gibi sebepler takip etmektedir⁹². İkinci sırada bulunan Ankara'ya (%7.4) ise başkent olduğu için bu kadar göç edilmiştir. Yine üçüncü sırada olan Kocaeli, Bursa ve İzmir'e hemen hemen aynı nedenlerle göç olmaktadır. Bu üç ilimizde de sanayinin çok gelişmiş olması cazibe merkezleri olmasına neden olmuştur.

Ayrıca araştırma sahası, il merkezi olduğu için, çeşitli avantajlara sahip olduğundan diğer ilçe ve köylerden göç almaktadır. Bunun yanı sıra çevre il ve ilçeler, hatta bu il ve ilçelerin köylerinden ortaöğrenimini tamamlamak için Ardahan'a gelen öğrenciler de vardır. Araştırma sahası il merkezi olması hasebiyle ve sınavla öğrenci alan ortaöğretim kurumlarının en önemlileri il merkezinde olmasından dolayı çok tercih edilmektedir. İl merkezinde bulunan ortaöğretim kurumlarından 1 Fen Lisesi, 3 Anadolu Lisesi, 1 Anadolu İmam Hatip Lisesi, 3 Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi ayrıca 1 de Spor Lisesi bulunmaktadır. Bütün bu okullar öğretmen kadrosunun dolu olması, il merkezinin vermiş olduğu avantajlarla Ardahan'a bağlı ilçe ve köylerden bir de Ardahan'a yakın olup da başka illere bağlı birkaç ilçe ve köyleri tarafından tercih edilmektedir.

Ardahan Merkez İlçe'deki nüfus miktarında önemli değişiklik meydana getiren mevsimlik göçler ise, kış dönemini ilçe dışında geçirdikten sonra yaz aylarında ilçeye gelen Ardahanlıların ortaya çıkardığı göç hareketidir. Bunların burada kalma süreleri, kış dönemini geçirdikleri yerler de çalışıyor olmasına veya izin durumlarına göre birkaç haftadan 3 aya kadar değişmektedir. Özellikle köylerde yapılan anket ve mülakatlarda, sahada bu şekilde göçe konu olan yüzlerce hane ve binlerce nüfus söz konusudur. Bunların kesin sayısı tespit edilememiş ve Ardahan il merkezinde de ne kadar oldukları net bir şekilde bilinmemektedir. Fakat eylül ayının ilk günlerinden itibaren Ardahan il merkezinde pazartesi günleri kurulan pazardan da anlaşılacağı üzere, birkaç hafta

⁹² Hüseyin Tutar ve Deniz Özyakışır, "TRA2 Bölgesinden İstanbul'a Göç Hareketlerine İlişkin Bir Araştırma", *Sosyoloji Konferansları Dergisi*, No. 47 (2013-1), İstanbul 31- 58.

öncesine göre, nüfus çok ciddi oranda azalmıştır. Ayrıca esnaflarla yapılan yüz yüze görüşmelerde, yaz aylarında, Ardahan il merkezinde de sanki bir panayır havası varmış gibi çok kalabalık olduğu öğrenilmiştir. Yazlıkçıların gitmesinden sonra kışın şehir tamamen sessizliğe bürünüyor, cadde ve sokaklar bomboş kalıyor.

Araştırma sahasının nüfusunu değiştirmemekle beraber, saha içerisinde çok sayıda kişinin katılımına sahne olan bir diğer mevsimlik göç de yayla göçleridir. Hoçvan bölgesi hariç Ardahan Merkez İlçe'ye bağlı hemen hemen her köyün birer yaylası bulunmaktadır. Sahada yapılan mülakatlardan anlaşılacağı üzere, bu köylerden birkaç tanesi hariç, hepsi yaz aylarında yayladaki otlaklardan daha iyi yararlanabilmek, hayvanları otlaklara getirip götürürken yormamak ve hayvanları alçak alanlardaki sivrisineklerden koruyabilmek için yaylalara çıkmaktadırlar. Yaylaya çıkan her ailenin yaylada bir evi vardır ve burada ortalama 2 ay kalmaktadırlar. Sahada yaylaya temmuz ayının başlarında çıkılır, eylül ayının başlarında yayladan dönülür. Araştırma sahasındaki yaylacık faaliyetlerinin, köylerin kuruluşundan itibaren başladığı tahmin edilmektedir. Bu konu yerleşme başlığı adı altında daha ayrıntılı bir şekilde ele alınacaktır.

b. Yurtdışı Göçler

Ardahan Merkez İlçe'den başta Almanya olmak üzere çeşitli Avrupa ülkelerine ve ABD'ye göçler olmuştur. Ancak 1960-1970'li yıllardan başlayan yurtdışı göçlerin hangi ülkeye kaç kişi olduğu hakkında kesin bir bilgi elde edilememiştir. Fakat sahada yapılan gözlem ve mülakatlar sonucunda bazı veriler elde edilmiştir. Gerçekten de söz konusu dağılımın incelenmesinden görüleceği üzere, Ardahan Merkez İlçe'den göç alan ülkelerin başında Almanya, Hollanda, Fransa ve Belçika gibi Avrupa ülkeleri gelmektedir (Tablo 2.13). Bunlar arasından en yoğun göçe sahne olan ülke ise Almanya ve Hollanda'dır. Ardahan Merkez İlçe'den gerçekleşen yurtdışı göçlerin %41.2'si Almanya'ya, %27.4'ü Hollanda'ya yönelik olmuştur. Sahada yapılan mülakatlar Almanya'ya yönelik göçleri 1960 sonrasında, Hollanda'ya yönelik göçlerin ise 1980 sonrasında gerçekleştiğini ortaya çıkarmıştır.

Avrupa'ya gerçekleştirilen göçler 1960'larda yapılan anlaşmalarla önce Almanya'ya ve daha sonra Batı Avrupa ve İskandinav ülkelerine gerçekleştirilmiştir. Misafir işçi anlaşmalarıyla çok sayıda Türk işçinin gittiği Avrupa ülkeleri bugün

Türkleri kendi vatandaşlığına geçirmiştir⁹³. Ardahan'dan gerçekleşen göçlerin temel nedeni bu anlaşmalar ve işgücü ihtiyacıdır. Göç edenlerin ekonomik seviyelerindeki yükselme, göçlere hız kazandırmıştır.

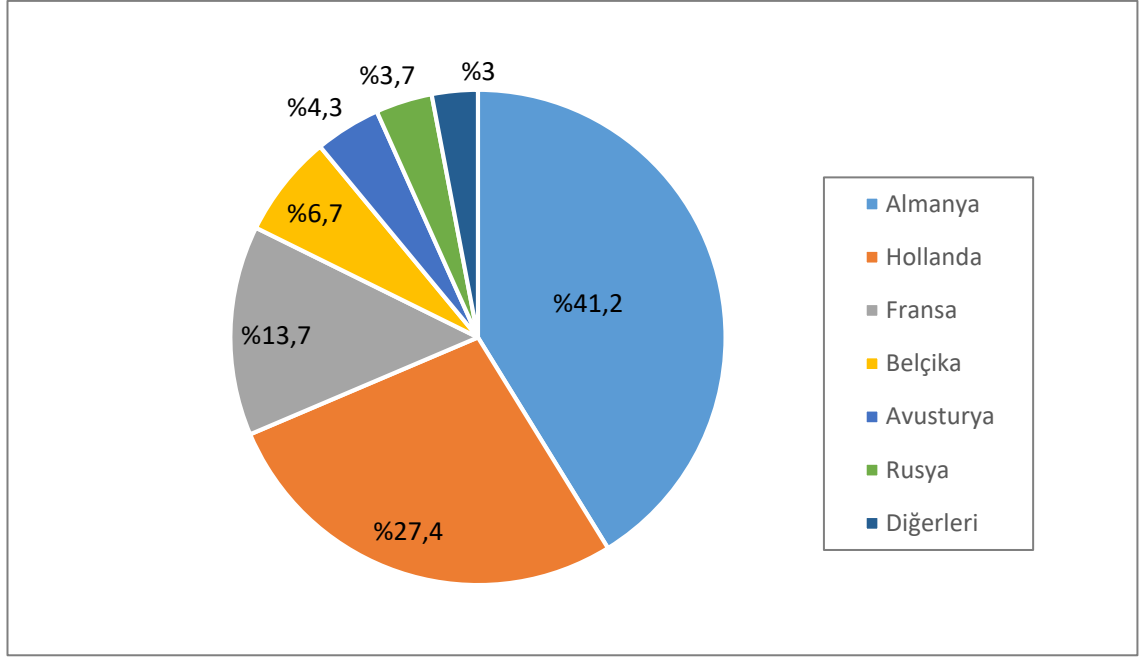
Ardahan Merkez İlçe'den gerçekleşen bu göçlerin büyük bölümü iş ve istihdam olanaklarına bağlı olarak gelişmiştir. İç göçlerin nedenlerinin başında gelen ekonomik sebepler, dış göçlerde de kendini göstermektedir. Ayrıca önceden göç eden ailelerin çocuklarını hemşerileriyle evlendirmek istemeleri de bir başka nedendir. Özellikle kendi akrabaları ve eski komşularından kız alıp verme olayları da dış göç sonucunda oluşan nüfus hareketine katkı sağlamaktadır.

Tablo 2.13. Ardahan Merkez İlçesi'nden Yurtdışına Göç Eden Nüfusun Ülkelere Göre Dağılımı (2018).

Ülke Adı	Göç Eden Nüfus	%'si
Almanya	1.205	41.2
Hollanda	802	27.4
Fransa	400	13.7
Belçika	198	6.7
Avusturya	126	4.3
Rusya	109	3.7
Diğerleri	90	3.0
Toplam	2.930	100.0

Kaynak: TÜİK verilerinden faydalanılarak hazırlanmıştır.

⁹³ İlhan Kaya, "Avrupalı Türkler: Misafir İşçilikten Avrupa Vatandaşlığına", *Doğu Coğrafya Dergisi*, Sayı.19, Erzurum 2008, 149- 166.

Şekil 2.3. Ardahan Merkez İlçesi'nden Yurtdışına Göç eden Nüfusun Ülkelere Göre Dağılımı.

Harita 2.2. Araştırma Sahasından Yurtdışına Göç Eden Nüfusun Ülkelere Göre Dağılımı.

2.1.3. Nüfusun Sosyo-Kültürel Özellikleri

2.1.3.1. Nüfusun Yaş ve Cinsiyet Yapısı

Bir sahada nüfusun yaş ve cinsiyet yapısı, çok çeşitli sosyo-ekonomik sorunların tespit edilmesi ve çözülmesi açısından son derece önemlidir⁹⁴. Ardahan Merkez İlçe’de nüfusun cinsiyet yapısı 2018 yılı için ülke ortalamalarına yakın bir değer göstermektedir. Cinsiyet yapısının tespiti amacıyla yaygın bir şekilde kullanılan genel cinsiyet oranı, genellikle 100 ya da 1000 kadına düşen erkek nüfusu temsil etmektedir⁹⁵. Bu oran merkez ilçede 2018 yılı için %106.5 olup, aynı yıl Türkiye genelinde cinsiyet oranı % 100.6, Ardahan il genelinde ise %106.2 olmuştur. Görüldüğü gibi, ülke ve il ortalamalarına paralel ancak bunların biraz üzerinde bulunan ilçe cinsiyet oranı, erkek nüfusun fazla oluşu ile ön plana çıkmaktadır. İlçe genel cinsiyet oranının 1935-2018 yılları arasında yaklaşık 80 yılda %105.9 ile %106.5 arasında değiştiği ve erkek nüfusun hep fazla olduğu Merkez İlçe’de, 1965-2007 yılları arasında köy nüfusunda kadın nüfusu fazlası dikkat çekmektedir (Tablo 2.14). 2007 yılından itibaren köy nüfusunda erkek nüfus fazlası göze çarpmaktadır (Tablo 2.14). şehir nüfusunda ise 1935 yılından 2018 yılına kadar hep erkek nüfusun fazla olduğu görülmektedir (Tablo 2.14).

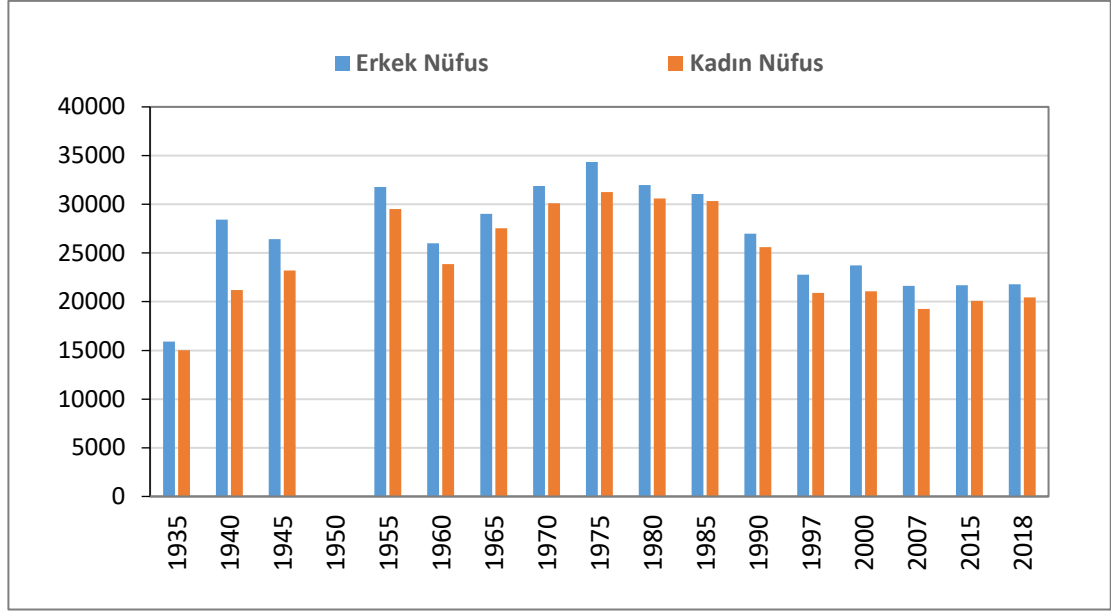
Tablo 2.14. Araştırma Sahası Nüfusunun Sayım Dönemlerine Göre Cinsiyet Yapısı (1935-2018).

Yıllar	Şehir Merkezi			Köyler			Toplam		
	Erkek Nüfus	Kadın Nüfus	Cinsiyet Oranı(%)	Erkek Nüfus	Kadın Nüfus	Cinsiyet Oranı(%)	Erkek Nüfus	Kadın Nüfus	Cinsiyet Oranı(%)
1935	1.714	1.146	149.8	10.243	10.096	101.4	15.900	15.013	105.9
1940	3.781	1.314	287.7	19.651	19.876	98.8	28.432	21.190	134.1
1945	4.583	1.599	286.6	21.824	21.693	100.6	26.407	23.192	113.3
1950	4.302	-	-	-	-	-	-	-	-
1955	4.302	2.255	190.7	27.491	27.270	100.8	31.793	29.525	107.6
1960	4.445	2.783	159.7	21.543	21.073	102.2	25.988	23.856	108.9
1965	5.411	3.706	146.0	23.603	23.842	98.9	29.014	27.548	105.3
1970	8.444	4.895	172.5	23.420	25.209	92.9	31.864	30.104	105.8
1975	9.872	6.413	153.9	24.466	24.854	98.4	34.338	31.267	109.8
1980	8.605	6.307	136.4	23.386	24.302	96.2	31.991	30.609	104.5
1985	9.685	7.210	134.3	21.362	23.115	92.4	31.047	30.325	102.3
1990	9.686	7.075	136.9	17.288	18.525	93.3	26.974	25.600	105.3
1997	8.890	6.732	132.1	13.892	14.177	97.9	22.786	20.909	108.9
2000	10.143	7.131	142.2	13.581	13.939	97.4	23.724	21.070	112.5
2007	9.307	7.616	122.2	12.317	11.635	105.8	21.624	19.251	112.3
2015	11.382	10.314	110.3	10.298	9.764	105.5	21.680	20.078	108.0
2018	11.467	10.702	107.1	10.315	9.742	105.9	21.782	20.444	106.5

Kaynak: TÜİK verilerinden faydalanılarak hazırlanmıştır.

⁹⁴ Doğanay, *Demografi (Nüfus Bilimi)*, 28.

⁹⁵ Doğanay, *Türkiye Beşeri Coğrafyası*, 164.

Şekil 2.4. Araştırma Sahası Nüfusunun Sayım Dönemlerine Göre Cinsiyet Yapısı.

Tablo 2.14'te görüleceği üzere, şehir ve köy nüfuslarının cinsiyet oranları karşılaştırıldığında genelde erkek nüfus fazlası söz konusu olmaktadır. Sayım dönemleri içinde ise köylerde 9 ayrı devrede kadın nüfus fazlalığı olmuş, şehirde ise bütün devrelerde erkek nüfus fazlalığı ile istikrarsız bir yapının varlığına işaret etmektedir. Araştırma sahasında meydana gelen idari değişiklikler ki bunlar 1935-1940 arasında Hoçvan Nahiyesi ve 21 köyün Ardahan'a bağlanması, 1958'de Hanak Nahiyesi'nin 25 köy ile Ardahan'dan ayrılması ile nüfus yapısında önemli değişiklikler meydana getirmiştir. Bunların yanı sıra göçler ile şekillenen demografik yapı, şehir ve köy nüfuslarının cinsiyet oranlarında dönemsel değişikliklere neden olmuştur. Ancak araştırma sahasında 2018 yılı itibariyle şehir %107.1 ve köy %105.9 ile erkek nüfus fazlası vermektedir (Tablo 2.14).

Araştırma sahasında bulunan köy yerleşmelerine ait cinsiyet oranları da 2017 yılı için %105.5 değeri ile erkek nüfus fazlasına işaret etmektedir. Aynı yıl ilçedeki 62 köyün 40'ında erkek nüfus fazlası ve sadece 20'sinde ise kadın nüfus fazlası söz konusudur. Cinsiyet oranının en yüksek olduğu köyler sırasıyla Altaş (% 141.5), Büyüksütlüce (% 128.0), Değirmenli (% 120.7), Çataldere (% 120.6) ve Aşağıkurtoğlu (% 120.4); en düşük olduğu köyler ise Uzunova (% 81.3), Açık yazı (% 85.2), Ovapınar (% 85.6), Çeğilli (% 86), Çatalköprü (% 86.8) ve Kartalpınar (88.9) köyleridir (Tablo 2.15). Aslında söz konusu 20 köy yerleşmesindeki kadın nüfus fazlası, 2017 yılı için

araştırma sahasındaki köy yerleşmeleri ve ilçe toplamında, cinsiyet oranlarının erkek nüfus lehine artışına engel olamamıştır.

Tablo 2.15. Araştırma Sahasında Köy Nüfuslarının Cinsiyet yapısı (2017).

Yerleşmeler	Erkek	Kadın	Fark	Cinsiyet Oranı (%)
Açıkyazı	46	54	9	85.2
Ağaçlı	63	54	9	116.6
Ağzipek	106	105	1	100.1
Akyaka	110	119	9	92.4
Alagöz	142	138	4	102.9
Altaş	75	53	18	141.5
Ardıçdere	70	66	4	106.1
Aşağıkurtoğlu	124	103	19	120.4
Bağdaşan	510	482	72	105.8
Balıkçılar	71	67	4	105.9
Bayramoğlu	252	272	20	92.6
Beşiktaş	209	191	18	109.4
Binbaşar	168	186	18	90.3
Büyüksütlüce	105	82	23	128.0
Çağlayık	171	144	27	118.8
Çalabaş	165	151	14	109.3
Çamlıçatak	463	430	33	107.7
Çataldere	158	131	27	120.6
Çatalköprü	125	144	19	86.8
Çegilli	102	101	1	86.0
Çetinsu	171	144	33	118.8
Çimenkaya	68	58	10	117.2
Dağcı	320	278	42	115.1
Dağevi	84	81	3	103.8
Değirmenli	111	92	9	120.7
Derindere	32	27	5	118.5
Dedegül	92	80	12	115.0
Edegül	46	43	3	107.0
Gölgeli	125	118	7	105.9
Güzçimeni	68	74	6	91.9
Güzelyurt	45	39	6	115.4
Hacıali	293	280	13	104.6
Hasköy	155	155	0	100
Hoçvan	349	335	14	104.2
Kartalpınar	128	144	16	88.9
Kazlıköy	71	68	3	97.2
Kıraç	14	9	5	104.4
Kocaköy	81	89	8	91.0
Köprücük	119	107	12	111.2
Küçüksütlüce	181	176	5	102.8
Lehimli	265	226	41	117.3
Meşedibi	258	255	3	101.2
Nebioğlu	332	308	24	107.8
Ölçek	345	300	45	115.0
Ömerağa	84	99	15	94.8
Ortageçit	110	113	3	97.3
Otbiçen	110	113	3	97.3
Ovapınar	125	146	21	85.6
Samanbeyli	236	215	21	109.8
Sarıyamaç	53	54	1	98.1

Tablo 2.15. (Devam)

Sugöze	98	94	4	104.3
Sulakyurt	487	452	35	107.7
Taşlıdere	238	232	6	102.6
Tazeköy	221	207	14	106.8
Tepeler	235	260	25	90.4
Tepesuyu	122	122	0	100
Tunçoluk	542	505	37	107.3
Uzunova	13	16	3	81.3
Yalnızçam	226	194	30	116.5
Yaylacık	88	89	1	98.9
Yokuşdibi	64	68	4	94.1
Yukarıkurtoğlu	258	226	32	114.2
Toplam	10.298	9.764	534	105.5

Kaynak: TÜİK 2017 ADNKS verilerinden faydalanılarak hazırlanmıştır.

Bilindiği gibi nüfusun belli yaşlar ve yaş grupları itibariyle dağılımını ifade eden yaş yapısı, sosyal, ekonomik vb. sonuçları itibariyle oldukça önemlidir⁹⁶. Bu yaş gruplarının belirlenmesi demografik değerlendirmeler ve planlamalar için kolaylıklar sağlamaktadır. Devlet iller bazında veya ilçeler bazında yapacağı yatırımlarda bu verileri de dikkate almaktadır. Dolayısıyla bu yaş grupları ayrıntılı olarak incelenecektir.

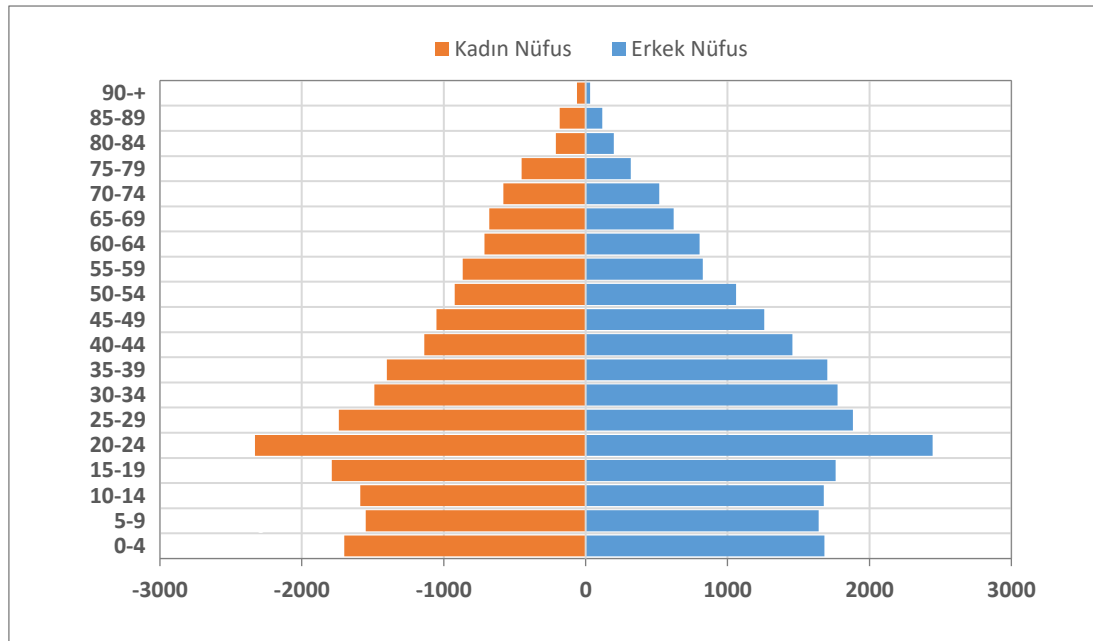
Tablo 2.16. Ardahan Merkez İlçesi Nüfusunun Dar Aralıklı Gruplandırılması (2018).

Yaş Grupları	Erkek Nüfus	Yüzde (%)	Kadın	Yüzde (%)	Toplam Nüfus	Yüzde (%)
0-4	1.682	7.7	1.701	8.3	3.412	8.1
5-9	1.643	7.5	1.551	7.6	3.173	7.6
10-14	1.678	7.7	1.588	7.8	3.340	8.0
15-19	1.762	8.1	1.790	8.8	3.659	8.7
20-24	2.446	11.2	2.330	11.4	4.738	11.3
25-29	1.884	8.7	1.739	8.5	3.551	8.5
30-34	1.776	8.2	1.488	7.3	3.232	7.7
35-39	1.704	7.8	1.400	6.8	3.065	7.3
40-44	1.456	6.7	1.138	5.6	2.528	6.1
45-49	1.259	5.8	1.052	5.2	2.160	5.1
50-54	1.059	4.9	922	4.5	1.966	4.7
55-59	826	3.8	867	4.2	1.529	3.7
60-64	804	3.7	714	3.5	1.541	3.7
65-69	621	2.9	679	3.3	1.320	3.2
70-74	519	2.4	580	2.8	1.114	2.7
75-79	317	1.4	452	2.2	667	1.6
80-84	198	0.9	209	1.0	444	1.1
85-89	117	0.5	184	0.9	269	0.7
90 - +	31	0.1	60	0.3	85	0.2
Toplam	21.782	100.0	20.444	100.0	42.226	100.0

Kaynak: TÜİK 2018 ADNKS verilerinden faydalanılarak hazırlanmıştır.

⁹⁶ Alaaddin Tandoğan, *Demografik Temel Kavramlar ve Türkiye Nüfus*, Eser Ofset Matbaacılık, Trabzon 1998, 115.

Araştırma sahasındaki yaş yapısını daha iyi anlamak için, yaş gruplarını dar aralıklı gruplandırma çerçevesinde değerlendirmek gerekir (Tablo 2.16). Bu gruplandırmada ilk göze çarpan yığılım, 0-39 yaş arasındaki 6 grupta (0-4, 5-9, 10-14, 15-19, 20-24, 25-29, 30-34, 35-39) yer alan nüfusun, her bir grup için % 7'den fazla paya sahip olması ve toplamda bu yaş aralığında yer alan nüfusun, ilçe nüfusunun yaklaşık üçte birini (% 67.2) oluşturmasıdır. En büyük yığılımın da 5 yaş grubunda(0-24), ilçe genel cinsiyet oranlarına paralel olarak kadın nüfusun daha fazla olduğu görülmektedir. Bu gruplar içerisinde 20-24 yaş dilimlerinde diğerlerine göre çok fazla nüfus bulunmaktadır. 20-24 yaş aralığında sadece erkek nüfus fazla olsaydı bunu asker nüfus ile açıklamak mümkündü. Fakat hem erkek nüfus fazla hem de kadın nüfus fazla bunun da en önemli nedeni üniversiteye dışarıdan gelen öğrencilerdir (Tablo 2.16- Şekil 2.5). En önemli yığılımın görüldüğü 0-39 yaş arasından sonra, 40-44 yaş grubundan itibaren nüfus oranlarının toplam nüfus içinde her birinin payının % 7'nin altına düştüğü görülmektedir. Daha sonraki devrelerdeki ilk 5 yaş grubunun (40-65 arası) ilçe nüfusundeki payı ise aynı dönem için % 23.3 olmaktadır. Başka bir deyişle ilçe nüfusunun % 90'ını 65 yaşın altındaki yaş grupları oluşturmaktadır. Devam eden her 5 yıllık devrede daha da düşen yaş grubu payları, 65 yaş üzerindeki altı devre için (65-69, 70-74, 75-79, 80-84, 90+) ise % 9.5 olmuştur. Son 6 yaş grubu için % 10'un altına düşerek, giderek azalmış olan nüfus payları sahiptir (Tablo 2.16).

Şekil 2.5. Ardahan Merkez İlçe'nin Dar Aralıklı Nüfus Piramidi (2018).

Bu demografik yapının yanı sıra, nüfus yaş gruplarında meydana gelen yığılmaların da gözlemlenebildiği dar aralıklı piramitte, 25 yaş altındaki gruplarda genel olarak kadın nüfusun fazla olduğu; 25-54 yaş gruplarında ise erkek nüfusun daha fazla olduğu görülmektedir (Şekil 2.5). Ayrıca piramitte ilk bakışta göze çarpan hem erkek nüfusta, hem de kadın nüfusta 20-24 yaş grubu çok ciddi bir şekilde fazlalık göstermektedir

Tablo 2.16'nın incelemesi ile ortaya çıkacak bir diğer önemli yığılım da 55 yaş altındaki nüfusa yöneliktir. İlçede 25-55 yaş grubundaki nüfusun büyük bir bölümü erkek nüfustan oluşmaktadır. 55-59 yaş aralığında ise kadın nüfus fazlası görülmektedir. 60-64 yaş grubunda erkek nüfus fazladır. 65 yaşın altındaki yaş gruplarında ise erkek nüfus lehine bir cinsiyet yapısı söz konusu iken 65 yaştan itibaren genelde kadın nüfus fazlalığı dikkat çekmektedir. 80-84 yaş grubunda erkek nüfus ve kadın nüfusu birbirine çok yaklaşmasına rağmen, yine 11 kişilik bir farkla kadın nüfus ön plana çıkmıştır. Türkiye nüfusu içinde erkeklerde ölüm oranlarının hemen her yaşta aynı gruptaki kadın nüfusa göre daha fazla olduğu ve ortalama ömrün de kadınlara göre daha kısa olduğu bilinmektedir⁹⁷. Ortalama ömrün kadınlarda daha fazla oluşu, Ardahan Merkez İlçe için de kendini göstermiş ve 65 yaş üzerindeki yaş gruplarının hepsinde de geçerli olmak üzere, belirgin bir kadın nüfus fazlalığı söz konusu olmuştur.

Araştırma sahasının yaş ve cinsiyet yapısını daha iyi anlamak için dar aralıklı nüfus piramidini incelemek gerekmektedir (Şekil 2.5). Ardahan Merkez İlçe'nin dar aralıklı nüfus piramidi kabaca tabanda bir darlaşma ile başlayan ve bu nedenle de bozulmuş üçgen şekilli bir piramittir (Şekil 2.5). Nüfus piramitlerinin tabanlarının dar ya da geniş oluşu doğum oranları ve nüfus artış süreçleri ile ilişkilendirilmektedir⁹⁸. İlçe nüfus piramidinin taban kısmında görülen daralmayı da son yıllarda doğum oranlarında meydana gelen azalışla ilişkilendirmek mümkündür. Doğum oranlarının artışında meydana gelen azalış, ilçenin dar aralıklı nüfus piramidinin taban kısmında bir daralma ortaya çıkarmıştır. Nüfus piramidinin tabanındaki daralmayı takip eden yaş gruplarında, önemli bir genişleme görülmekte; piramidin orta kesiminde tekrar bir daralma ve üst kısımlarında ise gittikçe daha da daralan bir yapı görülmektedir. Piramitteki bu

⁹⁷ Tandoğan, *Demografik Temel Kavramlar ve Türkiye Nüfusu*, 110.

⁹⁸ Erol Tümertekin, *Beşeri Coğrafya*, İstanbul Üniversitesi Yay. No.3819, Fakülte Yay No.2464, İstanbul 1994, 178.

daralmanın ilgili yaş gruplarındaki nüfusun, toplam nüfustaki paylarında, azalmaya işaret ettiğini ve ölüm oranlarında ki artışa paralel değişim gösterdiğini ifade etmek gerekir.

Ardahan Merkez İlçe'nin geniş aralıklı nüfus piramidinin sonuçları itibariyle incelenmesi gerekmektedir (Şekil 2.6). Sahadaki aktif nüfus ve bağımlı nüfusun belirlenmesine olanak sağlayan bu dağılım, ekonomik anlamda istihdamı da etkileyebilmektedir. Zaten bir sahada, çalışma çağındaki nüfus (aktif nüfus) ve bağımlı nüfus demografik yapının tespiti açısından önem taşıyan diğer bir parametre olarak kabul edilmektedir⁹⁹. Söz konusu dağılım açısından ilçe nüfusunda görülen en önemli yığılım, 15-64 yaş aralığındadır. İlçe nüfusunun önemli bir kısmının yarıdan fazlasının yer aldığı (% 67.3) bu yaş grubunu % 23.3 ile 0-14 yaş grubu takip etmekte ve % 9.4'lük payı ile 65+ yaş grubu, dağılımın son sırasında yer almaktadır (Tablo 2.17, Şekil 2.6).

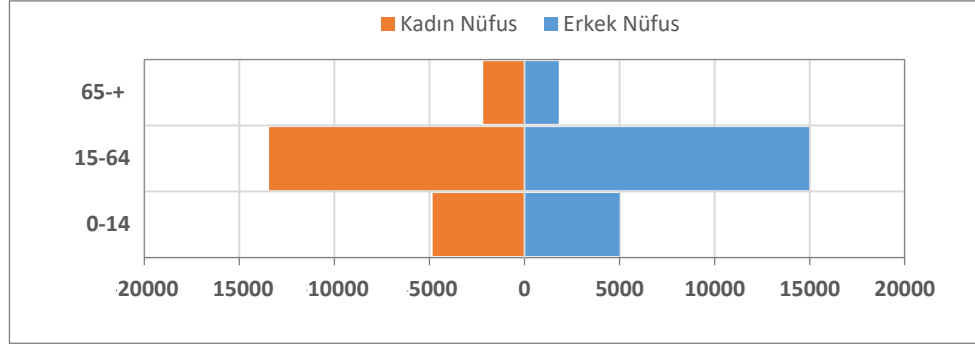
Tablo 2.17. Ardahan Merkez İlçesi Nüfusunun Geniş Aralıklı Gruplandırılması (2018).

Yaş Grupları	Erkek Nüfus	Yüzde (%)	Kadın	Yüzde (%)	Toplam Nüfus	Yüzde (%)
0-14	5.003	11.8	4.840	11.5	9.843	23.3
15-64	14.976	35.5	13.440	31.8	28.416	67.3
65- +	1.803	4.3	2.164	5.1	3.967	9.4
Toplam	21.782	51.6	20.444	48.4	42.226	100.0

Kaynak: TÜİK 2018 ADNKS verilerinden faydalanılarak hazırlanmıştır.

Tablo 2.17 değerlendirildiğinde, ilçede 28.416 kişilik 15-64 yaş grubunun % 67.3 ile aktif nüfusu; 13.810 kişiden oluşan 0-14 ve 65+ yaş gruplarının ise % 32.7 ile bağımlı nüfusu temsil ettiği görülmektedir (Tablo2.17, Şekil 2.6). Başka bir ifadeyle ilçe nüfusunun yaklaşık üçte ikisi aktif (çalışan), üçte biri ise bağımlı nüfustan oluşmaktadır. Bu şekilde düşünüldüğünde, çok ciddi bir aktif nüfus potansiyeline sahip olduğu görülmektedir. Fakat bu potansiyelin çok iyi değerlendirilmesi gerekmektedir.

⁹⁹ Doğanay, *Türkiye Beşeri Coğrafyası*, 166-167

Şekil 2.6. Ardahan Merkez İlçe'nin Geniş Aralıklı Nüfus Piramidi (2018)

Tablo 2.17 ve Şekil 2.6'dan da anlaşılacağı üzere, ilçe nüfusunun geniş aralıklı gruplandırılmasında, 0-14 yaş grubu ve aktif nüfus (15-64) içinde erkek nüfus kadın nüfustan fazladır; 65+ yaş gruplarında ise kadın nüfus daha fazladır.

2.1.3.2. Aile Büyüklükleri

Aile büyüklüğü Ardahan Merkez İlçe'yi, hane halkı büyüklüğü veya aile büyüklüğü bakımından iki şekilde incelemek mümkündür. Çünkü şehir ve köyler arasında gerçekten de çok önemli farklılıklar vardır. Şehir merkezinde ortalama dördün altında olan (3,2) hane halkı büyüklüğü, köylerde ise bundan çok daha fazla 5,2' lik bir hane halkı büyüklüğü mevcuttur. Ayrıca Ardahan Merkez İlçe'de 2017 yılı içinde 6.861 hanede 41.758 kişilik bir nüfus varlığına ve yaklaşık 4 kişilik (3,9) aile büyüklüğüne sahip olduğu görülmektedir (Tablo 2.18). Bu değerler yapılan araştırmalar sonucunda 2011 yılındaki Türkiye ortalamalarının (3,8) biraz üzerindedir¹⁰⁰. Aslında şehir merkezi Türkiye ortalamasının altında kalmasına rağmen (3,2) köylerde ise bunun tersine Türkiye ortalamasının çok daha üzerindedir (5,2) bu durumu kırsal kesimde yaşayan insanların iş gücü ihtiyacı ve şehirde bulunan çekirdek aile gibi çok çeşitli etmenlerin etkilediği düşünülebilir.

Tablo 2.18. Araştırma Sahasında Aile Büyüklüklerinin Yerleşmelere Göre Dağılımı (2017)

Yerleşme	Hane	Nüfus	Aile Büyüklüğü
Ardahan Şehri	6.861	21.696	3.2
Açıkyazı	21	100	4.8
Ağzıpek	49	211	4.3
Akyaka	47	229	4.9
Alagöz	75	280	3.7

¹⁰⁰ TÜİK, *Nüfus ve Konut Araştırması*, 2011.

Tablo 2.18. (Devam)

Altaş	24	128	5.3
Ardıçdere	33	136	4.1
A.Kurtloğlu	44	227	5.2
Bağdaşen	244	992	4.1
Balıkçılar	23	138	5.9
Bayramoğlu	111	524	4.7
Beşiktaş	74	400	5.4
Binbasar	70	354	5.1
B.Sütlüce	55	187	3.4
Çağlayık	75	315	4.2
Çalabaş	58	316	5.5
Çamlıçatak	240	893	3.7
Çataldere	84	289	3.4
Çatalköprü	48	269	5.6
Çeğilli	45	203	4.5
Çetinsu	81	315	3.9
Çimenkaya	32	126	3.9
Dağcı	97	598	6.2
Dağevi	32	165	5.2
Dedegül	33	172	5.2
Değirmenli	47	203	4.3
Derindere	13	59	4.5
Edegül	21	89	4.2
Gölgeli	42	243	5.8
Güzçimeni	19	142	7.5
Güzelyurt	29	84	2.9
Hacıali	94	573	6.1
Hç. Hasköy	142	684	4.8
Çobanlı	30	170	5.7
Kartalpınar	56	272	4.9
Kazlıköy	28	139	5.0
Kıraç	4	23	5.7
Kocaköy	27	170	6.3
Köprücük	44	226	5.1
K.Sütlüce	80	357	4.5
Lehimli	76	491	6.5
Meşedibi	99	513	5.2
Nebioğlu	106	640	6.0
Ortageçit	44	223	5.1
Otbiçen	36	223	6.2
Ovapınar	58	271	4.8
Ölçek	119	645	5.4
Ömerağa	31	183	5.9
Samanbeyli	73	451	6.2
Sarıyamaç	21	107	5.1
Sugöze	26	192	7.4
Sulakyurt	172	939	5.5
Taşlıdere	92	470	5.1
Tazeköy	74	428	5.8
Tepeler	97	495	5.1

Tablo 2.18. (Devam)

Tepesuyu	42	244	5.8
Tunçoluk	187	1.047	5.6
Uzunova	8	29	3.6
Yalnızçam	80	420	5.3
Yç. Hasköy	73	330	4.5
Yaylacık	27	177	6.6
Yokuşdibi	26	132	5.1
Y. Kurtoğlu	78	484	6.2
Köyler Toplamı	3.878	20.062	5.2
Şehir Toplamı	6.861	21.696	3.2
Toplam	10.839	41.758	3.9

Kaynak: Ardahan İl Özel İdaresi ve TÜİK Kayıtlarından Derlenmiştir.

Merkez ilçede aile büyüklerinin yanı sıra yerleşmeler bazındaki dağılışı da oldukça dikkat çekicidir. İlçede 7 kişinin üzerinde ortalamalara sahip olan Sugöze (7,4) ve Güzçimeni (7,5) aile büyüklüğünün en yüksek olduğu yerleşmelerdir. Şehir merkezi (3.2) Güzelyurt (2,9) Büyüksütlüce ve Çataldere (3,4) ise söz konusu ortalamaların en düşük olduğu yerleşmelerdir. İlçe genelinde aynı yıl (3,9) ortalamaya sahip olan aile büyüklerinin ise şehirde 3.2 köylerde ise 5,2 olduğu görülmektedir (Tablo 2.18).

Türkiye ortalamaları üzerinde olmasına rağmen, ilçe ortalamaları Doğu Anadolu Bölgesi ortalamalarının çok altındadır. Bu durumu daha önceki yıllardaki nüfus planlaması yanı sıra eğitim hayatındaki gelişmelerle açıklamak mümkündür. Merkez ilçede eğitim seviyesinin yüksek olması, köylerde bile ortaokul, lise mezunu sayısının fazla olması ve nüfus planlaması ile ilgili çalışmaların etkili olduğu görülebilir. Oldukça fazla göç veren ilçede, aile büyüklüklerinin bu kadar düşük olmasında, göçün de etkili olduğu söylenebilir. Sahada yapılan araştırmalarda büyük şehirlerde yaşayan akrabaların, oldukça az çocuk yapması, Ardahan Merkez İlçe'de yaşayan insanları etkilemektedir. Tabii bütün bunların yanı sıra ekonomik durum da söz konusudur. Şöyle ki, ekonomik durumu iyi olmayan bilinçli aileler iyi bir gelecek hazırlayamayız endişesiyle daha az çocuk yapmaktadırlar. Bu da aile büyüklüklerinin bölge ortalamalarının oldukça altında olmasına etki etmiştir.

2.1.3.3. Nüfusun Eğitim Durumu

Bir yerin sosyo-ekonomik gelişmişliği, o yerin nüfusunun eğitim seviyesi ile doğrudan ilişkilidir. Eğitim alanında ilerlemiş, bireylerine beceri kazandırmış ve bunu üretime dönüştürmüş toplumlar, diğer toplumlara göre oldukça ileri seviyelere

ulaşmışlardır¹⁰¹. Araştırma sahasının beşeri ve ekonomik özelliklerinin belirlenmesinde, eğitim durumunun önemli olduğunun belirtilmesi gerekir.

Ardahan Merkez İlçe'nin bugünkü eğitim durumuna değinmeden önce, tarihsel süreçteki eğitim durumunu da incelemek gerekir. Araştırma sahasının eğitim durumu ile ilgili kayıtlara rastlanan Erzurum Vilayet-i Salnamesine göre 1871 yılında sahada 100 medrese ile 30 Sıbyan Mektebi* (Müslümanlara ait) bulunmaktaydı. Ayrıca aynı yıl Merkez İlçede toplam 59 caminin bulunduğu da kayıtlara geçmiştir. 1872 yılında, bir önceki yıldaki değerlerle aynı değerler belirtilmekle birlikte, Sıbyan mektebi kısmı boş bırakılmıştır. Bu da okulların kayıtlara alınmadığı şeklinde düşünülebilir. 1873 yılında ise sahada 100 medrese ile 20 Sıbyan mektebi bulunduğu kayıtlarına ulaşılmıştır¹⁰².

Araştırma sahasında Osmanlı Devleti'nin bu dönemlerinde 100 medrese bulunması, gerçekten de sahanın bir eğitim merkezi olduğunu göstermektedir. Aynı dönemde 2007 hane ve 30 da Sıbyan mektebi olduğu düşünülürse, 100 medrese sayısı çok yüksektir. 1878 yılında Rus yönetimine geçen sahada bu medrese sayısının azaldığı düşünülmektedir. 43 yıllık Rus hâkimiyeti döneminde Rusların yaşadıkları bölgelerde yaptıkları okullar bulunmaktadır. Bunların bir kısmı Cumhuriyetin ilk yıllarında okul olarak kullanılmıştır. 1990'lı yıllara kadar okul olarak kullanılan ve halen daha sağlam olanları vardır.

Bir yerin eğitim yapısının şekillenmesinde doğal ve beşeri çevre koşulları önemli ölçüde etkili olmaktadır¹⁰³. Araştırma sahasında arazinin dağlık ve engebeli bir yapıya sahip olması ile iklim şartlarının elverişsiz olması nedeniyle kısıtlı tarım imkânları ve genç nüfusa istihdam oluşturabilecek sanayi tesislerinin bulunmaması yöre insanını göç etmeye ve okumaya sevk etmiştir. Ayrıca Kars'ta Cilavuz Köy Enstitüsü'nün**

¹⁰¹ Ertuğrul Murat Özgür, *Türkiye Nüfus Coğrafyası*, GMC Basın Yayın, Ankara 1998, 92.

* Sıbyan Mektepleri: Osmanlı Döneminde okuma ve yazma, bazı temel bilgiler ile basit hesap işlemlerinin verildiği ilkokullardır. Mahalle Mektebi'de denilen bu okullarda çocuklarda ahlaki eğitim de verilirdi.

¹⁰² Okçu ve Akdağ, 208, 320-445.

¹⁰³ Erdal Akpınar, "Kelkit İlçesinde Coğrafi Faktörlerin Örgün Eğitim Üzerindeki Etkileri", *Doğu Coğrafya Dergisi*, 10, 2003, 171.

** Cilavuz Köy Enstitüsü: Cilavuz Öğretmen Okulu adıyla 1937 yılında açıldı ve buradan 3 aylık eğitimden sonra mezun olan öğrenciler köylere Eğitimci olarak gönderildi. 1940 yılında da Cilavuz Öğretmen Okulu Köy Enstitüsü oldu ve eğitim süresi 5 yıla çıkarıldı. Bu dönemde Ardahan'dan da öğrenci almaya başladı. Cilavuz kelime anlamı 'en güzel çiçek' demektir. Geniş bilgi için bakınız, Şenay Sağdıç, *Cilavuz köy Enstitüsü'nün kuruluş ve işleyişi*, 29, 2011.

(Susuz'da) açılmasıyla birlikte sahada eğitim seviyesi yükselmiştir. O dönemde Ardahan Kars'a bağlı bir ilçe olduğu ve Susuz da Ardahan'a çok yakın olduğu için sahadan çok sayıda öğrenci okumak için bu enstitüye gitmiştir.

Ardahan Merkez İlçe'nin bugünkü eğitim durumunu analiz edebilmek için ilk önce okuryazarlık durumu incelenmiştir. Sahada 2016 yılında 6 yaş ve üzeri nüfustaki okuma yazma bilenlerin oranı % 93 kadardır. Okuma yazma bilmeyenlerin oranı ise % 5.8 iken, nüfusun % 1.2'si hakkında okuryazarlık durumu ile ilgili kayıt bulunmamaktadır (Tablo 2.19). Buna göre bilmeyenler eşit oranda dağıtıldığında araştırma sahasındaki okuryazarlık oranı % 93.6 olmaktadır. Buna rağmen okuryazarlık oranı Türkiye ortalamasından (% 96.2) düşük kalmıştır.

Sahadaki okuryazarlık durumunun cinsiyete göre dağılımı incelendiğinde maalesef kadın nüfus aleyhine bir durum karşımıza çıkmaktadır. Okuma yazma bilenlerden aradaki fark daha az iken (% 69 Erkek ve % 41 Kadın), okuryazar olmayanlarda durum (% 17.5 erkek ve % 82.5 kadın) daha da belirginleşmektedir. Yaşlı nüfusta kadın fazlalığının görülmesi ve bunların büyük bir kısmının çocukken okula gönderilmemesi ile erkeklerin sahip oldukları askerlikte okuma yazma öğrenme imkânından kadınların mahrum kalması, böyle bir tablonun karşımıza çıkmasına yol açmış olabilir.

Tablo 2.19. Ardahan Merkez İlçe Okuma Çağı Nüfusun Okur-Yazarlık ve eğitim Durumu (2016).

Öğrenim Durumu	Erkek Nüfus	%'si	Kadın Nüfus	%'si	Toplam Nüfus	%'si	
A. Okur-Yazar Olmayan	375	1.0	1.761	4.7	2.136	5.8	
B. Okur-Yazar Olan	18.571	50.0	15.954	42.9	34.525	93.0	
1. Bir Okul Bitirmeyen	2.007	5.4	2.273	6.1	4.280	11.5	
2. Temel Eğitim	İlkokul	4.475	12.0	5.013	13.6	9.488	25.6
	İlköğretim	2.777	7.5	2.306	6.2	5.083	13.7
	Ortaokul	1.975	5.4	1.573	4.3	3.548	9.7
3. Ortaöğretim	Lise ve Dengi Okul	4.468	12.0	2.961	8.0	7.429	20.0
4. Yüksek Öğretim	Yüksekokul/Fakülte	2.626	7.1	1.709	4.6	4.335	11.7
	Yüksek Lisans	182	0.5	91	0.2	273	0.7
	Doktora	61	0.2	28	0.1	89	0.3
C. Bilinmeyen	203	0.5	229	0.6	432	1.2	
TOPLAM (A+B+C)	19.179	51.6	17.944	48.4	37.123	100	

Kaynak: TÜİK 2016 kayıtları ve Milli Eğitim Müdürlüğü verilerinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Tablonun 2.20'nin incelemesi ile görüleceği üzere Ardahan Merkez İlçe'de 2016-2017 eğitim öğretim yılında, farklı eğitim kademelerinde 65 eğitim kurumu, görevli 663

öğretmen ile hizmet vermektedir. Eğitim kurumlarının en çok yoğunlaştığı kademe temel öğretim olup 65 kurumun 52'si ilkokul ve ortaokullardan oluşmakta; ilçede yer alan iki anaokulu okul öncesi eğitimini, 11 lise ise ortaöğretim kurumlarını temsil etmektedir. Mevcut eğitim kurumlarında görevli öğretmenlerin de % 51.1'lik büyük bölümü ilk ve ortaokullarda, % 43'ü liselerde ve % 5.9'u da anaokullarında eğitim öğretim hizmetlerini sürdürmektedir (Tablo 2.20).

Tablo 2.20. Ardahan Merkez İlçede Eğitim Kurumlarının Genel Durumu (2016).

Eğitim Kademesi	Kurum Sayısı	Öğretmen Sayısı
Anaokulu (okulöncesi)	2	39
İlkokul	31	142
Ortaokul	21	197
Ortaöğretim (Lise)	11	285
TOPLAM	65	663

Kaynak: Ardahan Milli Eğitim Müdürlüğü (2016-2017 Eğitim Öğretim Yılı)

Ardahan Merkez İlçe'de iki anaokulu bulunmaktadır. Bu iki anaokulu da Ardahan şehir merkezinde yer almakta olup, 177 öğrenci ve 10 öğretmen ile eğitim vermektedirler. Ayrıca 585 okul öncesi öğrencisi ve 29 okul öncesi öğretmeni de çeşitli ilkokullarda bulunan anasınıflarında eğitim-öğretime devam etmektedir. Temel eğitim kurumları ise Merkez İlçe genelinde yaygınlık kazanmış olup bunlar arasında sayısı en fazla olanlar köy ilkokullarıdır (Fotoğraf 2.1-2.2). İlçenin bütün köylerinde ilkokul vardır. Fakat bu okulların hepsi açık değildir. Öğrenci sayısının az olduğu köylerdeki ilkokullar kapanmış, geriye kalan öğrenciler ise merkez yakınsa merkezdeki ilkokullara, değilse en yakın ilkokulun bulunduğu okula taşınmalı eğitimle götürülmektedir.

Ardahan Merkez İlçe'de nüfusunun yaklaşık % 33.8'lik bölümü, 0-19 yaş grubundan oluşmaktadır. Bu durumda beraberinde önemli ölçüde bir eğitim yatırımının temel eğitim ve ortaöğretim basamaklarına yönlendirilmesini gerekli kılmıştır. İl merkezi olması ile birlikte bu yatırımlar artmış ve devam etmektedir.

Tablo 2.21. Ardahan Merkez İlçede Öğrenci Sayılarının Eğitim Kurumlarının Dağılımı (2016).

Eğitim Kademesi	Öğrenci Sayıları				
	Kız	%	Erkek	%	Toplam
Okulöncesi	394	4.2	360	3.8	754
İlkokul	1.213	12.8	1.252	13.2	2.465
Ortaokul	1.481	15.7	1.581	16.7	3.062
Ortaöğretim (Lise)	1.688	17.8	1.499	15.8	3.187
TOPLAM	4.776	50.5	4.692	49.5	9.468

Kaynak: Ardahan Milli Eğitim Müdürlüğü (2016-2017 Eğitim Öğretim Yılı)

Araştırma sahasındaki İlköğretim Okulları 2012'den sonra ilk ve ortaokul diye ayrılmıştır. En büyük ilk ve ortaokullar il merkezinde yer almaktadır. Bunlar aynı isimle hem ilkokul hem de ortaokul olarak anılmaktadır. Bunları; Kazım Karabekir Yatılı İlköğretim Bölge Okulu (YİBO), TOKİ Mehmet Akif Ersoy İlköğretim Okulu, 23 Şubat İlköğretim Okulu, Halitpaşa İlköğretim Okulu, Atatürk İlköğretim Okulu, Cemal ve Zekiye Vatan İlköğretim Okulu ve İmam Hatip Ortaokulu şeklinde sıralamak mümkündür. Bu okullarda aynı zamanda taşınmalı eğitimde yapılmaktadır. Ardahan şehrine yakın olan ve okulları kapanmış olan köylerdeki öğrenciler Ardahan'daki okullarda taşınmalı eğitime devam etmektedirler. Bu durum aslında eğitim açısından öğrenciler için daha faydalı olmaktadır. Çünkü köyde 1, 2, 3 ve 4. sınıflar aynı sınıfta tek bir öğretmenle eğitim göreceğinden (birleştirilmiş sınıflar) şehirdeki okullarda her öğrenci kendi sınıfında eğitim almaktadır. Yalnızca Ardahan değil bazı büyük köylerde de taşınmalı eğitim yapılmaktadır. Bunlara Yalnızçam, Tunçoluk, Hasköy, Sulakyurt gibi örnekler de verilebilir. Daha önce de değinildiği üzere Ardahan il merkezi olduğu için eğitim kurumları bakımından zengindir. İl merkezinde 11 orta öğretim kurumu vardır. Bunlar her düzeyden ve her türlü yeteneğe sahip öğrencilere hitap etmektedir. Ortaöğretim kurumları ise şehirde 1 Fen Lisesi, 3 Anadolu Lisesi, 4 Mesleki ve Teknik Lise, 1 çok programlı lise, 1 İmam Hatip Lisesi ve bir 1 adet de Spor Lisesi şeklinde sıralanabilir. Bu okullardan 9'u yatılıdır. Yatılı olduğu için özellikle Fen Lisesi, Sağlık ve Spor Liseleri ilde tek olduğundan bütün ilçelerden hatta çevre illerden ve ilçelerden çok fazla öğrenci almaktadır. Bu okulların sınavını kazanan öğrenciler aynı zamanda pansiyonda kalma hakkı da kazanmaktadır. Yeme, içme ve barınma olmak üzere öğrencilerin bütün ihtiyaçları devlet tarafından karşılanmaktadır. Okuma isteği ve gayreti olan her öğrenci bu okullardaki imkânlardan faydalanarak çok rahat bir şekilde okuluna devam edebilir. Bunlara ek olarak Hoçvan Hasköy ve Yalnızçam köylerinde de birer lise bulunmaktadır (Fotoğraf 2.3- 2.4).

Fotoğraf 2.1. Tunçoluk Yeni Ortaokulu (2016)

Fotoğraf 2.2. Sulakyurt İlk ve Orta Okulu

Fotoğraf 2.3. Yalnızçam Lisesi

Fotoğraf 2.4. Hoçvan Hasköy Çok Programlı Lisesi

Ardahan'da eğitim kurumlarının yapısı ve dağılışının yanı sıra öğrenci sayıları ve kademelerindeki yığılımlar da oldukça önemlidir (Tablo 2.21). Oldukça yüksek öğrenci varlığına sahip olan Ardahan'da 9.468 öğrencinin 4.692'si erkek (% 49.5), 4.776'sı (% 50.5) kız öğrencilerden oluşmaktadır. Merkez ilçedeki öğrencilerin % 66.3'lük büyük bir bölümü (6.281 öğrenci) temel eğitim (okul öncesi, ilk ve ortaokul) kurumlarında, % 33.7'lik bölümü ise (3.187 öğrenci) ortaöğretim kurumlarında eğitim ve öğretim

görmektedir. Eğitim kurumlarının dağılımına da paralel olan bu yapı, araştırma sahasındaki okul ve öğrenci varlığının çok büyük oranda (2/3) temel eğitim kademelerinde yoğunlaştığını göstermektedir. Öğrencilerin eğitim kademelerine göre dağılımında dikkat çekici bir diğer özellik ise okul öncesi ve ortaöğretim kademelerinde kız öğrenci, ilk ve ortaokullarda ise erkek öğrencilerin fazla olmasıdır. Buradan da Ardahan'da hemen hemen bütün kademelerde eşit bir dağılımın olduğu anlaşılmaktadır. Yani sahada kız ve erkek öğrenciler ayırt edilmeksizin hepsi okula gönderilmektedir.

Fotoğraf 2.5. Çetinsu Köyü Tarihi Okulu (Eski Okul)

Ardahan'da kız öğrenciler de okula gönderilerek eğitime ne kadar önem verildiği görülmektedir. Bütün bu eğitim kurumlarının yanı sıra Ardahan'da 22 Mayıs 2008 tarihinde 2809 sayılı Yükseköğretim Kurumları Teşkilatı Kanunu ile Ardahan Üniversitesi kurulmuştur. Ardahan Üniversitesi Ardahan-Susuz-Hanak yolunun 5. km'sinde Yenisey Kampüsü'nde hizmet vermektedir (Fotoğraf 2.6). Ardahan Üniversitesi'nde 2 enstitü, 5 fakülte, 3 yüksekokul ve 6 meslek yüksekokulu bulunmaktadır. Meslek yüksekokullarından üçü kampüste yani Ardahan Merkez İlçe sınırları içerisinde, üçü de ilçelerde yer almaktadır. Bunlar Posof, Çıldır Meslek Yüksekokulları ve Nihat Balta Göle Meslek Yüksekokulu'dur.

2016 yılında Ardahan Üniversitesi'nden alınan bilgilere göre 285 akademik personel ve 313 idari personel olmak üzere toplam 598 çalışan bulunmaktadır. Bunun

yanı sıra 4.520 öğrenci bulunmaktadır. Tabii bu öğrencilerin hepsi Ardahan merkezde değildir. Daha önce de değinildiği gibi Posof, Göle ve Çıldır'da da öğrenci bulunmaktadır. Bunların 93'ü Çıldır'da, 127'si Göle'de devam etmektedir. Posof'ta ise 2016 yılı itibariyle henüz öğrenci alımı yapılmamıştır. Ardahan Merkez İlçesi'nde toplam 4.310 öğrenci bulunmaktadır Buradan da anlaşılacağı üzere, Ardahan Üniversitesi bünyesinde 4.908 kişilik bir nüfus barındırmaktadır. Yani 21.696'ı nüfuslu şehirde, nüfusun yaklaşık dörtte birini üniversite personeli ve öğrenciler oluşturmaktadır. Ardahan şehir merkezi için bu sayı çok önemlidir. Çünkü bu insanların Ardahan'ın ekonomisine katkısı çok fazladır.

Fotoğraf 2.6. Ardahan Üniversitesi'nden genel görünüm.

2.1.3.4. Sağlık Hizmetleri

Araştırma sahasında Sağlık Hizmetleri, Devlet Hastanesi (Fotoğraf 2.7), Aile Sağlık Merkezleri ve Sağlık Evleri tarafından yürütülmektedir. Nüfusun hastalık-sağlık durumunun coğrafi yapı ile yakından ilişkisi olduğu için sağlık kurumları ve belirgin hastalık türleri hakkında inceleme yapılacaktır.

Ardahan Merkez İlçe'de, sağlık amaçlı 22 kuruluş yer almaktadır. Sahadaki en büyük sağlık kuruluşu olan Ardahan Devlet Hastanesi'nin yanı sıra Ağız Diş Hastalığı Merkezi ve 112 Acil de bulunmaktadır. Ardahan Devlet Hastanesi'nde 53 uzman doktor, 14 pratisyen hekim, 115 hemşire, 28 ebe ve 184 de tekniker-teknisyen olmak

üzere toplam 394 personel çalışmaktadır. Ağız Diş Sağlığı Merkezi'nde ise 23 diş hekimi, 11 de ağız ve diş sağlığı tekniker-teknisyeni olmak üzere toplam 34 sağlık çalışanı bulunmaktadır. 112 acilde bir uzman doktor, 13 pratisyen hekim ve 155 de acil tıp teknisyeni olmak üzere 169 sağlık personeli çalışmaktadır. Ardahan Merkez İlçe'de nüfus çok yoğun olmadığı için, Aile Sağlık merkezlerinde birer tane pratisyen hekim ve birer de hemşire bulunmaktadır. 7 Aile Sağlık Merkezi bulunan ilçedeki bu merkezlerde toplam 7 doktor, 7 hemşire çalışmaktadır.

Fotoğraf. 2.7. Ardahan Devlet Hastanesi'nden bir görünüm.

Tablo 2.22. Araştırma Sahasındaki Sağlık Kuruluşları ve Personel Sayıları (2017).

Sağlık Kuruluşu	Uzman Doktor	Doktor	Hemşire	Ebe	Tekniker-Teknisyen	Aile Sağlığı Elemanı	Diş Hekimi
Devlet Hastanesi	53	14	115	28	184	-	-
Ağız Diş Sağlığı Merkezi	-	-	-	-	11	-	23
112 Acil	1	13	-	-	155 A.T.T	-	-
1 Nolu Asm	-	1	1	-	-	-	-
2nolu Asm	-	1	1	-	-	1	-
3 Nolu Asm	-	1	-	1	-	-	-
4 Nolu Asm	-	1	1	-	-	-	-
5 Nolu Asm	-	1	1	-	-	-	-
6 Nolu Asm	-	1	1	-	-	-	-
7 Nolu Asm	-	1	1	-	-	-	-
Yalnızçam Sağlık Evi	-	-	1	-	-	-	-
Tepeler Sağlık Evi	-	-	1	-	-	-	-
Ağupek Sağlık Evi	-	-	1	-	-	-	-

Tablo 2.22. (Devam)

K. Sütlice Sağlık Evi	-	-	1	-	-	-	-
Ölçek Sağlık Evi	-	-	-	1	-	-	-
Beşiktaş Sağlık Evi	-	-	-	1	-	-	-
Döşeli Sağlık Evi	-	-	-	-	-	-	-
Çataldere Sağlık Evi	-	-	1	-	-	-	-
Bayramoğlu Sağlık Evi	-	-	1	-	-	-	-
Y. Kurtoğlu Sağlık Evi	-	-	1	-	-	-	-
Bağdeşen Sağlık Evi	-	-	1	-	-	-	-
Sulakyurt Sağlık Evi	-	-	1	-	-	-	-
Toplam	54	34	130	30	250	1	23

Kaynak: İl Sağlık Müdürlüğü verilerinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Sağlık evlerinde, doktor bulunmamakta fakat hemen hepsinde bir hemşire çalışmaktadır. Bir tek Ölçek Köyü'ndeki sağlık evinde hemşire yerine ebe bulunmaktadır (Fotoğraf 2.10). Beşiktaş ve Döşeli sağlık evlerinde ise sağlık evi var, fakat personel ataması beklenmektedir. Araştırma esnasında bu sağlık evlerinin dışında diğer köylerde de sağlık evlerine rastlanmıştır. İl Sağlık Müdürlüğü'nden alınan bilgiye göre; bunlar da tamamen kapatılmış, yani içinde hiçbir malzeme olmayan atıl durumda kalmış birimlerdir.

Fotoğraf 2.8. Ölçek Sağlık Evi.

Fotoğraf 2.9. Çataldere Sağlık Evi.

Fotoğraf 2.10. Küçük Sütlüce Sağlık Evi.

Merkez ilçedeki mevcut sağlık kuruluşları ve sağlık çalışanları, araştırma sahasındaki sağlık faaliyetlerinin yürütülmesini sağlamaktadırlar. Yukarıda adı geçen sağlık kuruluşları ve özellikle de Ardahan Devlet Hastanesi'nin fonksiyonel etki alanının ilçe ve hatta il sınırlarından çok daha geniş olduğunu ifade etmek mümkündür. Ardahan'a bağlı köyler, bunların yanı sıra ilçeler (Göle, Hanak, Damal, Çıldır Posof) ile Artvin'e bağlı bulunan özellikle de Şavşat ilçesi fiziki yakınlık nedeniyle (bağlı olduğu ildeki hastaneler daha uzakta bulunmaktadır) poliklinik hizmetleri ve bazı acil

müdahaleler için Ardahan Devlet Hastanesi'ne gelmektedirler. Ardahan Merkez İlçe'nin çevresindeki ilçelere göre çok daha gelişmiş sağlık kuruluşlarına sahip olduğu söylenebilir. Bu nedenle fonksiyonel etki sahası ilçe idari sınırlarından daha geniştir.

Ayrıca Ardahan Devlet Hastanesi'nde bir diyaliz ünitesi bulunmaktadır. Bu bölümde 1 uzman doktor, 4 hemşire, 1 sekreter ve 3 yardımcı personel bulunmaktadır. 2017 yılı itibariyle, sezonda 30 hastaya hizmet veren diyaliz ünitesi, yaz mevsiminde dışarıdan gelen gurbetçi hastalar (yaklaşık 15 hasta) ile birlikte 45 hastaya hizmet vermiştir. Yukarıda sayılan sağlık kuruluşlarına ek olarak şehir merkezinde, 10 eczane halka hizmet vermektedir. Nüfusun 21 bin civarında olduğu ilçe merkezinde aslında bu kadar eczane çok olabilir. Fakat daha önce de belirtildiği üzere, Ardahan Merkez İlçe'nin fonksiyonel etki alanı çok daha geniştir. Etki alanının genişliğinin yanı sıra il merkezi olması da bu durumda etkili olmuştur.

Sağlık kuruluşlarında yapılan mülakatlarda (Uz. Dr. Nejat Akın ile kişisel iletişim 28 Temmuz 2017) sahadaki en yaygın hastalıkların KOAH (Kronik Bronşit ve Akut Bronşitler), üst solunum yolu enfeksiyonları, mide bağırsak rahatsızlıkları (Gastrit, Ülser), romatizma, kireçlenme ve hipertansiyon olduğu belirlenmiştir. Adı geçen bu hastalıklardan KOAH'ın en fazla görülmesinin nedeni soğuk iklim koşulları, yüksek rakım ve oksijen oranının düşük olmasından kaynaklandığı düşünülmektedir. Üst solunum yolu enfeksiyonu hastalıklarda soğuk iklim koşullarından dolayı çok fazla karşılaşılan bir diğer hastalıklar olduğu varsayılmaktadır. Mide bağırsak hastalıklarından olan gastrit ve ülser ise sahada hayvancılığın temel geçim kaynağı olması, ekili-dikili alanların ve ürün çeşidinin sınırlı olması, yöre insanın et, tereyağı gibi hayvansal gıdaları yoğun tüketiyor olması ve psikolojik nedenlerden dolayı görülen hastalıklardır. Romatizma ve kireçlenme ise ağır çalışma koşulları ve özellikle kadınlardaki yanlış beslenme alışkanlıklarından dolayı sık rastlanan diğer hastalıklardandır. Son olarak da hipertansiyon, yine yanlış beslenme alışkanlıkları, özellikle salamura yiyeceklerin fazla tüketilmesi, et ve benzeri yiyeceklerde aşırı tuz kullanımı gibi sebeplerden dolayı karşılaşılan hastalıktır.

Yıl içerisinde iş yükü az olan hastane ve sağlık merkezlerinin yaz mevsiminde iş yükü artmaktadır. Çünkü yaz mevsiminde başta İstanbul olmak üzere diğer illerden gelip, yaklaşık iki üç ay kalan Ardahanlılar içerisinde yaşlı ve hasta olan birçok insan

bulunmaktadır. Gelen bu kesimde özellikle kronik hastalıklar şeker, tansiyon gibi rahatsızlıklar görülmektedir.

2.1.3.5. Nüfusun Dağılışı ve Yoğunluğu

Bir alanda nüfus dağılışı etkileyen en önemli etkenler arasında rölyef, konum ve iklim gibi birçok etkeni sıralamak mümkündür¹⁰⁴. Bu etkenlerin ise nüfusun en iyi şekilde dağılımını gösterdiği ifade edilebilir. Bu nedenle, Ardahan Merkez İlçe’de nüfusun mekânsal dağılımını incelemek isabetli olacaktır. Merkez İlçe’nin 2017 yılı ADNKS sonuçlarına göre nüfusu 41.758 kadardır. Sahadaki nüfusun 1975 yılında 65.605 olduğu göz önüne alındığında günümüzde nüfusun azaldığı söylenebilir. Böyle bir tablonun karşımıza çıkmasında en önemli etken topoğrafik koşullar, büyük yerleşim merkezlerine uzaklık, ülkemizin kuzeydoğusunda ücra bir köşede olması ve iklim koşulları olmuştur. Çalışmanın önceki kısımlarında da denildiği üzere, araştırma sahası engebeli bir topografya ve olumsuz iklim koşullarına bağlı olduğu için, insan hayatı açısından oldukça zor koşullar oluşturmaktadır. Bu durum sanayi faaliyetlerinin gelişmemesi ile, geçim sıkıntısına bağlı olarak yöreden yaygın göçlere sebep olmuştur. Harita 2.3 incelendiğinde, sahadaki nüfusun dağılışında da en önemli faktörün idari yapı ile birlikte topoğrafik koşulları olduğu dikkati çekmektedir. Aslında ilçe nüfusunun çok seyrek ve eşitsiz bir şekilde sahaya dağılımı görülmektedir.

Araştırma sahasındaki nüfusun 22.169’u il merkezinde 20.057’si de köylerde yaşamaktadır. Bir başka ifade ile nüfusun % 52’si il merkezinde, % 48’i de köylerde toplanmıştır. Ardahan il merkezinin sahip olduğu yönetim işlevi ve buna bağlı olarak da diğer yerleşmelere nazaran, hizmet işlevinin daha gelişmiş olması ile ulaşım, eğitim ve sağlık gibi alanlardaki merkeziliği nüfusun il merkezinde toplanmasında etkili olmuştur.

Ardahan Merkez İlçe’nin nüfusunun % 48’i köylerde yaşamaktadır. Köylerden yoğun bir şekilde göç yaşanmasına rağmen Türkiye kırsal nüfus ortalamasından fazla olması sahadaki geleneksel yaşam tarzının egemen olduğunun bir kanıtıdır. Araştırma sahasındaki köyler Kura Nehri ve onu besleyen kolların etrafında ve tarım alanlarının bol olduğu düzlüklerde kurulmuştur.

¹⁰⁴ Ali Tanoğlu, *Nüfus ve Yerleşme*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, No.1183 Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Enstitüsü Yayınları, No.45, Baha Matbaası, İstanbul 1966, 70.

Araştırma sahasının nüfusunun yükselti basamaklarına göre dağılışı incelendiğinde 62 yerleşmenin 45'inin 1800-1950 metre yükselti aralığında ve sadece 18'nin 1950-2140 metre yükselti aralarında bulunduğu görülür. Toplam nüfusun % 85.5'inin 1800-1950 metre alanında bulunması ve bu yükselti frekansındaki yerleşmelerde ortalama nüfus büyüklüğünün 787.3 kişi olması da ilçe nüfusunun çoğunlukla Ardahan depresyonu çevresinde düz alanlarda kurulu yerleşmelerde toplandığını gösterir.

Tablo 2.23. Araştırma Sahasında Nüfusun Yükselti Basamaklarına Göre dağılımı (2017)

Yükselti Basamağı (m)	Yerleşme Sayısı	Yüzdesi (%)	Nüfusu	Yüzdesi (%)	Ortalama Nüfus Büyüklüğü
1800- 1950	45	71.4	35.731	85.5	787.3
1950- 2140	18	28.6	6.027	14.5	332.8
Toplam	63	100.0	41.758	100.0	657.4

Kaynak: TÜİK kayıtları ile yerinde yapılan ölçme sonuçlarına göre yapılmıştır.

Herhangi bir alanda nüfusun toplanma derecesini tespit ederek karşılaştırmalar yapılabilmesi için en fazla kullanılan yoğunluk ölçütü, birim alana göre nüfusun miktarı ya da yaygın kullanım biçimiyle km^2 'ye düşen nüfus miktarı olup aritmetik nüfus yoğunluğu şeklinde ifade edilir¹⁰⁵.

Araştırma sahasında 2017 yılı nüfusu 41.758 kişi olup aritmetik nüfus yoğunluğu ise kilometrekareye 28.5 kişidir. Aynı yıl Ardahan il ortalamasının kilometrekareye 20.1 kişi ve Türkiye ortalaması ise kilometrekareye 102 kişi olduğu görülmektedir. Buna göre ilçede nüfus yoğunluğu, ülke ortalamalarının çok altında ancak il ortalamasının biraz üzerinde bir değer göstermektedir.

Tablo 2.24. Araştırma Sahasında Nüfus Yoğunluğunun Değişimi (1935-2017).

Yıl	Nüfus	Aritmetik Nüfus Yoğunluğu kişi/ km^2
1935	30.913	21.1
1940	44.622	30.4
1945	49.699	33.9
1950	54.080	36.9
1955	61.313	41.8

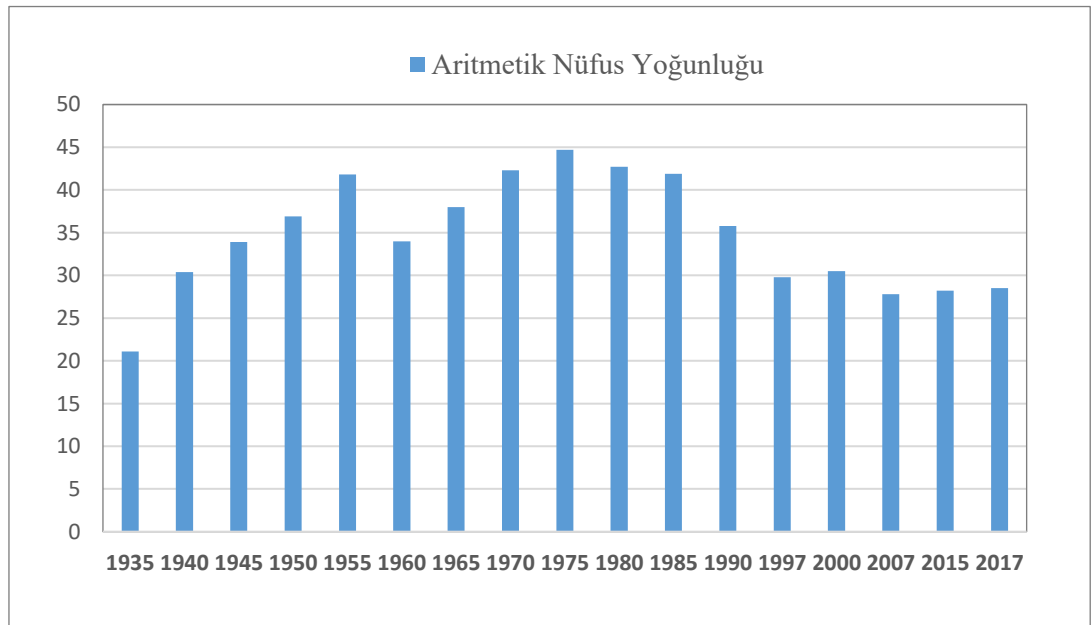
¹⁰⁵ Tümertekin ve Özgüç, *Beşeri Coğrafya İnsan-Kültür-Mekân*, 321

Tablo 2.24. (Devam)

1960	49.844	34.0
1965	56.560	38.0
1970	61.968	42.3
1975	66.605	44.7
1980	62.600	42.7
1985	61.372	41.9
1990	52.574	35.8
1997	43.695	29.8
2000	44.794	30.5
2007	40.828	27.8
2015	41.422	28.2
2017	41.758	28.5

Kaynak: TÜİK kayıtlarından hazırlanmıştır.

Araştırma sahası 1464.9 km² yüzölçümü¹⁰⁶ ve ekonomik yapısı ile Türkiye geneline göre seyrek nüfuslu olarak kabul edilebilir. Bölgede 1980 yılından itibaren yaşanan göç nüfus yoğunluğunu da çok ciddi bir şekilde etkilemiştir. 1975 yılında 44.7 olan nüfus yoğunluğu 2017 yılında 28.5'e düşmüştür. O dönemde Türkiye ortalamasına yakın olan nüfus yoğunluğu (51.9), 2017 yılında Türkiye ortalamasının neredeyse dörtte biri kadardır. Bu verilere dayanarak Ardahan Merkez İlçede yüzölçümüne oranla oldukça seyrek bir nüfus varlığından bahsetmek mümkündür.

Şekli 2.7. Araştırma Sahasında Nüfus Yoğunluğunun Değişimi

¹⁰⁶ Tapu kadaströ verilerine göre 1460 km² olup yaklaşık 55 km² civarında bir tampon bölge veya kadastral boşluk bulunmaktadır. Bu da eklendiğinde veriler hemen hemen aynı gelmektedir.

Ardahan Merkez İlçe’de aritmetik nüfus yoğunluğunun sayım dönemlerine göre dağılımı incelendiğinde, 1935-2017 devresinde yaklaşık 1/4 oranında bir büyüme olduğu görülür (Tablo 2.24). Söz konusu büyüme 1955-60 devresi hariç, 1975 devresine kadar devam etmiştir. 1975 yılından 2007 yılına kadar da sürekli düşüş görülmektedir. Sadece 2000 yılında belediyelerin hazineden daha fazla pay almak için nüfusu fazla gösterdiği bilinmektedir. 2007-2017 devresinde ise çok az miktarda bir artış söz konusudur. Daha önce de belirtildiği gibi, idari değişiklikler ve sayım sistemindeki farklılaşmalar ile ilişkilendirilen bu düşüşler, aritmetik nüfus yoğunluklarında da azalmalara neden olmuştur.

Sahada nüfus yoğunluğu değerlerinin tarihsel değişimi de özellikle 1975 yılından sonra belirgin bir azalış eğilimi göstermektedir. Nüfus artış süreçlerine paralel gelişen bu eğilim sonucunda, ilçe aritmetik nüfus yoğunluğunun 1975’de 44.7, 1980’de 42.7, 1990’da 35.8, 2000’de 30.5, ve 2017 yılında km²’ye 28.5 kişi seviyesinde olduğu görülmektedir.

Araştırma sahasında, ekonomik gelişmişlik ile nüfus arasında doğru veya ters bir bağlantı bulunmamaktadır. Sahadaki köy yerleşmelerinin en yoğun olduğu nüfus grubu büyüklüğü grubu 100-499 kişi grubudur. Bu grupta yer alan 46 köyde toplam 12.295 kişi yaşamakta ve bu da ilçede köy nüfusunun yarıdan fazlasını oluşturmaktadır. En yoğun ikinci nüfus büyüklüğü grubu 500-999 olup, ilçede nüfusu bu frekansta yer alan 10 köy bulunmaktadır. En düşük nüfus büyüklüğü grubu olan 0-99 grubunda ise 5 köy bulunmaktadır (Derindere, Edegül, Güzelyurt, Kıraç, Uzunova).

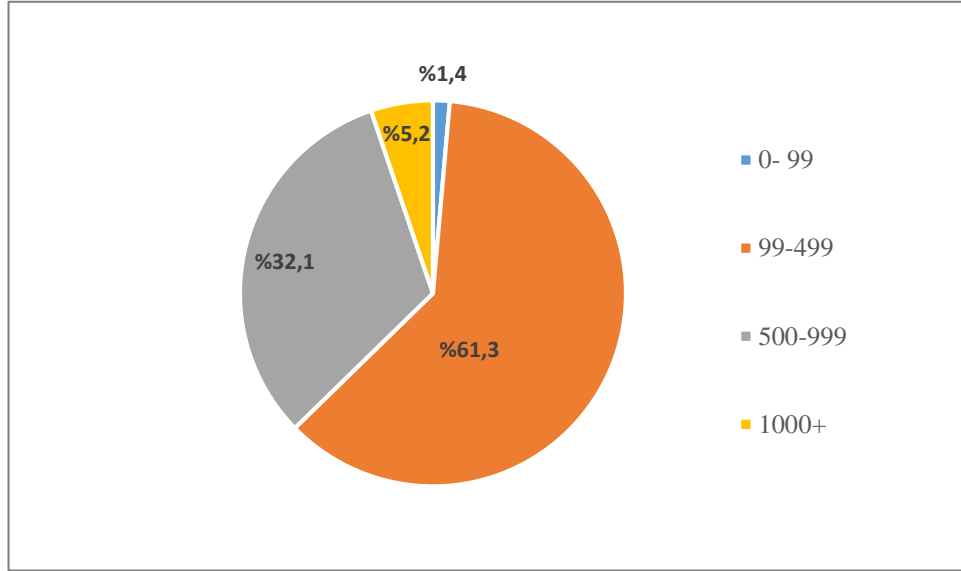
Tablo 2.25. Araştırma Sahasındaki Yerleşmelerin Nüfus Büyüklüklerine Göre Dağılımı (2017).

Nüfus Büyüklüğü Kişi	Yerleşme Sayısı	Yüzdesi (%)	Toplam Nüfus	Yüzdesi (%)
0- 99	5	8.1	284	1.4
99-499	46	74.2	12.295	61.3
500-999	10	16.1	6.436	32.1
1000+	1	1.6	1.047	5.2
Toplam	62	100	20.062	100

Kaynak: TÜİK ADNKS sonuçlarından hazırlanmıştır.

Nüfus büyüklüğü 1000’in üzerinde yer alan bir köy yerleşmesinde (Tunçoluk) 1047 kişi yaşamakta ve bu da toplam köy nüfusunun % 5.2’sini oluşturmaktadır (Şekil

2.8). Bu dağılımı itibariyle ilçede 100-999 nüfus büyüklüğü grubunda 56 köy yerleşmesi yer almakta ve burada tüm köy yerleşmelerinin % 90.3'ünü, toplam köy nüfusunun ise % 88.4'ünü oluşturarak ve en önemli yığılımın olduğu nüfus grubu büyüklüğünü ortaya çıkarmaktadır.

Şekil 2.8. Araştırma Sahasındaki Yerleşmelerin Nüfus Büyüklüklerine Göre Dağılımı (2017).

Araştırma sahasında, aritmetik nüfus yoğunluğunun yerleşmeler bazındaki dağılımı ve tarımsal nüfus yoğunlukları da dağılımları itibarıyla incelenmesi gereken diğer önemli verilerdir. Bilindiği gibi, tarımsal karakterli kırsal yerleşmelerde fizyolojik nüfus yoğunluğu ve tarımsal nüfus yoğunluğu aynı ortalamaları göstermektedir¹⁰⁷.

Ardahan Merkez İlçe'de aritmetik nüfus yoğunluğu, 2017 yılı için 28.5 kişidir. Aynı yıl bu değerlerin yerleşmelere göre dağılımı önemli yığılımlar göstermektedir (Tablo 2.26). Merkez ilçede en yüksek aritmetik nüfus yoğunlukları Ardahan şehrinde görülmektedir. Merkez ilçede aritmetik nüfus yoğunluğunun en yüksek olduğu yerleşme km²'ye 65 kişi ile Ardahan şehridir (Tablo 2.26).

Merkez ilçede Ardahan şehri dışında kalan yerleşmelerden Nebioğlu köyünde ise aritmetik nüfus yoğunluğunun 50'nin üzerinde olduğu görülmektedir. Adı geçen bu yerleşmelerin dışında aritmetik nüfus yoğunluğu 40-50 arasında olan 5 yerleşme (Aşağı Kurtoğlu, Dedegül, Otbiçen, Yukarı Kurtoğlu ve Lehimli), 30-40 arasında 3 yerleşme

¹⁰⁷ Halil Koca, *Düziçi İlçesi'nin Coğrafyası*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, No.899, Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Yayınları No.111, Araştırma Serisi No.46, Erzurum 2000, 104.

(Meşedibi, Samanbeyli, Tazeköy), 20-30 arasında 11 yerleşme (Çalabaş, Çamıçatak, Dağcı, Edegül, Hacıali, Kazlıköy, Köprücük, Ömerağa, Sugöze, Sulakyurt, Taşlıdere.), 10-20 arasında 29 yerleşme ve onun altında ise 13 yerleşme yer almaktadır. Bu dağılımı itibariyle 28.5 kişilik ilçe ortalamasının üzerinde nüfus yoğunluğuna sahip 16 yerleşme (% 25.4), bu ortalamadan daha düşük değerler gösteren 47 yerleşme (% 74.6) olduğu görülmektedir (Tablo 2.26).

Araştırma sahasında nüfus yoğunluğunun en yüksek olduğu yerleşme Ardahan il merkezidir. Bu durumu il merkezi olması ve onun getirmiş olduğu bazı avantajlarla açıklamak mümkündür. Belediye hizmetlerinin varlığı, idari, eğitim ve sağlık hizmetlerindeki kolaylıklar vb. çekicilikler şehir merkezinin sık nüfuslanmasına sebep olmuştur. Merkez ilçede nüfus yoğunluğunun en düşük değerlerde yer aldığı Çeğilli (4 kişi), Ardıçdere (6 kişi) ve Derindere (6 kişi) köyleridir. Sahanın batısında 1940 metre (Çeğilli), kuzeybatısında 1830 metre (Derindere) ve batısında 1900 metre (Ardıçdere) yükseltilerinde yer alan bu köylerin yüzölçümlerine oranla az nüfuslandıkları görülür (Tablo 2.26).

Kırsal nüfus toplamı ile tarım arazileri arasındaki oranlamaya dayalı bir yoğunluk türü olan tarımsal nüfus yoğunluğu da merkez ilçedeki bir takım yığılımlar açısından önemlidir¹⁰⁸. Merkez ilçe ortalaması 109 olan tarımsal nüfus yoğunluğu, yerleşmelere göre değerlendirildiğinde de önemli farklılıklar göstermektedir. Sahada tarımsal yoğunluğun en yüksek olduğu yerleşmeler, Ardahan şehir merkezi (878 kişi) ile Kazlıköy (199 kişi), Yokuşdibi (189 kişi) ve Yalnızçam Hasköy (163 kişi) köyleridir. Merkez ilçede tarımsal nüfus yoğunluğunun en düşük olduğu yerleşmeler ise A. Kurtoğlu (6 kişi), Ardıçder (8 kişi), Altaş (8 kişi) ve Güzelyurt (14 kişi) köyleridir. Söz konusu dağılım itibarıyla ilçede 63 yerleşmenin 9'unda (% 14.2) ilçe ortalamalarının üzerinde ve 54'ünde (% 85.8) ise ilçe ortalamalarının altında tarımsal nüfus yoğunlukları görülmektedir.

Tablo 2.26'dan da anlaşılacağı üzere sahada tarımsal nüfus yoğunlukları 6 ile 878 arasında çok çeşitli ortalamalarla dengesiz bir dağılım göstermiştir. Söz konusu ortalamalardaki en önemli yığılım ise 49 yerleşmede (% 77.7) 30-100 arasında olmaktadır. Merkez ilçe genelinde oldukça eşitsiz bir dağılım sergilediği görülen

¹⁰⁸ Doğanay, *Türkiye Beşeri Coğrafyası*, 216.

tarımsal nüfus yoğunluklarının yerleşmeleri mevcut nüfusları ile tarım arazileri arasındaki dengesizlikler nedeniyle bu şekilde bir dağılım gösterdiği ifade edilebilir.

Araştırma sahasında nüfusun dağılışı ve yoğunlukları bir bütün olarak değerlendirdiğinde, sahada nüfusun daha çok şehirde ve düz alanlardaki köylerde yani yükseltinin nispeten biraz daha az olduğu köylerde toplandığı, bu yerleşmelere nazaran yükseltinin biraz daha fazla olduğu köylerde daha seyrek nüfus olduğu görülmektedir. Bu durumda sahada nüfusun mekânsal dağılımında en etkili faktörün yükselti olduğunu göstermektedir. Yerleşmelerin çok büyük çoğunlukla 1800-1950 metre yükseltileri arasında yoğunluk kazandığı (% 71.4) ilçede, sahadaki toplam nüfusun çok büyük bir kısmını (% 85.5) barındırmaktadır. Yerleşmelerin dağılışı bakımından önemli eşitsizlikler görülmekle birlikte sahada 2017 yılı için aritmetik nüfus yoğunluğu 28.5 kişi, tarımsal nüfus yoğunluğu ise 110 kişilik ortalamalar göstermektedir.

Tablo 2.26. Araştırma Sahasında Aritmetik ve Tarımsal Nüfus Yoğunlukları (2017).

Yerleşmenin Adı	Nüfus	Yüz Ölçümü (Km ²)	Aritmetik Nüfus Yoğunluğu	Tarım Alanı (Km ²)	Tarımsal Nüfus Yoğunluğu
Açıkyazı	100	6,7	15	4,4	23
Ağzıpek	211	12,8	16	5,7	37
Akyaka	229	13,9	16	6,5	35
Alagöz	280	35,0	8	9,1	31
Altaş	128	9,5	13	1,6	8
Ardıçdere	136	23,9	6	1,8	8
A.Kurtoğlu	227	5,4	42	4,1	6
Bağdaşan	992	71,9	14	34	29,2
Balıkçılar	138	19,2	7	3,9	35
Bayramoğlu	524	36,5	14	9,8	53
Beşiktaş	400	23,2	17	10,8	37
Binbaşar	354	24,5	14	5,5	64
B.Sütlüce	187	28,0	7	7,1	26
Çağlayık	315	22,8	14	9,4	34
Çalabaş	316	11,0	29	8,1	39
Çamlıçatak	893	34,9	26	12,6	71
Çataldere	289	38,5	8	6,1	47
Çatalköprü	269	28,2	10	5,9	46
Çeğilli	103	28,6	4	1,5	69
Çetinsu	315	37,8	8	4,3	73
Çimenkaya	126	10,0	13	2,8	45

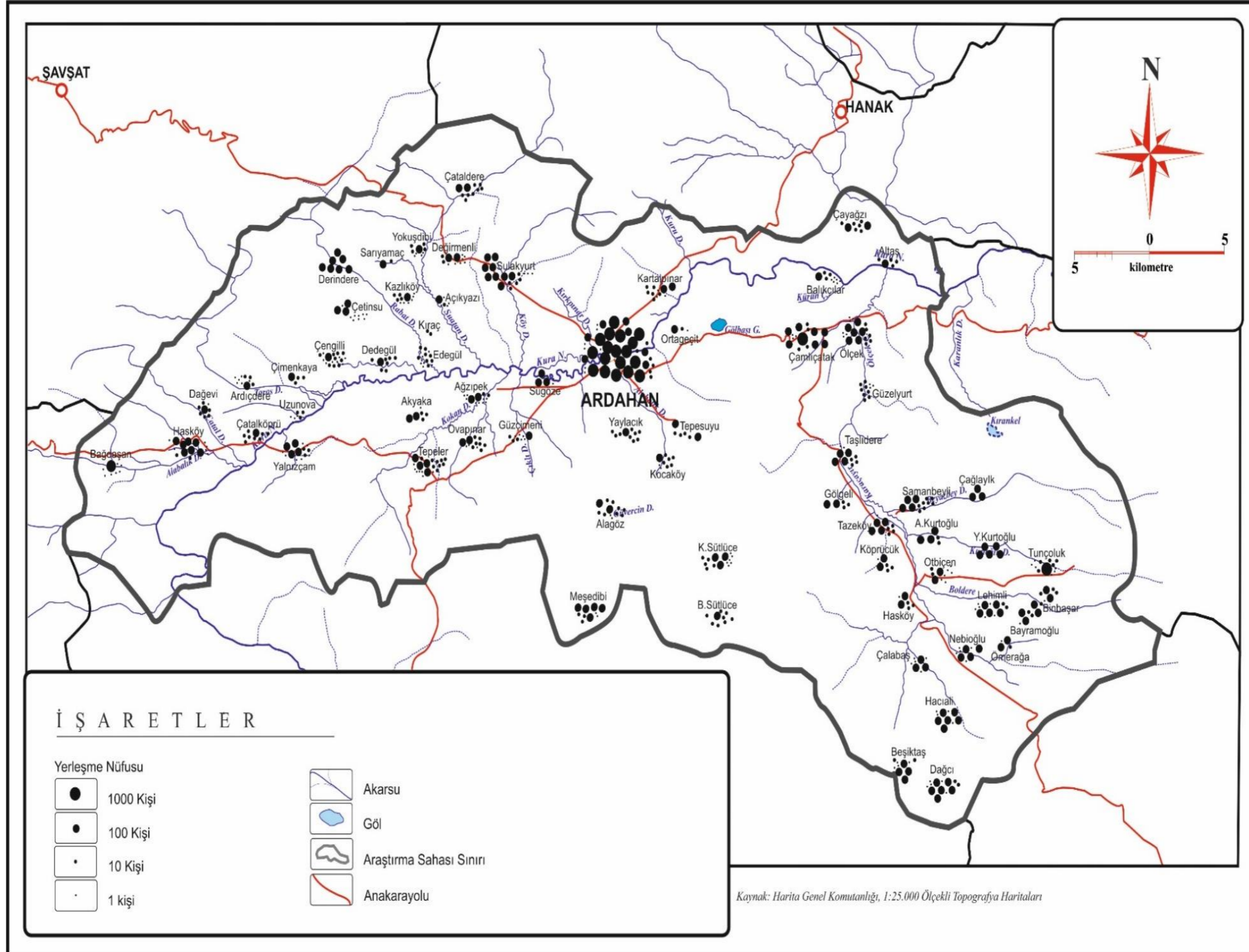
Tablo 2.26. (Devam)

Çobanh	170	9,4	18	5,7	30
Dağcı	598	20,9	29	11,6	52
Dağevi	165	20,1	8	1,6	103
Dedegül	172	4,2	41	6,2	28
Değirmenli	203	24,1	8	2,9	70
Derindere	59	9,2	6	1,2	49
Edegül	89	3,1	29	1,5	59
Gölgeli	243	13,1	19	4,7	52
Güzçimeni	142	8,6	17	2,5	57
Güzelyurt	84	17,7	5	5,8	14
Hacıali	573	19,1	30	9,5	60
Hç. Hasköy	684	37,5	18	11,7	58
Kartalınar	272	26,7	10	7,8	35
Kazlıköy	139	5,4	26	0,7	199
Kıraç	23	1,7	16	0,7	33
Kocaköy	170	9,8	17	2,5	68
Köprücük	226	9,1	25	5,1	44
K.Sütlüce	357	23,0	16	6,3	57
Lehimli	491	10,5	47	7,3	67
Meşedibi	513	15,4	33	6,7	77
Nebiöglü	640	9,9	65	7,9	81
Ortageçit	223	21,3	10	7,1	31
Otbiçen	223	5,6	40	3,5	64
Ovapınar	271	19,4	14	3,5	77
Ölçek	645	45,9	14	11,5	56
Ömerağa	183	6,1	30	4,2	44
Samanbeyli	451	13,1	34	4,5	100
Sarıyamaç	107	6,4	17	7	153
Sugöze	292	13,3	22	3,2	91
Sulakyurt	939	37,2	25	12,7	74
Taşlıdere	470	17,5	27	54	87
Tazeköy	428	12,3	35	2,9	148
Tepeler	495	39,3	13	6,7	74
Tepesuyu	244	15,5	16	8,1	30
Tunçoluk	1.047	65,0	16	26,4	40
Uzunova	29	3,6	8	9	32
Yalınçam	420	42,4	10	6,7	63
YÇ. Hasköy	310	35,4	9	1,9	163
Yaylacık	177	10,5	17	2,2	80
Yokuşdibi	132	8,6	15	7	189
Y.Kurtoğlu	484	10,7	45	6,7	72
Ardahan	21.696	338	650	24,7	878*
Toplam	41.758	1468,8	28,5	379,1	110

Kaynak: İl Tapu Kadastro Müdürlüğü Kayıtları, ADNKS Sonuçları ve İlçe Tarım Müdürlüğü Verilerinden Hesaplanmıştır.

*Ardahan il merkezinde, Atatürk ve İnönü Mahalleleri'nde yerinde yapılan gözlem ve mülakatlarda tespit edildiğine göre, tarımla uğraşan nüfus yoktur. Buna karşılık Halilefendi, Kaptanpaşa, Karagöl, Yeni Mahalle ve daha sonra merkeze bağlanıp mahalle olan Gürçayır köyünde tarımla uğraşan nüfus bulunmaktadır. Bu 5 mahalle hesaba katılarak yapılan hesaplamadır. Ayrıca Ardahan il merkezini bir şehir olduğu düşünülecek olursa bu rakam yine de yüksektir.

**Araştırma sahasındaki yerleşmeleri yüzölçümleri İl Tapu Kadastro Müdürlüğü kayıtları esas alınarak Netcad 5.0 programında hesaplanmış ve ilgili tablolara aktarılmıştır.

Harita 2.3. Araştırma Sahasının Nüfus Yoğunluk Haritası

2.2. YERLEŞME

2.2.1. Yerleşmenin Tarihsel Gelişimi

Ardahan, Cumhuriyet'in kuruluşundan 1926 yılına kadar il olarak kalmıştır. Fakat 1926 yılında çıkarılan iller yasası ile Kars'a bağlanmıştır. 1992'ye kadar ilçe konumunda olan Ardahan 1992 yılında tekrar il olmuştur. Cumhuriyet öncesi dönemde ise Erzurum Vilayeti, Çıldır Sancağı'na bağlı bir kazadır. Bu nedenle ilçede yerleşmenin tarihsel gelişimini Erzurum ve Kars'la birlikte ele alıp yakın çevresiyle değerlendirmek yerinde olacaktır.

Ardahan Merkez İlçe ve yakın çevresi tarih boyunca, birçok kültür ve medeniyetin egemenliği altına girmiş ve birçok istiladan önemli ölçüde etkilenmiştir. Bu kadar medeniyetin egemenliği altına girmiş olması, kültürel yapı ve mimari özellikler bakımından birçok özelliğe sahip olmasına neden olmuştur.

Araştırma sahasına ilk yerleşenlerin, Asya kökenli bir kavim olan Hurriler olduğu kabul edilmektedir. Hurriler, Ardahan ve çevresini de içine alacak geniş bir Krallık kurmuş, ancak bunlar belli dönemlerde Hitit egemenliği altına girmiştir¹⁰⁹. Orta Asya kökenli Hunların batıya doğru M.Ö. yedinci ve altıncı yüzyıllara dayanan ilk hareketleri sırasında buralara gelip yerleşen Ural-Altay dil ailesine mensup kabileler, buralarda ilk derli toplu yerleşimi sağlayan gruplar olmuştur. Kuzey Kafkasya'dan Anadolu içlerine kadar yayılan Doğu ve Güneydoğu Anadolu'yu da içlerine alabilecek şekilde Orta Asya kökenli Hun kültürünün ve Avrasya hayvan üslubunun taşınıp yerleşmesinde çok önemli rol oynayan bu toplulukların çevrede bıraktıkları kültür kalıntıları, bunların Orta Asya kültürleriyle benzerliklerini ortaya koyan belge niteliğindedirler¹¹⁰.

Ardahan ve çevresinin tarihi kayıtlarda tanınması ise aslında M.Ö. 831 yılında Tuşpa (Van) şehrini başkent yapan Urartular zamanında olmuştur¹¹¹. Urartu kralı Menua M.Ö.785 yılına kadar, doğuda Zağros Dağları'na, kuzeyde Çıldır Gölü ile Çoruh ortalarına kadar sınırlarını genişletmiştir¹¹².

¹⁰⁹ M. Fahrettin Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, Işıl Matbaası, İstanbul 1953, 27-34.

¹¹⁰ Hamza Gündoğdu, *Kaleler ve Kuleler Kenti Ardahan*, Ardahan Valiliği Kültür Yayınları, No:4, Ankara 2000, 7.

¹¹¹ Konukçu, *Ardahan Tarihi*, 53.

¹¹² Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, 41.

Araştırma sahası ve çevresi M.Ö. 713 yılında, Sakaların saldırılarına maruz kalarak Kafkasya'dan Anadolu'ya göç eden Kimmerler'in istilasına uğradıktan sonra atlı göçebe hayatı süren ve Türk soyundan geldiği kabul edilen Sakaların (İskit) egemenliği altına girmiştir¹¹³. M.Ö. 1. yüzyıldan itibaren yörenin hakimiyeti Roma İmparatorluğu'nun eline geçmiştir¹¹⁴. Araştırma sahası Kars ili ve çevresinde yerleşen Saka boylarından Gogarların elinde bulunmaktadır. Gugark eyaletleri de denilen bu bölge, bugünkü Göle, Ardahan, Çıldır ile şimdi Gürcistan'da bulunan Ahilkelek, Loru, Tomanis ve Ermenistan'daki Dembek bölgelerini içerisine almaktadır¹¹⁵. Ayrıca Ön Asya'daki Saka hâkimiyetlerinin M.Ö.626'daki felaketle Medler tarafından sona erdirilmesinden sonra kuzeye çekilip Aras, Kür ve Çoruh boylarında yerleşen Sakalar'ın "Gogar" boyu Kars, Ardahan, Göle, Çıldır, Posof ilçeleri gibi kuzey bölgelere yerleşmişlerdir¹¹⁶. M.S. 640 yılında Kafkaslara kadar gelen Müslüman Arap orduları Bizans ve Sasaniler'e karşı kazandıkları zaferler, yörede İslamiyetin tutunup kökleşmesine sebep olmuştur¹¹⁷.

Büyük Arsaklı Devleti'nin (Partlar) 476 yıllık hâkimiyeti boyunca¹¹⁸ birçok savaşa sahne olan bölge, özellikle 499 yılına kadar İberlerin istilalarına maruz kalmıştır¹¹⁹. Arsaklılar'ın 428 yılında ortadan kaldırılmasından sonra bölge, İran-Sasani Devleti ile Bizans İmparatorluğu arasında birkaç kez el değiştirmiştir. Kür-Çoruh boyları İslam Devleti'nin egemenliği altına girene kadar, Bizans hâkimiyetini tanıyan, yerli Oğuz boylarının elinde kalmıştır.

Hız. Osman döneminde Müslüman Araplar, "Ermeniyye" adı verilen Oğuz ellerini fethetmeye başladılar (638). Hızlı bir şekilde ilerleyen İslam orduları 646 yılında Göle, Ardahan, Posof ve Damal bölgelerinden ibaret ilçeler, Gregoryan-Hristiyanlığa bağlı Oğuzların cizyeye razı olması ile barış yoluyla kısa sürede Müslümanların eline geçmiştir. Son 20 yıldan beri burada kalan Kazanların Kafkasların ötesindeki ana yurtlarına döndükleri bilinmektedir. Hız. Osman Dönemi'nde savaş yapılmadan sulh yoluyla ele geçirilen bu bölgedeki Oğuzların, eski din ve inançlarına genişçe müsaade

¹¹³ Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, 68-70.

¹¹⁴ Feridun Emecen, Çıldır Eyaleti maddesi TDV.İslam Ansiklopedisi, Cilt:8, Ankara 1993, 300.

¹¹⁵ Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, 82.

¹¹⁶ Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, 102-103.

¹¹⁷ Yusuf Halaçoğlu, Ardahan maddesi TDV İslam Ansklopedisi, Cilt:3, İstanbul 1991, 350.

¹¹⁸ Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, 162.

¹¹⁹ *Yurt Ansiklopedisi*, (II), 1982, 901.

edilmesi, İslam dininin Oğuzlar arasında yayılmasını yüzlerce yıl geciktirmiştir¹²⁰.

Bağratlı Kralı Sembat'ın ölümünden sonra yerine iki oğlu Vasak ve Aşut geçti. 771 yılında Muş Bölgesi İlbeği olan Vasak Bağrevand Savaşı'ndan sonra bu Muş Beyliğini bırakarak, Bizans'a komşu yerlerden Çoruh boylarında Kaçkar Dağları'na çekilerek, halkı ile birlikte buralarda yerleşti. Sonradan bunun oğlu Adarnese Bey ile bundan doğan torunu Aşut Bey, Yukarı Kür boylarında Göle ile Ardahan yaylalarının ilbeyleri oldular. Bu koldan Ardahan-Göle Beyi Aşut, 813 yılında Bizanslılar'dan "Küro-Palat" ünvanını alarak 833 yılına kadar, Yukarı Kür ve Çoruh boylarının İlbeği ve sonraki Gürcistan Bağratlılar'ın da atası olmuştur. Bunlar Bizans etkisiyle Ortodoksluğa dönüp sonradan Tayk-Gugark eyaletleri ile Abaza ve Gürcistan ülkelerinde hâkim olup, Gürcistan'ın Rus istilasına uğramasına (1801) engel olup, on asırdan fazla süre krallık ve hanlık ile hüküm sürmüşlerdir. Ticaret sayesinde zenginleşmiş olan Bağratlılar, Ardahan ve çevresinin imarında da önemli rol oynamışlardır. Bölgede Asya kökenli konar-göçer toplulukların üslubunda bulunan çadır, mimari değeri üstün olan ve Selçuklular döneminde de İslami yapılarımız da devam ettirilen sivri (mahruti) kubbeli kiliseler, genellikle bu hükümdarlık döneminden kalmadır¹²¹.

Ardahan ve çevresine hâkim olan Bağratlılar, 1064 yılında Sultan Alparslan'ın kuşatması ile karşı karşıya kaldılar. Çıldır'ı savaşıyla alan Alparslan, Ardahan'ı sulh ile Gürcü Melik'ine gönderdiği mektupta, ya İslamı kabul etmesini ya da cizye ödemeyi kabul etmesi gerektiğini, dile getirerek ele geçirdi. Gürcü Melik'i de cizye vermeyi kabul ederek birçok Hediye ile birlikte, Selçuklulara tabi olmuştur¹²². Böylelikle Alp Arslan aslında Anadolu'ya ilk olarak Ani şehrinden değil Ardahan'dan girmiştir. Ardahan'ı ele geçirdikten sonra Ani şehrini fethetmeye koyulmuştur. Çünkü Gürcüleri (Bağratlılar) itaat altına almış, o taraftan gelebilecek herhangi bir tehlikeyi bertaraf etmiştir. Malazgirt zaferinden sonra Sultan Alparslan'ın Çoruh Bölgesi'ni bıraktığı Emir Ebul Kasım'ın torununun adından dolayı, bu bölgedeki emirliğe Saltuklular adı verildi. Merkezi Erzurum'da bulunan bu beyliğin sınırları Oltu Kalesi'ne kadardı. 24 Haziran 1080'de Şavşat civarlarında yapılan savaş sonucunda bu bölgelere Türk göçebeler

¹²⁰ Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, 216-217.

¹²¹ Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, 232-233.

¹²² Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, 335-336.

yerleşmeye başladı. 1124 yılından itibaren de bölgede Kumanlar/Kıpçaklar görüldüler¹²³. Osmanlı yönetimine kadar da Kıpçaklar ile Gürcü İlhanlı, Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Safevi devletlerinin eline geçmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun bölgedeki hâkimiyeti Yavuz Sultan Selim dönemlerine rastlamaktadır. Yavuz Sultan Selim Trabzon Sancakbeyi iken, o dönemde Ahıska'da oturan Atabek Mirza Çabuk Beğ (Ardahan ve çevresinin atabeyi) Sultan Selim'e tabi olarak haraç ödemeyi kabul etmişler ve beyliklerinin devamlılığını sağlamışlardır. Bu sayede Şah İsmail'in de yağmalarından kendini ve beyliğini koruyabilmiştir. Kanuni Sultan Süleyman döneminde ise, Erzurum Beylerbeyi Mehmet Han'ın Ardahan ve çevresini tekrar Osmanlı topraklarına kattığı sanılmaktadır (1536). Bu dönemde Erzurum Beylerbeyi'ne bağlı sancaklardan Ardahan da görülmektedir. Daha sonra yine Erzurum Beylerbeyi İskender Paşa, Gürcistan seferi ile Ardahan'ı 1551 yılında tekrar Osmanlı yönetimine sokmuştur. İskender Paşa sınırı Çıldır Gölü ile Posof, Kısır ve Ulgar dağlarına kadar genişletmiştir¹²⁴.

Ayrıca Kanuni Sultan Süleyman tarafından 1555 yılında başlayan imar hareketleriyle Ardahan Kalesi 1556 yılında bitirilmiştir. Ardahan Kalesi'nin batıdaki büyük kapı üzerine Arapça yazılı kitabe konulmuştur¹²⁵. Bugün kitabenin Türkçe yazılı bir örneği bulunmaktadır (Fotoğraf 2.11). Lala Mustafa Paşa'nın 1578 yılında Ahıska Bölgesi'ni Osmanlı topraklarına katması sonucu, Ardahan'ın da içerisinde olduğu Çıldır Eyaleti kurulmuştur¹²⁶. 1829 yılında Çıldır Eyaleti'nin Ahıska bölgesi elimizden çıkmıştır. Böylelikle Ardahan'da ve Çıldır'da ayrı ayrı sancaklar kurularak Erzurum eyaletine bağlanmışlardır¹²⁷.

Araştırma sahası, 93 Harbi olarak da bilinen 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda, Osmanlı Devleti'nin savaşı kaybetmesi sonucunda 3 Mart 1878 yılında Rusya ile Ayastefanos Antlaşması imzalanmıştır. Anlaşmanın en ağır maddesi olarak da Osmanlı Devleti'nin ödemesi gereken bir milyar dört yüz milyon ruble savaş tazminatıdır. Tabi Osmanlı Devleti'ni bu parayı ödemesi imkânsızdı. Buna karşılık Elviye-i Selase yani

¹²³ Konukçu, *Ardahan Tarihi*, 1999, 56-57.

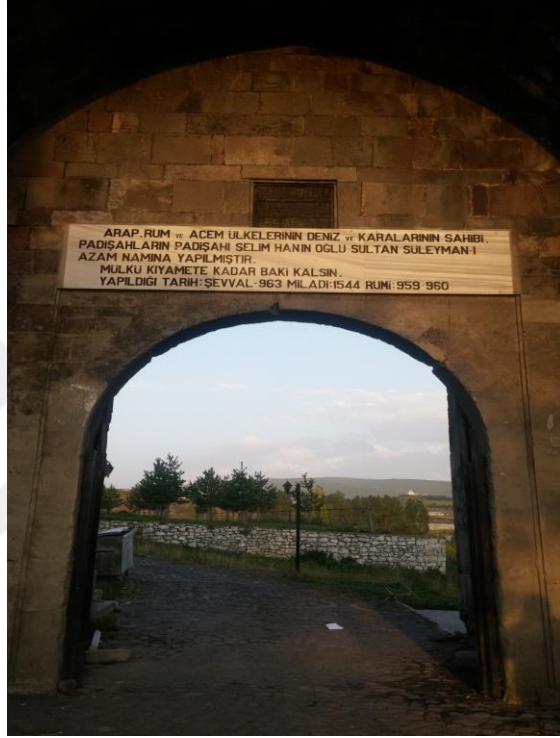
¹²⁴ Konukçu, *Ardahan Tarihi*, 1999, 60.

¹²⁵ Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, 1953, 524

¹²⁶ *Yurt Ansiklopedisi*, (II),1982, 904.

¹²⁷ Konukçu, *Ardahan Tarihi*, 1999, 101.

Kars, Ardahan ve Batum sancaklarını Ruslara terk etmek zorunda kalmıştır¹²⁸. Böylece halk arasında “Kara Günler” olarak da adlandırılan o kötü günler başlamıştır. Bölgede bulunan Rus, Ermeni ve Gürcülerin yapmış olduğu baskı sonucunda yöredeki birçok insan Anadolu'nun çeşitli yerlerine göç etmek zorunda kalmıştır. Özellikle Erzurum ve çevresine göç eden bu insanlar, kısa bir sürede dönme umudu ile yakın yerlere göç etmişlerdir. Fakat bu umut 43 yıl sürmüştür.

Fotoğraf 2.11. Ardahan Kalesi’ndeki Tarihi Kitabenin Türkçesi

İstiklal Savaşı yıllarında, 15 Şubat 1921 tarihinde Gürcü hükümetine bir nota verilmiştir. Notada 23 Şubat’a kadar Ardahan sancağının tahliyesi istenmiştir. Notaya cevap vermeyen Gürcülere karşı, o dönemin Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak, Kazım Karabekir Paşa’ya Artvin ve Ardahan’a hareket emrini vermiştir. Bunun üzerine 23 Şubat 1921 sabahı Gürcü elçisi notayı kabul edip Ardahan’ı terk edeceklerini söyledi. Bu kararı üzerine 23 Şubat 1921 gününde Türk ordusu Ardahan’a girdi ve Ardahan resmen Türk topraklarına katılmış oldu¹²⁹.

Ardahan bağımsızlığa kavuştuğu tarihten itibaren, yaklaşık 5 yıl vilayet statüsünde bir teşkilatlanmaya sahip olmuştur. 30 Mayıs 1926 yılında Ardahan kazaya

¹²⁸ Dayı, 5.

¹²⁹ Dayı, 270-273.

çevrilerek, tam 66 yıl Kars İli'ne bağlı bir ilçe olmuştur. 27 Mayıs 1992 yılında Ardahan tekrar il haline getirilmiştir. Ardahan il olduktan sonra il merkezinde yerleşme adına çok önemli değişiklikler olmuştur. Yeni konutlar inşa edilmesi, bakanlıkların il teşkilatlarının kurulması ve 2008 yılında Ardahan Üniversitesi'nin kurulması gibi önemli değişiklikler meydana gelmiştir.

2.2.2. Yerleşme Adları

Herhangi bir yerin coğrafi tarihi ve genel karakterinin ortaya konulabilmesinde yer adlarının çok önemli rolü bulunmaktadır¹³⁰. Hemen hemen bütün coğrafi yer adlarını inceleyen bilim dalı olarak toponomi çalışmaları ile oldukça ayrıntılı analiz ve tasnifler yapıldığı bilinmektedir¹³¹. Bu tür incelemeler geçmişte ve bugün yer adlarını etkileyen coğrafi faktörlerin de değerlendirilmesine olanak sağlamaktadır¹³².

Türkiye'de gerek oldukça hareketli iskân tarihi geçmişi ve gerekse zengin doğal çevre şartları nedeniyle yer adlarının son derece çeşitlilik gösterdiği bilinmektedir¹³³. Bir başka ifade ile, yerleşme adları ile ilgili çalışmalar bir yerleşmenin tarihini, coğrafyasını, sosyo-kültürel ve sosyo-ekonomik yapısını ortaya koyması bakımından önem taşımaktadır¹³⁴. Anadolu'nun sahip olduğu bu yer adları zenginliği içinde pek çok yer adının coğrafi çevre ile bağlantılı olduğu görülmektedir. Ardahan'da da coğrafi çevre ile yer adları arasında yoğun bir etkileşimden bahsetmek mümkündür.

Bu konuda yapılacak genel bir değerlendirme ile araştırma sahasında doğal ve beşeri çevre faktörlerinin çok sayıda yerleşme adını etkilediği ifade edilebilir. Araştırma sahasını teşkil eden Ardahan, kayıtlara geçtiği ilk zamanlardan beri, benzer kelimelerle ifade edilmiştir. Ardahan ilk olarak Gürcü kral Cavahos tarafından kurulmuş ve ismi

¹³⁰ Cemal Arif Alagöz, "Türkiye Yer Adları Üzerine Bazı Düşünceler", *Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri (11-13 Eylül 1984)* Kültür ve Turizm Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayınları No. 60 Seminer Kongre Bildirileri Dizisi No. 17, Ankara 1987, 11.

¹³¹ Doğanay, *Türkiye Beşeri Coğrafyası*, 341.

¹³² Hilmi Karaboran, "Türkiye'de Mevki Adları Üzerine Bir Araştırma", *Türk Yer Adları Bildirileri Sempozyumu Bildirileri (11-13 Eylül 1984)*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayınları No. 60, Seminer Kongre Bildirileri Dizisi.17, Ankara 1984, 97.

¹³³ İbrahim Güner, Mustafa Ertürk, "Türkiye İl Merkezi Kent Adlarının Kaynakları Üzerine Bir Araştırma", *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı:12, Muğla 2004, 39-62.

¹³⁴ Saliha Koday, "Trakya'da Köy Adlarında Coğrafyanın Etkisi", *28.Coğrafya Meslek Haftası (10-12 Haziran 1998 Edirne) Bildiriler*, Coğrafya Meslek Haftası Serisi.2, Türk Coğrafya Kurumu, İstanbul 2000, 221.

‘‘Artan-Artani’’ olmuştur¹³⁵. Aslında ismin anlamı gerek Artan gerekse Ardahan Pontos ülkesinde konuşulan dilden gelme ve *Akarsusal, Akarsu Ülkesi* anlamına gelmektedir¹³⁶.

Araştırma sahasında bazı yerleşmeler adlarını buldukları tepe, yamaç, çanak boyun gibi topoğrafik unsurlardan veya sahanın litolojik özelliklerinden almaktadır¹³⁷. Sahada yer alan Beşiktaş, Akyaka, Altaş, Çeğilli, Çimenkaya, Gölgeci, Ortageçit, Sarıyamaç, Tepeler; Açıkyazı, Uzunova, Yaylacık ve Yokuşdibi köyleri adlarını konumlanmış oldukları alanın topografik özelliklerinden alınmıştır.

Yerleşmelere ad verilmesi aşamasında yararlanılan bir diğer coğrafi unsur hidrografik özellikler olmuştur. Köylere verilen Çağlayık, Çataldere, Çetinsu, Derindere, Kartalpınar gibi isimler, sahadaki su varlığına işaret eden ve akarsuların temiz ve hızlı akışlı olduğunu kanıtlayan adlardır. Diğer taraftan bazı köylerde Ardıçdere, Ovapınar, Sugöze, Sulakyurt, Taşlıdere, Tepesuyu ve Tunçoluk isimleri de bölgenin yine sulak ve suların çıktığı ve aktığı yerin özelliklerine göre verilmiştir.

Araştırma sahasındaki yerleşme adlarının önemli bir kısmı da fitolojik kökenlidir. Bunların bir kısmı doğal bitki örtüsüne bağlı olarak adlandırılmışlardır. Çamlıçatak, Dedegül, Edegül, Güzçimen, Meşedibi ve Yalnızçam köyleri söz konusu bu grupta toplanabilir. Kıraç köyü ise bitki örtüsünü bakımından yoksun anlamına gelen bu kelimenin ismini almıştır.

Ardahan Merkez İlçe’deki bir kısım köyler ise, isimlerini yürütülen ekonomik faaliyet türlerinden almıştır. Yöredeki en önemli ekonomik faaliyet tarım ve hayvancılık olduğu için, Büyüksütlüce, Küçüksütlüce, Kazlıköy, Otbiçen ve Samanbeyli köylerinin isimleri bu ekonomik faaliyetle ilgilidir. Lehimli köyü ise ismini demircilik faaliyetlerinden almıştır.

Araştırma sahasındaki yerleşme adlarının önemli bir kısmı da; yerleşme şekli, birtakım beşeri yapı ve faaliyetlerden kökenini almıştır. Ağzıpek, Alagöz, Çalabaş, Çatalköprü, Çobanlı, Dağcı, Dağevi, Güzelyurt, Hasköy, Kocaköy, Köprücük, Ölçek ve Tazeköy bu grupta zikredilebilir. Örneğin Değirmenli Köyü ismini, bu köyde çok fazla değirmen olduğu için almıştır. Çünkü Değirmenli Köyü’nün eski ismi de Değirmenli’dir.

¹³⁵ Mehmet Kıldıroğlu, ‘‘Gürcü Kaynağı Kartlis Çovreba’da Ardahan Adı ve Ardahan’la İlgili Bilgiler’’, *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergisi*, Sayı:17, Yıl:2018, 76-89.

¹³⁶ Bilge Umar, *Türkiye’de Tarihsel Adlar*, İnkılap Yayınevi,, İstanbul 1993, 96.

¹³⁷ Karaboran, 108.

Sahadaki yerleşme adlarının bir kısmı unvan adlarıdır. Bayramoğlu, Hacıali, Nebioğlu, Ömerağa, Yukarıkurtoğlu ve Aşağıkurtoğlu bunlara örnek verilebilir. Bütün bunlara ek olarak sahada bir de sayılarla ilgili bir köy adı (Binbaşar) bulunmaktadır.

Merkez ilçede yer adları ile ilgili olarak gözlenen önemli bir özellik ise, mevcut yerleşmelerin eski adlarının oldukça sık kullanılmasıdır. Duduna (Balıkçılar), Göleberk (Çamlıçatak), Şadevan (Çatalköprü), Sarzep (Sulakyurt), Küçük Cincerop (Sugöze) ve Sindizkom (Yalnızçam) gibi köy adlarının halk arasında oldukça yoğun biçimde kullanıldığı gözlenmiştir. Saha etüdüleri esnasında tespit edilen bu durum, esasen araştırma sahasında bir kısım eski yer adlarının kullanımına henüz devam edildiği ve 70-75 yaş üzeri insanların bazı köylerin yeni isimlerini bilmediği görülmüştür. Aşağıda araştırma sahasındaki bazı yerleşmelerin eski adları verilmiştir (Tablo 2.27).

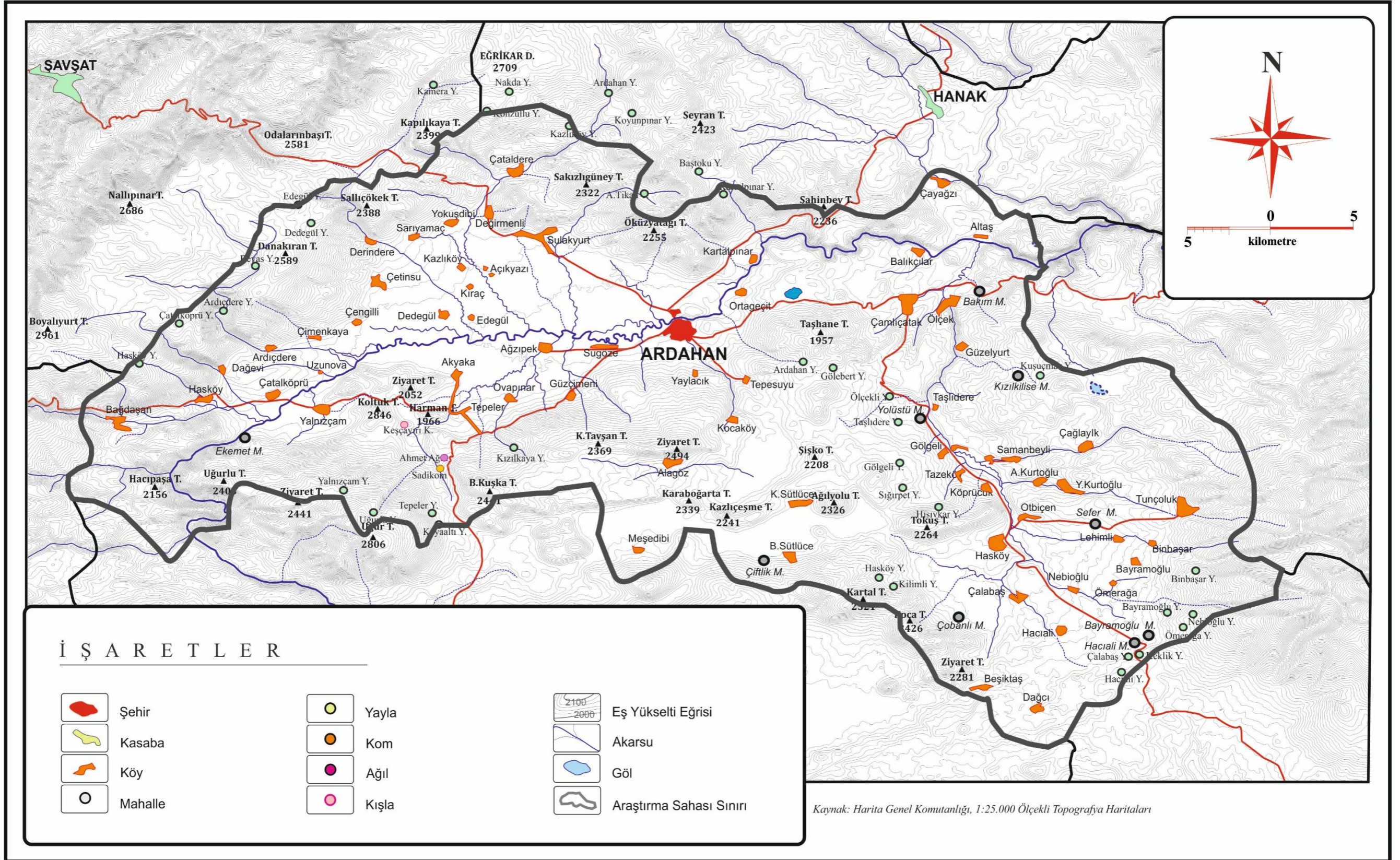
Tablo 2.27. Ardahan Merkez İlçedeki Köylerin Yeni ve Eski Adları

Yerleşme	Yerleşme Eski Adı	Yerleşme	Yerleşme Eski Adı
Açıkyazı	Alabala	Hasköy	-
Ağzipek	Cincirop	Kartalpınar	Fahrel
Akyaka	Kodushara	Kazlıköy	Pişhaskom
Alagöz	Alagöz	Kıraç	Danızkom
Altaş	Ur		
Ardıçdere	Y.Toroshev	Kocaköy	Kocaköy
Aşağıkurtoğlu	Aşağıkurtoğlu	Köprücük	Köprücük
Bağdaşan	Kindzodamal	Küçüksütlüce	K.Harziyan
Balıkçılar	Duduna	Lehimli	Lehimli
Bayramoğlu	Kora	Meşedibi	Meşedibi
Beşiktaş	Mıcut	Nebioğlu	Nebioğlu
Binbaşar	Murka	Ortageçit	Sazara
Büyüksütlüce	B.Harziyan	Otbiçen	Kımlı
Çağlayık	Erdemel	Ovapınar	Bağdat
Çalabaş	Çalabaş	Ölçek	Urumdüçü
Çamlıçatak	Gölebert	Ömerağa	Ömerağa
Çataldere	Kunzut	Samanbeyli	Sığırpet
Çatalköprü	Şadıvan	Sarıyamaç	Sırazkom
Çegilli	Revas	Sugöze	K.Cincerop
Çetinsu	Yç. Beberek	Sulakyurt	Sarzep
Çimenkaya	A.Toroshev	Taşlıdere	Pangis

Tablo 2.27. (Devam)

Çobanlı	Kellik	Tazeköy	Hç. Beberек
Dağcı	Tikoş	Tepeler	Konk
Dağevi	Dıbat	Tepesuyu	Gürcübey
Dedegül	Dedegül	Tunçoluk	Panik
Değirmenli	Değirmenköy	Uzunova	Manyok
Derindere	Heva	Yalnızçam	Sindizkom
Edegül	Edegül	YÇ.Hasköy	Hasköy
Gölgeli	Korgeli	Yaylacık	Yaylacık
Güzçimeni	Kirman	Yokuşdibi	Lori
Güzelyurt	Hopal	Yukarıkurtoğlu	Yukarıkurtoğlu
Hacıali	Hecelya		

Kaynak: Araştırma sahasında yapılan mülakatlardan derlenmiştir.

Harita 2.4. Ardahan Merkez İlçesinde Yerleşme Dağılışı Haritası

2.2.3. Yerleşme Şekilleri

Yerleşmeleri, nüfus büyüklükleri ve etki alanları gibi özellikleri çerçevesinde kır ve kent yerleşmeleri olarak iki büyük grup altında incelemek mümkündür¹³⁸. Coğrafi araştırmalarda çok önemli bir yere ve öneme sahip olan mesken ve mesken türlerinin bir araya gelişi ile ortaya çıkan köy, kasaba ve kentler başlıca yerleşme şekillerini temsil etmektedirler¹³⁹.

Türkiye'deki yerleşmeler, fonksiyonel özellikleri ve ikamet süreleri dikkate alınarak kırsal yerleşmeler ve kentsel yerleşmeler olarak iki grupta toplanmıştır¹⁴⁰. Devamlı yerleşmeler, insanların bir yerleşim alanında sürekli kaldıkları yerleşmelerdir. Tarım ve hayvancılık faaliyetlerini destekler mahiyette yılın belli döneminde kullanılan ve daha sonra devamlı oturdukları yerlere gitmek için terk edilen yerleşmeler ise geçici ve dönemlik yerleşme tipini oluşturmaktadır¹⁴¹. Anadolu'nun uzun yerleşme tarihi geçmişinde, köy ve kasabaların çoğunlukla yakın çevrenin tarım topraklarına bağlı yerleşmeler oldukları ifade edilmektedir¹⁴². Ancak kasabaların sahip oldukları kısmi kentsel özellikler bir yana bırakılırsa bazı fonksiyonel özelliklerinin gelişme derecesine göre kente dönük yerleşmeler olarak da gruplandırıldıkları görülmektedir¹⁴³. Bu nedenle kasabalar, kentler ve kırsal yerleşmeler arasında bir geçiş yeri özelliği göstermektedirler¹⁴⁴.

Köy ve kent yerleşmelerini birbirinden ayırmada çeşitli ölçütler kullanılmakla beraber, en fazla dikkate alınanları, nüfus ve ekonomik işlevlere göre yapılanlardır¹⁴⁵. Bir yerleşmenin şehir sayılabilmesi için nüfusunun ne kadar olması gerektiği konusunda Darkot¹⁴⁶, Emiroğlu¹⁴⁷, Tümertekin¹⁴⁸ ve Doğanay¹⁴⁹ gibi coğrafyacılar 10.000 nüfus

¹³⁸ Doğanay, *Türkiye Beşeri Coğrafyası*, 424.

¹³⁹ Tanoğlu, *Nüfus ve Yerleşme*, 200.

¹⁴⁰ Ali Özçağlar, *İdari Coğrafya*, Ümit Ofset Matbaacılık, Ankara 2011,41.

¹⁴¹ Saliha Koday, *Murgul Çayı Havzasının Coğrafyası*, Atatürk Üniversitesi Yayınları No:912, Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları No:98, Araştırma Serisi No:69, Erzurum 2000, 105.

¹⁴² Hamit Sadi Selen, "Türkiye'de Köy Yerleşmeleri ve Şehirleşme Hareketleri", *Türk Coğrafya Dergisi*, Sayı. 7- 78, 1945, 97-106, 100.

¹⁴³ Erol Tümertekin, *Türkiye'de Şehirlerin Fonksiyonel Sınıflandırılması*, İstanbul Coğrafya Enstitüsü Yayınları No.43, Baha Matbaası, İstanbul 14-15.

¹⁴⁴ Koca, 142-143.

¹⁴⁵ Hayati Doğanay, Ünal Özdemir, İbrahim Fevzi Şahin, *Genel Beşeri ve Ekonomik Coğrafya*, Pegem Akademi Yayınevi, Ankara 2011, 178-182.

¹⁴⁶ Besim Darkot, "Şehir Ayırımında Nüfus Sayısı Ve Fonksiyon Kriteri", *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, 8(16), 1967,3.

kriterini esas almışlardır. Özçağlar¹⁵⁰ ise 20.000 sayısını esas almıştır. Yasa ise 24 Aralık 2004 tarihinde değiştirilerek 5272 sayılı Belediye Kanununun 4. Maddesine göre bundan böyle nüfusu 5.000 ve üzerinde olan yerleşim biriminde belediye kurulabilecektir. Bir yerleşmede belediye kurulmasında nüfus şartı 5.000 ve üzeri olduğuna göre köy nüfusu şartı da artık 2.000 yerine 5.000 olarak kullanılabilir¹⁵¹. Ancak tek başına nüfusuna bakarak bir yerleşmenin köy, kasaba veya şehir olduğuna karar vermek doğru bir yaklaşım olmaz¹⁵². Konu ekonomik işlevler ölçüsüne göre ele alındığında ise, aktif nüfusun % 50'den fazlasının tarım dışı sektörlerde çalışıyor olması durumunda, o yerleşmenin kent sayılması gerektiği ifade edilebilir. Bir başka ifadeyle kent yerleşmelerinin nüfusu büyük oranda topraktan kopmuş olmalıdır¹⁵³.

Yerleşmeler kullanım süresi açısından ele alındığında ise sürekli (devamlı) ve geçici (eğrelti) olmak üzere iki gruba ayrılabilir. Sahadaki sürekli yerleşmeler arasında köy yerleşmeleri ve bunların birkaç tanesine bağlı mahalleler yer alırken; bölgede yaygın olarak rastlanılan yayla yerleşmeleri de dönemlik yerleşmeler içerisinde ele alınacaktır. Dönemlik yerleşmeler, yürütülen ekonomik faaliyetin durumu nedeniyle yılın belirli bir döneminde sezonluk olarak kalınıp etkinliğin bitiminde terk edilen yerleşmelerdir¹⁵⁴

Ardahan Merkez İlçe'de, sürekli yerleşme statüsünde 62 köy yerleşmesi bulunmaktadır. Bunlara geçici yerleşme statüsündeki yaklaşık 40 yayla yerleşmesi de eklendiğinde sahada 100 civarında devamlı ve geçici yerleşmenin varlığından bahsetmek mümkündür. Bunların yanı sıra sahada bir de şehir yerleşmesi bulunmaktadır.

¹⁴⁷ Mecdi Emiroğlu, "Türk Coğrafi Bölgelerine Göre Şehir Yerleşmeleri ve Şehirli Nüfusu", *Ankara Üniversitesi Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi, Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, 7, 1975, 127-128.

¹⁴⁸ Erol Tümertekin, *Türkiye'de Şehirleşme ve Şehirsel Fonksiyonlar*, İstanbul Coğrafya Enstitüsü Yayınları No:43, Baha Matbaası, İstanbul 23.

¹⁴⁹ Doğanay, *Türkiye Beşeri Coğrafyası*, 545

¹⁵⁰ Özçağlar, *Yönetmelik Coğrafya*, 138.

¹⁵¹ Özçağlar, *Yönetmelik Coğrafya*, 124.

¹⁵² Zeki Koday, "İdari Coğrafya Özellikleri Bakımından Artvin", I. *Ulusal Coğrafya Sempozyumu Bildiriler Kitabı (28-30 Mayıs 2012)*, Mega Ofset, Erzurum 2012, 182.

¹⁵³ Doğanay, vd., *Genel Beşeri ve Ekonomik Coğrafya*, 182.

¹⁵⁴ Özçağlar, *İdari Coğrafya*, 51.

2.2.3.1. Kır Yerleşmeleri

2.2.3.1.1. Köy Yerleşmeleri

Aslında kır yerleşmelerinin en önemli bölümünü oluşturan köy yerleşmeleri, yasa ile tanımlanmış ve tüzel kişiliği olan yönetimlerdir. Ülkemizde idari yapılanmada en küçük idari ünite olan köyler, çeşitli tip ve sayıda kırsal yerleşim birimleri ile bu yerleşmeleri çepeçevre kuşatan ekonomik faaliyet alanlarını içermektedir. Bu yönüyle köyler, hem idari hem de coğrafi bir karaktere sahiptirler¹⁵⁵.

Araştırma sahasında yer alan köy yerleşmeleri çok çeşitli özellikleri çerçevesinde değerlendirilebilir. İlçedeki 62 köy yerleşmesinin, kuruluş yerleri, yüzölçümleri, yerleşme forumları, hâkim ekonomik faaliyet türleri gibi özelliklerinin değerlendirilmesi ile araştırma sahasındaki köylerin yerleşme karakteristiklerini ortaya çıkarmak mümkündür.

Araştırma sahasındaki köyler, konumlanma düzenlerinden, yerleşim dokularına; yürütülen ekonomik faaliyetten, isimlerine kadar birçok özelliği coğrafi çevrenin kontrolü altında kazanmışlardır¹⁵⁶. Ardahan Merkez İlçe’de köyler genellikle eğimli ya da az eğimli yamaçlarda ve plato düzlüklerinde kurulmuştur. Köylerin kuruluş yerleri topoğrafik etkenlerin yanı sıra hâkim ekonomik faaliyet türleri gibi beşeri coğrafya faktörlerinden de etkilenmiştir. Merkez ilçedeki köylerin büyük bir bölümü yüksek düzlüklerde yer alan platolarda veya dağ eteklerinde kurulmuştur. Aslında daha önce de belirtildiği gibi araştırma sahası, biri yaklaşık 1800-1900 metre civarlarında olan Ardahan depresyonu ve diğeri de 1850-1950 civarlarında olan Hoçvan depresyonundan oluşmaktadır. Ardahan depresyonu ve çevresinde yaklaşık 37 köy bulunmaktadır. Değirmenli, Çatalköprü ve Ölçek köyleri Ardahan depresyonu etrafında kurulmuş köylerden birkaçıdır (Fotoğraf 2.12-2.13-2.14). Hoçvan depresyonu ve çevresinde ise yaklaşık 25 köy bulunmaktadır. Bunlara da Gölgeli ve Tunçoluk köyleri örnek olarak verilebilir (Fotoğraf 2.15-2.16). Araştırma sahasındaki köylerin 18’i eğimli alanlarda kurulu yamaç ve etek köyü, 44’ü de nispeten düz alanlarda kurulu plato köyleridir. Bu

¹⁵⁵ Ali Özçağlar, “Türkiye'nin İdari Coğrafyası Bakımından Köy, Bucak, İlçe ve Belde Kavramları Üzerine Düşünceler”, *Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, 12, 1996, 9.

¹⁵⁶ Cemal Sevindi, “Sarıkamış (Kars) İlçesindeki Köy Yerleşmelerinin Coğrafi Özellikleri İle İlgili Bir İnceleme”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Mart 2018 22(1), 111-138.

dağılıma göre, Merkez ilçedeki köylerin % 29'u eğimli alanlarda, % 71'de düzlük alanlarda kurulmuştur. Sahadaki köyler genellikle herhangi bir akarsu yakınında kurulmuş, zengin çayır mera alanına sahip ve hayvancılık ekonomisinin yoğun olduğu köylerdir. Bunun yanı sıra bazı alanlarda da verimli yüksek plato arazisinde ekip biçme faaliyetleri görülmektedir.

Fotoğraf 2.12. Değirmenli Köyü

Fotoğraf 2.13. Çatalköprü Köyü

Fotoğraf 2.14. Ölçek Köyü

Fotoğraf 2.15. Gölgeli Köyü

Fotoğraf 2.16. Tunçoluk Köyü

Köylerin büyük çoğunluğunun verimli düz alanlarda kurulmasının nedeni; ekip-biçme faaliyetleri, karayoluna yakınlık ve düz alanların çokluğu gibi nedenlerle açıklanabilir. Ardahan Merkez İlçe’de kar yağışının fazla olmasına bağlı olarak; birçok yerden kaynak çıkmakta ve bunun yanı sıra yaz yağışlarının bol görülmesi (% 40.7 yıl içinde) gibi nedenlerden dolayı hemen hemen hiçbir köyde su sorunu yaşanmamaktadır. Ardahan Merkez İlçeye bağlı köylerde içimi güzel kaynak sularının yanı sıra Gölgeli ve Taşlıdere köylerinde de içilebilir maden suyu kaynakları vardır. Ayrıca Ardahan depresyonundaki köylerde yapılan mülakatlarda, çoğu köylünün tarla ve çayırlarının önemli bir kısmını yıl içinde hiç sulamadıkları da tespit edilmiştir. Neden sulamıyorsunuz? sorusu yöneltildiğinde ise “yeteri kadar yağmur yağıyor” cevabı alınmıştır. Ancak Hoçvan depresyonunda yağışların Ardahan depresyonuna oranla kısmen daha az görülmesi ve kuraklığın daha fazla olması gibi nedenlerden dolayı sulamanın önemli olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Hoçvan depresyonunda Lehimli köyünde su sıkıntısı görüldüğü de yapılan mülakatlardan anlaşılmaktadır.

Araştırma sahasında köylerin yükselti basamaklarına göre dağılımı da oldukça önemlidir. Yerleşmelerin yükselti dağılımları 1800 metre ile 2140 metre arasında değişen ilçede, yükselti ortalamasının ise 1923 metre olduğu görülmektedir. Bu dağılıma göre ilçede 2000 metrenin üzerinde kurulmuş 8 köy vardır. Bunlardan Meşedibi (2140 metre), Alagöz ve Büyüksütlüce (2120 metre), Küçüksütlüce (2100 metre), Tunçoluk (2040 metre), Derindere (2040 metre), Kocaköy (2030 metre),

Çağlayık (2020 metre) köyleri tüm yerleşmelerin % 12.9'unu oluşturmaktadır (Tablo 2.28).

Tablo 2.28. Araştırma Sahasında Köylerin Yükseltilerine Göre Dağılışı

Yerleşmenin Adı	Yükseltisi	Yerleşmenin Adı	Yükseltisi
Meşedibi	2140	Balıkçılar	1920
Alagöz	2120	Altaş	1900
Büyük Sütlüce	2100	Bayramoğlu	1900
Küçük Sütlüce	2100	Çetinsu	1900
Tunçoluk	2040	Çimenkaya	1900
Kocaköy	2030	Güzçimeni	1900
Derindere	2040	Ölçek	1900
Çağlayık	2020	Yokuşdibi	1900
Dağevi	2000	Çamlıçatak	1880
Güzelyurt	2000	Çengilli	1880
Gölgeli	1980	Ömerağa	1880
Köprücük	1980	Akyaka	1860
Yaylacık	1970	Çatalköprü	1870
Çataldere	1960	Ortageçit	1870
Dağcı	1960	Tepeler	1870
Otbiçen	1960	Haciali	1860
Taşlıdere	1960	Kazlıköy	1860
Tazeköy	1960	Ovapınar	1860
Çobanlı	1950	Kartalpınar	1850
Bağdaşan	1950	Sulakyurt	1840
Ardıçdere	1940	Açıkyazı	1840
Beşiktaş	1940	Dedegül	1840
Değirmenli	1940	Edegül	1840
Hasköy	1940	Kıraç	1840
Sarıyamaç	1940	Lehimli	1840
Yukarı Kurtoğlu	1940	Nebioğlu	1840
Aşağı Kurtoğlu	1920	Uzunova	1830
Binbaşar	1920	Yalnızçam	1830
Samanbeyli	1920	Ağzipek	1820
Hasköy	1890	Sugözü	1820
Ortalama	1923	Çalabaş	1800
		Tepesuyu	2000

Kaynak: Yerinde yapılan yükselti ölçümlerinden hazırlanmıştır.

Kuruluş yeri yükseltilerinin en fazla olduğu köylerin, 1800-1900 metre arasında yer aldığı ilçede; yine en düşük yükselti basamağı da 1800-1850 metre arasında yer

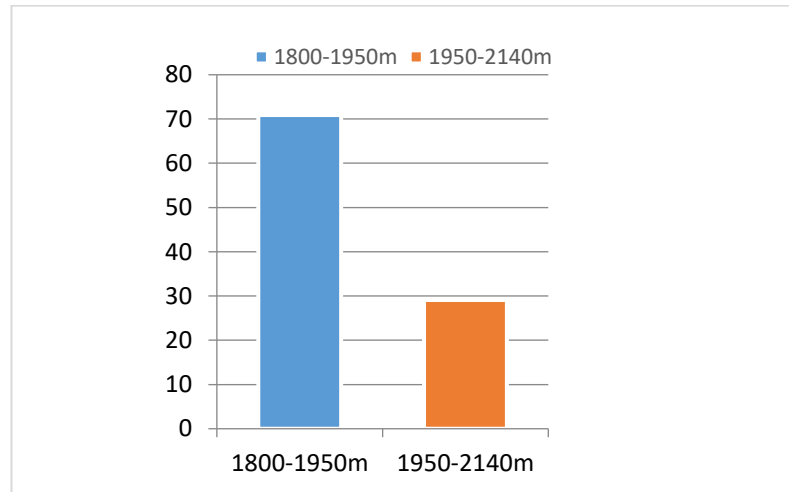
almaktadır. Çalabaş 1800 metre, Sugöze, Ağzıpek, Uzunova, Yalnızçam 1830 metre, Açıkyazı, Dedegül, Edegül, Kıraç, Lehimli ve Nebioğlu köyleri 1840 metre yükseltide yer almaktadır. İlçede en düşük yükselti aralığında yer alanlar, ova köyleridir. Sahada yer alan diğer 43 köyün yükselteleri ise 1850-2000 metreler arasında değişmektedir (Tablo 2.28).

İlçede köylerin bu yükselti dağılımları ile iki önemli yükselti basamağında toplandıkları görülmektedir (Tablo 2.29). Bunlardan biri 1800-1850 metre ve 1950-2140 metre yükselti basamakları olarak dikkati çeker. Köy yerleşmelerinin büyük çoğunluğu ise 1800-1900 metre yükselti basamağında yer almaktadır. İlçede yer alan 62 köyün 44'ü 1800-1950 metre aralığında, 18'i ise 1950-2140 metre aralığında bulunmaktadır. Bu dağılıma göre tüm köylerin % 70.9'luk büyük bölümü 1800-1950 metreler arasında, % 29.1'lik kısmı ise 1950-2140 metre yükseltide bulunmaktadır (Şekil 2.9).

Tablo 2.29. Araştırma Sahasında Köylerin Yükseltilerine Göre Dağılışı.

Yükselti Basamağı (m)	Yerleşme Sayısı	%'si	Nüfusu	%'si	Ortalama Nüfus Büyüklüğü
1800-1950	44	70.9	15.564	72.3	356
1950-2140	18	29.1	5.991	27.7	333
Toplam	62	100.0	21.645	100.0	349

Kaynak: Yerinde Yapılan Yükselti Ölçümlerinden Hazırlanmıştır.

Şekil 2.9. Araştırma Sahasında Köylerin Yükselti Basamaklarına Göre Dağılımı

Ardahan Merkez İlçe'de 2015 yılı toplam köy nüfusunun % 72.3'lük bölümü 1800-1950 metreler arasında, % 27.3'lük bölümü ise 1950-2140 metre arasında

yaşamaktadır. Köylerdeki ortalama nüfus büyüklüğünün aynı yıl 349 kişi olduğu ilçede 1800-1950 metre yükselti basamağında aynı oran 356 kişi, 1950-2140 metre aralığında ise 333 kişi olmuştur (Tablo 2.28).

Bilindiği üzere yerleşme dokuları kırsal yerleşmelerin en önemli karakteristiklerindedir. Bu açıdan toplu dokulu köyler gevşek dokulu köyler ve dağınık dokulu köyler şeklinde sınıflandırmak mümkündür¹⁵⁷. Araştırma sahasında yer alan köyler yerleşme dokuları itibariyle değerlendirildiğinde topoğrafya ve tarım alanlarının köylerin oluşmasındaki en önemli etken olduğu anlaşılır. Sahadaki köy yerleşmelerinin hemen hemen tamamı topoğrafik yapıya uygun olarak ortaya çıkmış toplu dokulu yerleşmelerdir (Fotoğraf 2.16).

İlçede toplu dokulu yerleşmeler çoğunlukla tek bir merkez etrafında gelişmiş ve küme köy biçimli köy yerleşmelerini ortaya çıkarmıştır. Doğu Anadolu Bölgesi'nde oldukça yaygın olan bu durumun ilçede bazı istisnaları vardır¹⁵⁸. Bunlar Büyük Sütluçe, Taşlıdere, Çalabaş, Ölçek, Güzelyurt, Tunçoluk, Bayramoğlu ve Hacıaali köyleri Merkez İlçe'nin mahalleli köyleridir. Mahalleli köyler sınıfında kabul edilebilen bu köyler, ilçenin büyük yüzölçümlü köyleridir. Yine bu köylere ait toplu yerleşme dokusuna sahip olan Çiftlik Mahallesi (Büyük Sütluçe), Yolüstü Mahallesi (Taşlıdere), Çobanlı Mahallesi (Çalabaş), Bakım Mahallesi (Ölçek), Kızılkilise Mahallesi (Güzelyurt), Sefer Mahallesi (Tunçoluk), Bayramoğlu Mahallesi (Bayramoğlu), Hacıali Mahallesi (Hacıali) mahallelerinin, bir köy yönetim alanında toplanmaları söz konusudur. Benzer özelliklere sahip bu mahallelerin ortaya çıkışını ise köyün yüzölçümü ve nüfus büyüklüğü ile ilişkilendirmek mümkündür.

Araştırma sahasında köylerin yüzölçümü büyüklükleri de oldukça farklılık göstermektedir (Tablo 2.27). İlçede yüzölçümü 30 km²'nin üzerinde 13 köy yer almaktadır. Bağdaşen, (71.9 km²), Tunçoluk (65 km²), Ölçek (45.9 km²), Yalnızçam (42.4 km²), Tepeler (39.3 km²), Çataldere (38.5 km²), Çetinsu (37.8 km²), Hoçvan Hasköy (37.5 km²) ve Sulakyurt (37.2 km²) köyleri 30 km²'nin bir diğer deyişle 3000 ha'nın üzerinde yüzölçüme sahip köylerdir. Buna karşın Nebioğlu (9.9 km²), Kocaköy (9.8 km²), Altaş (9.5 km²), Çobanlı (9.4 km²), Derindere (9.2 km²), Köprücük (9.1 km²), Güzçimeni (8.6 km²), Yokuşidibi (8.6 km²), Açık yazı (6.7 km²), Sarıyamaç (6.4 km²),

¹⁵⁷ Doğanay, *Türkiye Beşeri Coğrafyası*, 262.

¹⁵⁸ Doğanay, *Türkiye Beşeri Coğrafyası*, 262.

Ömerağa (6.1 km²), Otbiçen (5.6 km²), A.Kurtoğlu (5.4 km²). Kazlıköy (5.4 km²), Dedegül (4.2 km²), Uzunova (3.6 km²) ve Kırış (1.7 km²) köylerinin yüzölçümleri 10 km²'nin altındadır. Diğer köylerin yüzölçümleri ise 10 ile 30 km² arasında değişmektedir. Bu dağılım itibarıyla köy yerleşmelerinin % 21'lik bölümü 30 km²'den fazla % 29'luk bölümü ise 10 km²'den az yüzölçümlerine sahiptir. Yüzölçümü 10-30 km² arasında değişen 31 köy ise tüm köylerin yaklaşık % 50'lik bir bölümünü oluşturmaktadır (Tablo 2.30).

Tablo 2.30. Araştırma sahasında köylerin yüzölçümü büyüklüklerine göre dağılımı.

Yerleşme Adı	Yüzölçümü (km ²)	Yerleşme Adı	Yüzölçümü (km ²)
Bağdeşen	71.9	Meşedibi	15.4
Tunçoluk	65.0	Akyaka	13.9
Ölçek	45.9	Sugöze	13.3
Yalnızçam	42.4	Gölgeli	13.1
Tepeler	39.3	Samanbeyli	13.1
Çataldere	38.5	Ağzıpek	12.8
Çetinsu	37.8	Tazeköy	12.3
Hç.Hasköy	37.5	Çalabaş	11.0
Sulakyurt	37.2	Y.Kurtoğlu	10.7
Bayramoğlu	36.5	Lehimli	10.5
Yç.Hasköy	35.4	Yaylacık	10.5
Alagöz	35.0	Çimenkaya	10.0
Çamlıçatak	34.9	Nebioğlu	9.9
Çeğilli	28.6	Kocaköy	9.8
Çatalköprü	28.2	Altaş	9.5
B.Sütlüce	28.0	Çobanlı	9.4
Kartalpınar	26.7	Derindere	9.2
Binbasar	24.5	Köprücük	9.1
Değirmenli	24.1	Güzçimeni	8.6
Ardıçdere	23.9	Yokuşdibi	8.6
Beşiktaş	23.2	Açıkyazı	6.7
K.Sütlüce	23.0	Sarıyamaç	6.4
Çağlayık	22.8	Ömerağa	6.1
Ortageçit	21.3	Otbiçen	5.6
Dağcı	20.9	A.kurtoğlu	5.4
Dağevi	20.1	Kazlıköy	5.4
Ovapınar	19.4	Dedegül	4.2
Balıkçılar	19.2	Uzunova	3.6
Hacali	19.1	Edegül	3.1
Güzelyurt	17.7	Kırış	1.7
Taşlıdere	17.5	Toplam	1.249,9
Tepesuyu	15.5		

Kaynak: İl Tapu Kadastro kayıtları esas alınarak, Netcad 5.0 programından hesaplanmıştır.

İlçede köylerin yüzölçümü gruplarına göre dağılımı ayrıntılı bir biçimde

incelenmelidir (Tablo 2.31). Buna göre yüzölçümü 10 km²'den az olan 18 köyün toplam alanı 122.3 km² olmakta ve tüm köy alanının % 9.8'ini oluşturmaktadır. Yüzölçümü 10-20 km² arasında olan 20 köyün toplam alanı ise 296 km² olup, buda tüm köylerin % 23.7'sine denk gelmektedir. Yüzölçümü 21-30 km² arasında ise 11 köy olup toplam köy alanı oranı % 21.9'dur. Köylerin toplam alanına göre en fazla görüldüğü 31-40 km² arasında 9 köy bulunup toplam köy alanına oranı % 26.6'dır. Yüzölçümü 41-50 km² arasında yer alan 2 köyün alanı 88.3 km² olup, bu da tüm köylerin % 7'sine denk gelmektedir. 60-70 km² arasında 1 köy bulunup, toplam köy alanlarının % 5.2'sine tekabül etmektedir. Yüzölçümü 70 km²'nin üzerinde olan Bağdaşen Köyü 71.9 km² alanı ile toplam köy yüzölçümlerinin % 5.8'ini oluşturmaktadır (Tablo 2.31).

Fotoğraf 2.17. Bağdaşen Köyü.

Araştırma sahasında yer alan tüm köylerin yüzölçümü 1249.9 km² olup, ortalama köy yüzölçümü büyüklüğü ise yaklaşık 20 km² (20.1 km²) kadardır. Araştırma sahası genelindeki 26 köy bu ortalama büyüklüğün üzerinde, 36 köyde ise ortalamanın altında yüzölçümlere sahiptir (Tablo 2.31).

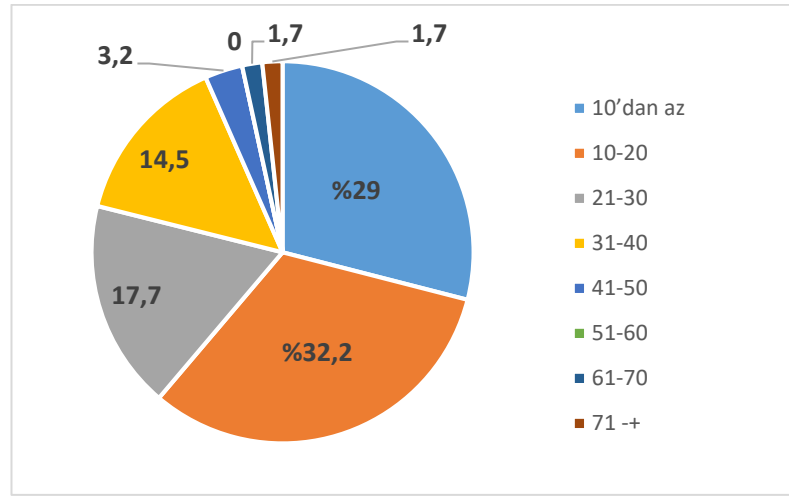
Ardahan Merkez İlçe'de Bağdaşen, Tunçoluk, Ölçek, Yalnızçam, Tepeler ve Çataldere gibi yüzölçümü büyük köylerin bağlı yayla yerleşmeleri ile geniş çayır-mera alanlarına sahip ve hayvancılıkla geçinen köylerdir. Bu büyük köylerden bazıları da bağlı olan mahallelerle birlikte geniş bir alana yayıldığı ifade edilebilir. Genel bir

değerlendirmeye ilçedeki plato köylerinin büyük bölümünün küçük yüzölçümlü, eğimli alanlarda kurulmuş köylerin ise büyük yüzölçümlü olduğu görülmektedir.

Tablo 2.31. Araştırma Sahasında Köylerin Yüzölçümü Gruplarına Göre Dağılımı.

Yüzölçümü (km ²)	Köy Sayısı	%'si	Toplam Yüzölçümü (km ²)	%'si	Ortalama Köy Büyüklüğü (km ²)
10'dan az	18	29	122.3	9.8	6.8
10-20	20	32.2	296	23.7	14.8
21-30	11	17.7	274.3	21.9	24.9
31-40	9	14.5	332.1	26.6	36.9
41-50	2	3.2	88.3	7.0	44.1
51-60	-	0	-	-	-
61-70	1	1.7	65.0	5.2	65.0
71 -+	1	1.7	71.9	5.8	71.9
Toplam	62	100.0	1249.9	100.0	20.1

Kaynak: İl Tapu Kadastro Kayıtları Esas Alınarak, Netcad 5.0 yazılımı ile hesaplanmıştır.

Şekil 2.10. Araştırma Sahasında Köylerin Yüzölçümü Gruplarına Göre Dağılımı

Büyüklüğüne bakılmaksızın her yerleşmeyi bir ekonomik faaliyet bölgesi ile birlikte düşünmek gereklidir¹⁵⁹. Bu nedenle araştırma sahasındaki köyleri ekonomik faaliyet türleri açısından da ele almak yerinde olacaktır. Ekonomik faaliyetler bölümünde etraflıca ele alınacağı üzere, Merkez İlçe genelinde ve köy yerleşmelerinde en temel ekonomik faaliyet hayvancılık olarak görülmektedir. Geniş çayır-mera alanları ile bağlantılı olarak araştırma sahası köylerinde temel geçim kaynakları hayvancılık

¹⁵⁹ Tanoğlu, *Nüfus ve Yerleşme*, 201.

faaliyetleri etrafında şekillenmiştir. Sahadaki olumsuz iklim koşulları ve diğer coğrafi çevre elemanlarının etkisiyle yoğun ve çeşitli bir bitkisel üretim gerçekleştirilememektedir. Hemen hemen tüm köylerde büyük ve küçükbaş hayvan yetiştirilmekte ve bunun yanı sıra buğday, arpa, çavdar ve yem bitkileri (fiğ, korunga, yonca vb) üretilmektedir. Az da olsa şekerpancarı gibi bitkisel üretim de gerçekleştirilmektedir.

2.2.3.1.2. Köy Konutları

Kırsal yerleşmeler, şekli ve içerisindeki kısımların düzenlenme tarzı ile coğrafi koşulların etkisini taşıyan ve bu koşullar hakkında bilgi veren eserlerdir¹⁶⁰. Coğrafi çevre meskenler üzerinde ve özellikle de kırsal meskenler üzerinde çok büyük etkiye sahiptir.

Konut yaparken insanlar, aklı sayesinde doğayı, kendine yararlı bir şekilde kullanabilmektedir. Bununla beraber geçmişten gelen alışkanlıkları, kendi toplumunun kültürel yapısı, ekonomik özellikleri de al çevre ile etkileşiminde belirleyici olmuştur. Dünya üzerinde birçok iklim bölgesi, birçok kültür bölgesi ve bunlara bağlı olarak da ve bunlara bağlı olarak da birçok konut kültürü oluşmuştur. Bütün kültürlerde olduğu gibi Türklere de özgü konut kültürü vardır. Bu konuda coğrafyacıların, sosyologların ve özellikle mimarların birçok çalışması olmuş ve hepsi kendi bakış açısına göre bir değerlendirme yapmıştır. Bütün bu çalışmaların sonucunda kendine özgü özellikleri olan bir konut kültürü ortaya çıkmıştır¹⁶¹

Son zamanlarda kırsal meskenlerin inşasında kullanılan modern malzemeler, söz konusu etkileşimin eski binalarda daha belirgin bir şekilde gözlemlenebilmesini doğurmuştur¹⁶². Araştırma sahasındaki köy konutlarının önemli bir kısmı, geleneksel tarzda inşa edilmiş olup, gerek bu bölgeye özgü oluşu ve gerekse mimari açıdan ele alınması gerekmektedir.

Ardahan Merkez İlçe’de, doğal çevre özellikleri ve beşeri gelişmelere bağlı olarak iki tür köy konutu türünden bahsetmek mümkündür. Geleneksel ve modern konutlar şeklinde ifade edebileceğimiz bu konutlar, köylerdeki konut türlerini temsil etmektedir.

¹⁶⁰ Tanoğlu, *Nüfus ve Yerleşme*, 214.

¹⁶¹ Alperen Kayserili, *Erzurum Şehri'nin Kültürel Coğrafyası*, Atatürk Üniversitesi yayınları No:1036, Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Yayınları No:130, Araştırma Serisi No:55, Erzurum 2014, 140.

¹⁶² Lütfü Özav, *Simav Depresyonu ve Çevresinin Coğrafi Etüdü*, Atatürk Üniversitesi Yayınları No:813, Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Yayınları:64, Araştırma Serisi No:10, Erzurum 1996, 121.

Merkez ilçede en yaygın konut türü, tek katlı ve yığma taş ve topraktan inşa edilen konutlardır (Fotoğraf 2.18). Bu konutlar doğal çevreden rahatlıkla elde edilebilen malzemelerle inşa edilmiştir. Araştırma sahasında bulunan meskenler incelendiğinde, geleneksel yapıların taş ve kerpiçten, modern meskenlerin ise betonarmeden inşa edildiği görülmektedir. Bölgenin fiziki yapısı ve iklimi göz önünde bulundurulduğunda, evlerin yapımında kullanılan malzemelerin genelde taş ve kerpiç gibi malzemelerden imal edilmesi doğaldır.

Fotoğraf 2.18. Tek Katlı Yığma Taş ve Toprakta Yapılmış Geleneksel Köy Konutu (Derindere Köyü)

Geleneksel yapı malzemelerinden olan bazalt kayaç türü, il sınırları içinde her yerde bulunabilmektedir. Bu nedenle yörelerde tümüyle taş duvarlı evler bulunabilmektedir (Fotoğraf 2.19). Taş malzemenin dolgu elemanı olarak küçük bloklar ve kırma taş halinde kullanılması çok yaygındır. Yapılarda taş türlerinden, kolay işlenebilen taşlarla yörede çok fazla bulunan andezit ve bazalt gibi volkanik daha sert taşlar kullanılmıştır. Yöre insanı, sürekli mücadele gerektiren doğa karşısında taş ve toprak gibi malzemeleri kullanmayı ve işlemeyi becerebilmektedir (Fotoğraf 2.18).

Fotoğraf 2.19. Geleneksel Taş Duvarlı Köy Konutu (Değirmenli Köyü)

Fotoğraf 2.20. Dağın Eteği ile Çatısı Birleşmiş Köy Konutu

Sahadaki konutlarının büyük bir çoğunluğunun üzerlerinin genelde toprak damlı olduğu görülmektedir. Fakat zamanla çatı malzemesi kullanımı da yaygınlaşmıştır. İnsanların ekonomik durumuyla ilgili olan bu değişim, özellikle yaz mevsiminde bol yağış alan bu sahada, yağışlarla birlikte toprak damlardaki bozulmalar buna neden olmuştur. Geleneksel köy konutlarından vazgeçemeyen veya ekonomik nedenlerden

dolayı yeni meskenler inşa edemeyen aileler, en azından evlerine bir çatı yaparak evlerini daha da kullanılabilir hale getirmişlerdir (Fotoğraf 2.22). Fakat çatısı olmayan evler sahada çok fazla bulunmaktadır.

Fotoğraf 2.21. Geleneksel Köy Konutları (Ölçek Köyü)

Fotoğraf 2.22. Üstü Saç Çatı İle Örtülmüş Geleneksel Köy Konutu (Çatalköprü Köyü)

Araştırma sahasında bulunan konut tiplerinden ikinci tür ise modern konutlardır. Bunlarda çoğunluk yine tek katlıdır (Fotoğraf 2.23). Fakat insanların ekonomik durumuna bağlı olarak, bazı köylerde iki katlı, hatta az da olsa üç katlı evlere de rastlanmaktadır (Fotoğraf 2.24-2.25-2.26). Geleneksel konutlara oranla az olan bu konutlar, hemen her köyde bulunmaktadır. Modern konutlar diye nitelendirebileceğimiz bu konutlar, çimento, demir ve tuğla gibi fabrikasyon malzemeler ile inşa edilmiş ve eklentileri ile birlikte bölgeye göre çok yüksek standartlara sahiptir.

Fotoğraf 2.23. Tek Katlı Modern Köy Konutu (Değirmenli Köyü)

Fotoğraf 2.24. İki Katlı Modern Konut Örneği (Çatalköprü Köyü)

Fotoğraf 2.25. İki Katlı Modern Konut Örneği (Ölçek Köyü)

Fotoğraf 2.26. Üç Katlı Modern Köy Konutlarına Örnek (Sulakyurt Köyü-Ölçek Köyü)

Hemen hepsinde örtü malzemesi olarak saç kullanılan modern konutlar, geleneksel konutlar gibi çoğunlukla tek katlıdır. Ahır, kom ve merak vb. gibi eklentiler meskenlerin kenarında bulunmaktadır. İki katlı olup da altının ahır olarak kullanıldığı konutlar pek yoktur. Aslında yeterli ekonomik güce sahip olunmasına rağmen konutlar çok katlı yerine tek katlı yapılmıştır. Yörede ‘ten’ olarak adlandırılan nem yaygın

olarak görülmektedir. Çünkü taban suyu seviyesinin yüzeye çok yakındır. Bu nedenle sahaya en uygun konut şekli iki katlı evlerdir. Böylelikle romatizmal hastalıklarda bir azalma da söz konusu olmakta hatta evin altında ahır olması, konutların ısınmasında da büyük kolaylıklar sağlayabilir. Ama temizlik, hijyen ve koku açısından olumsuzluklar da yaşanabilir.

Araştırma sahasında bulunan geleneksel köy konutlarında, önemli hususlardan biri de konut eklentileridir. Daha çok ekonomik faaliyetler ve ekonomik duruma göre şekillenen bu eklentiler, yöreden yöreye değişiklikler göstermektedir. Özellikle sahada büyükbaş hayvancılığın yoğunluğu, bu konut eklentilerine yansımıştır. Dolayısıyla ailelerin hayvan sayısına göre, konutların yanında ahırlar bulunmaktadır (Fotoğraf 2.27). Yörede bulunan bu ahırların, yine insanların ekonomik durumuna göre şekil aldığı görülmektedir. Bölgede yaşanan uzun kış şartlarında, yaklaşık 4-5 ay, hayvanlar bu ahırlarda kalmaktadır. Havyacılıkta verim açısından, ahırların kullanılabilirliği ve işlevi çok önemlidir. Son zamanlarda hayvan sayısı, et ve süt verimindeki artış üzerinde modern ahırların etkisinin olduğu düşünülmektedir.

Fotoğraf 2.27. Büyükbaş Hayvan Ahır (Yalnızçam Köyü)

Yörede daha çok fırın olarak adlandırılan ekmek fırınları bulunmaktadır (Fotoğraf 2.28). Genellikle evlerin bahçesinde bulunan veya yanında bulunan bu fırınlar çok önemli bir ev eklentisi olarak görülmektedir. Sahada bulunan köylerde her evde fırın

bulunmamaktadır. Ama ortalama olarak 5-6 aileye düşecek şekilde herhangi bir evde fırın vardır. Yaklaşık 50-60 haneli bir köyde 10 civarında fırın bulunmaktadır.

Ardahan Merkez İlçe’de bulunan bu fırınlar, Ruslardan öğrenilerek yapılmış veya onlardan kalan evlerde bulunmaktadır¹⁶³. Daha önce de değinildiği üzere Ardahan yaklaşık 40 yıl Rusların egemenliği altında kalmıştır. Ruslar da savaşlarda orduya katılmayan Malakanları bu bölgeye yerleştirmişlerdir. Bu sürede yerel halk hem zirai anlamda hem de meskenler konusunda çok etkilenmiştir. Ardahan Merkez İlçe’de bulunan Rusların bu Malakan boyu fırın yapımını ve kullanımını yerel halka öğretmiştir. Özellikle Malakanların yoğun bulunduğu Ardahan depresyonundaki köyler ve ayrıca Sütlüceler de fırınlar evlerin eklentisi olarak bulunmaktadır. Bu fırınlarda imece usulü ekme vb. pişirilir. Ayda yaklaşık 3-4 defa yanan bu fırınlarda, ortalama 5-6 aile aynı gün ekmeğini pişirir. Bu fırınların yandığı gün aileler hamurlarını alır getirir ve bir haftalık ekmeğini pişirir. Hoçvan depresyonunda bu fırınlara rastlanılmamıştır. Hoçvan depresyonundaki köylerde ekme daha çok sac üzerinde pişirilmektedir.

Daha çok evin bahçesinde bulunan fırınların yanı sıra bazı evlerin içerisinde de rastlanılmaktadır. Bu evler daha çok Malakanlardan kalma veya onların yaptığı evlerdir. Yörede az da olsa böyle konutlar bulunmaktadır. Fırın eğer evin içindeyse genelde kiler kısmında bulunur. Kışın yandığında evlerin ısınmasına da katkısı olur.

Evlerin bahçesinde olan bu fırınlar, genelde mutfak görevini de üstlenmiştir. Fırının yandığı gün yemekler de fırında pişirilmektedir. Fırın alevleri durulduğu zaman ekme pişirmeye başlar. Ardahan da değişik bir lavaş ekmeği üretilmektedir. Bu lavaş ekmeği, Acem ekmeği denen lavaş ekmekten daha uzun, dar ve kalın boyutlara sahiptir. Ekmeğin pişirilmesi bitikten sonra meşhur Ardahan ketesi de pişirilir. Bölgede çok meşhur olan bu keteler *Kars ketesi* olarak da anılmaktadır. 1992 yılına kadar Kars’a bağlı olan Ardahan’ın keteleri de bu adla bilinmektedir. Bazı günlerde fırında, Rusya ve Gürcistan’da da aynı isimle anılan, ‘Haçapur’ diye bilinen bir çeşit pide yapılmaktadır. Haçapur, mayalı ekme hamurunun içerisine çürük* denen bir çeşit peynir ve tereyağı

¹⁶³ Orhan Türkdoğan, *Kars’ta Bir Etnik Grup Malakanlar’ın Toplumsal Yapısı*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık: 143, Araştırma İnceleme Dizisi:106, İstanbul 2005, 90-91-92.

* Çürük: Yöreeye has bir peynir. Yağsız süt kaynatılarak ve mayalanarak civil peynir gibi üretilen bir peynir türüdür. Fakat şekil olarak çökeleğe benzemektedir. İsmi çürük olan bu peynir çürük süttten yapılmaz.

konularak pişirilir. İsteğe bağlı olarak üzerine yumurta da kırılabilir. Tabii yeni yapılan konutlarda artık fırın eklentisi yoktur. Son zamanlarda fırını olmayan aileler fırını hemen hiç kullanmamaktadır. Araştırma sahasında köylerde yaşayan insanlardan otomobili olan ve şehirde herhangi bir işte çalışan, yani günlük gidip-gelenler şehirde yapılan ekmeği tüketmektedir. Köylerdeki fırın eklentileri yörede yaklaşık 140 yıldır kullanılmaktadır. Aslında şehirlerde bulunan taş fırınlarda, buradaki fırınlardan esinlenerek yapılmıştır.

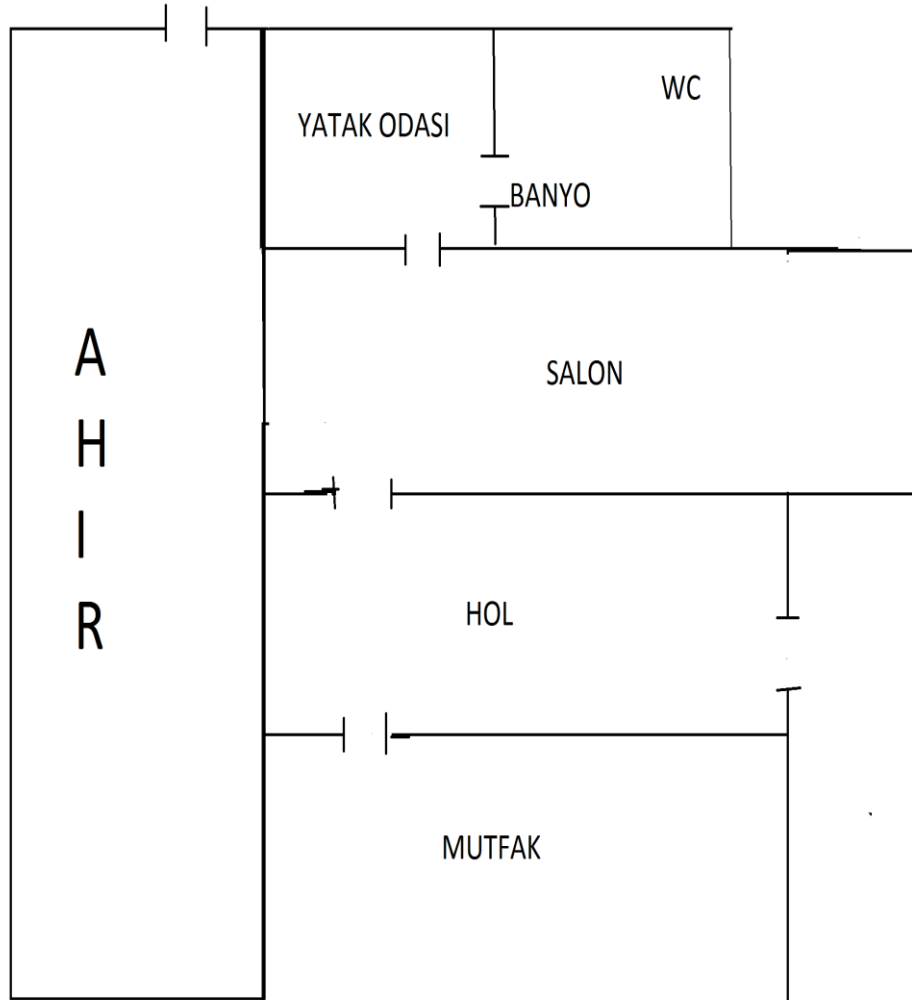

Fotoğraf 2.28. Ardahan'da Bulunan Fırınlara Bir Örnek (Çamlıçatak Köyü)

Geleneksel köy konutları ile ilgili başka bir özellikte, konut kolaylıkları olarak adlandırılan banyo, tuvalet ve mutfak gibi birimlerdir. Köylerde ailenin barınmasına yönelik birimler arasında gösterilen bu bölümler açısından çok fazla farklılıklar görülmektedir¹⁶⁴. Tuvaletlerin evin dışında yer aldığı, banyonun ise evin içerisinde bulunduğu konutlarda genelde mutfak yoktur. Genelde kiler veya fırınların olduğu bölme mutfak olarak kullanılmaktadır.

¹⁶⁴ Doğanay, *Türkiye Beşeri Coğrafyası*, 402.

Sahadaki modern konutlarda ise, tuvalet, banyo ve mutfak evin içerisinde bulunmakta ve çok daha geniş alanlar kaplamaktadır (Şekil 2.11). Araştırma sahasında yapılan gözlemler ve mülakatlara göre 2016 yılı için yaklaşık 10 köyde altyapı (kanalizasyon) sistemi bulunmaktadır. Geriye kalan köylerde ise ya yapılmakta ya da bazı sorunlardan dolayı yapılamamaktadır. Çoğu köyde (yaklaşık % 85'inde) kanalizasyon sisteminin olmayışı, köylülerin kendi gayret ve çalışmalarıyla tuvaleti evin içerisine alabilmiştir. Çok sıkıntılı olan bu durum, insanların sağlığını tehdit etmektedir. Özellikle enfeksiyonel ve mikrobik hastalıklara neden olan bu duruma yetkililerin en kısa zamanda bir çözüm bulması gerekmektedir.

Şekil 2.11. Ercan Günel'a Ait Geleneksel Konut Planı (Ortageçit Köyü)

2.2.3.1.3. Dönemlik Yerleşmeler

Köyden küçük yerleşmeler olarak da bilinen geçici yerleşmeler, kırsal yerleşmelerin önemli bir bölümünü oluşturur. Sahada ne kadar olduğunu belirlemek çok zordur. İdari bakımdan köye bağlı oldukları için köylerin tamamlayıcısı olmasıyla birlikte, ekonomik işlevleri bakımından da köyleri ciddi bir şekilde desteklemektedirler¹⁶⁵. Araştırma sahasında bulunan başlıca dönemlik yerleşme şekli yaylalardır. Araştırma sahasındaki yaylalar, hayvancılık fonksiyonlu dönemlik kır yerleşmeleridir. Yayla yerleşmeleri, yapılıp bozulmadan, sadece iki aylık yaz sezonunda, dönemlik olarak kullanılan yayla evleridir¹⁶⁶.

Yayla teriminin, eski Türkçede yaz anlamına gelen ‘‘yay’’ kökünden veya hayvanları dağınık ve açıkta otlatmak anlamına gelen yaymak fiilinden türediğini ifade etmek mümkündür¹⁶⁷. Bu yerleşmelerin kullanılış zaman ve amacı dikkate alındığında her iki ihtimalin de kuvvetle muhtemel olduğu ifade edilebilir. Bir başka görüşe göre, yayla terimi en sıcak aylar olan yaz mevsiminde özellikle bir takım ekonomik faaliyetlerde bulunmak (öncelikle hayvancılık) ve bazen de sayfiye, hava değişimi ve istirahat amacıyla yararlanmak için çıkılan, genelde geçici bir yerleşmeyi ifade etmektedir¹⁶⁸. Araştırma sahasında yaylacılık; kışı kar altında geçiren sahada, yaz mevsimi başlarında, karla kaplı örtünün yeşeren çayır alanlarına, hayvanlarını otlatmak için götürülmesinden ibarettir¹⁶⁹

Araştırma sahasında fiziki coğrafya şartları, yaylaların oluşumunda çok önemli rol oynar. Relief, kısa mesafeler dahilinde büyük değişiklikler arz eder. Depresyon alanlarının bittiği yerde plato veya dağ başlar. Tarla tarımına uygun arazi sınırlıdır ve şiddetli karasal iklim, tarımda çeşitliliği önler. Onun içindir ki hayvancılık, kır nüfusunun ekonomik faaliyetlerinde ağırlık kazanır ve yüksek plato stepleri, bu mer’a

¹⁶⁵ Hayati Doğanay, *Bölge Planlamasının Coğrafi Esasları*, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bölümleri Ders Notları, No.63, Coğrafya Bölümü Ders Notları No:8, Erzurum 1984, 124-126.

¹⁶⁶ Özçağlar, *İdari Coğrafya*, 50.

¹⁶⁷ Cemal Arif Alagöz, ‘‘Türkiye’de Yaylacılık Araştırmaları’’, *Ankara Üniversitesi Türkiye Coğrafyası Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 2, 1993,1.

¹⁶⁸ Mecdi Emiroğlu, *Bolu’da Yaylalar ve Yaylacılık*, Ankara Üniversitesi Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi Yayınları, No.272, Ankara 1977, 17-18.

¹⁶⁹ Zeki Koday, *Fındıklı İlçesinin Coğrafyası*, Atatürk Üniversitesi Yayınları No:10445, Edebiyat Fakültesi Yayınları No:141, Araştırma Serisi No:117, Erzurum 2014, 117.

hayvancılığının, dolayısıyla yaylacılığın temelini meydana getirir¹⁷⁰.

Sahada yaylacılık faaliyetlerinin gelişmesinde çok çeşitli faktörlerin etkisinden söz edilebilir. Bunların başında sahanın fiziki çevre özellikleri gelebilir. Özellikle düz alanlarda şahıslara ait tarla ve çayırların otlatılması, köylere uzak yerlerdeki otlakların iyi biçimde değerlendirilmesi ve bütün bu uygun fiziki koşulların yanı sıra yöre insanının yaylacılığa bakış açısı, kırsal yaşam tarzı ile yüzyıllardan beri süregelen gelenek ve görenekler gibi beşeri faktörlerin etkisinin olduğu söylenebilir. Bütün bu etkenlerin yanı sıra sahada yapılan mülakatlarda ilgi çekici bazı etmenlerin yaylacılığa etkisi belirlenmiştir. Bunlardan, halkın bir kısmı, yaylalarda otlağın hayvanların yakınında olması, yatacakları yerlerin de yine yaylada olmasıyla hayvanların yorulmadığını dolayısıyla et ve süt veriminin arttığını ifade etmektedirler. Bir diğer etkenin de, yaz aylarında havanın ısınması ile birlikte alçak alanlarda sivrisineklerin hayvanları rahatsız etmesi, buna rağmen yükseklerdeki yaylalarda sivrisineklerin daha az olması veya hiç olmamasıdır.

Yaylacılığın, evcil hayvan sağlığını koruma bakımından taşıdığı önem büyüktür. Dağ iklimi ve yayla yemi, hayvanların sağlıklı bir şekilde muhafazası ve beslenmesi konusunda çok olumlu etkilere sahiptir. Ayrıca bu faaliyetin yüksek irtifalardaki otlaklardan tek faydalanma yolu olduğu unutulmamalıdır. Dolayısıyla yaylacılık; büyük ölçüde ve ucuz hayvan yetiştirmek, köylerdeki tarım işletmelerinin yükünü hafifletmek ve yem tasarrufuyla kış yemlenmesinin daha iyi hale getirilmesine imkan sağlamak açısından sahadaki tarım ekonomisinin temelini teşkil eder. Ancak yaylacılığı, sadece halk ekonomisinin bir parçası olarak düşünmek doğru değildir. Dağ ve yayla ikliminin insan sağlığı üzerinde de çok olumlu etkileri vardır. Yaylalarda hava daha saf, daha kuru ve mikropsuzdur. Gün içerisindeki sıcaklık değişiklikleri, sağlık yönünden dayanıklılığı arttırıcı ve sinir sistemini dinlendirici bir etki gösterir. Havanın oksijence fakir oluşu insan ve hayvanın sürekli şekilde derin şekilde teneffüs etmesini, daha fazla kan meydana getirmesini sağlar¹⁷¹.

Sahada bulunan 62 köy yerleşmesinden yaklaşık 46'sı yaylacılık faaliyetlerine katılmaktadır. Ardahan Merkez İlçe'de hemen her köyün bir yaylası olup, Ardahan İl Özel İdaresi kayıtlarına göre, 46 yayla yerleşmesi bulunmaktadır (Tablo 2.32). Ancak

¹⁷⁰ Ahmet Necdet Sözer, Kuzeydoğu Anadolu'da Yaylacılık, İş Matbaacılık ve Ticaret, Ankara 1972.

¹⁷¹ Sözer, Kuzeydoğu Anadolu'da Yaylacılık, 44.

şunu söylemek gerekir ki yayla yerleşmesi olmayan ve yaylacılık faaliyetlerinde bulunmayan köy yerleşmeleri olduğu gibi, birden fazla köyün bir yaylayı kullandığı da görülmektedir. Örneğin Bülbülan Yaylası hem Bağdeşen Köyü tarafından hem de Ardanuç sınırında olduğu için Ardanuç'tan gelen köylüler tarafından da kullanılmaktadır.

Sahadaki yayla yerleşmelerinin kuruluş yeri seçiminde farklı faktörler etkili olmakla beraber coğrafi unsurların belirleyici olduğu dikkati çekmektedir. Yaylaların hemen hepsinin büyük oranda hayvancılık ekonomisine dayanak olması nedeniyle, su kaynaklarına yakın olup olmama ile çayır alanlarının yeterli olup olmaması, kuruluş yeri açısından dikkate alınan en önemli hususlardandır. Ayrıca sahadaki yaylaların önemli bir kısmı, güneşten daha fazla faydalanmak için (bakı) güney yamaçlarda kurulmuştur. Bilindiği üzere yaylalar çok yüksekte olduğu için bölge zaten yaz aylarında bile serin olduğundan güney yamaçlar tercih edilmiştir. Ancak bütün yaylalar için bu durum söz konusu değildir. Bazı yaylalarda başka etmenler daha önemli olduğu için bu durum ikinci plana atılmış olabilir.

Araştırma sahasındaki yaylaların büyük çoğunluğu 2500 metre civarında kurulmuştur. Yaylalar geleneksel hayvancılığa dayalı yaylacılık faaliyetlerinin devam ettirildiği yerleşmelerdir. Ancak arazide yapılan gözlemler esnasında hem yaylalara göç eden aile sayısının hem de yayladaki hayvan varlığının eskiye nazaran oldukça azaldığı bilgisine ulaşılmıştır. Sahadaki yaylalarda kullanılmayan meskenlerin oranı göz önüne alındığında bu bilginin doğruluk payı ortaya çıkmaktadır. Çalışmanın daha önceki kısımlarında da bahsedildiği üzere, Ardahan Merkez İlçe'nin nüfusu, özellikle de kırsal nüfus, göç neticesinde önemli oranda azalmıştır. Bu göç olayını gerçekleştirenler, özellikle de genç ve çalışan nüfus olduğundan, kırsal kesimde yaşlı nüfus ağırlığı ortaya çıkmıştır. Yaşlı nüfus arttığı için de yaylaya giden nüfus nispeten azalmıştır. Ancak sahada ticari anlamda hayvancılık yapan ve çok sayıda büyükbaş ve küçükbaş hayvan besleyen aile bulunmaktadır.

Fotoğraf 2.29. Bülbülen Yaylası

Türkiye’de, yaylalara yaylacılık için göç olayı, aslında dikey ritmik hareketler şeklinde gerçekleşmektedir¹⁷². Bu durumda yaylacılık faaliyetleri üzerinde durulması gereken bir başka durum da yaylaya gidip-dönme zamanıdır. Yaylaya gidiş ve dönüş tarihlerini içeren bu durum başta iklim özellikleri olmak üzere bazı faktörlerin etkisi ile oluşmaktadır. Yaylaların kullanım amaçlarının da olduğu bu belirleyici faktörler arasında; hava sıcaklıkları, köyün yükseltisi, yayla yerleşmesinin bulunduğu yükselti basamağı, okulların kapanma ve açılma tarihleri, çalışanların yıllık izin durumları sıralanabilir. Bu çeşitli faktörlerden dolayı yıldan yıla veya köyden köye değişen tarihler karşımıza çıkmaktadır. Ardahan Merkez İlçe’ye bağlı köylerde yapılan mülakatlar sonucunda, genel olarak 1 Temmuz tarihi itibarıyla yaylalara çıkıldığı ve 1 Eylül tarihi itibarıyla da yaylalardan dönüldüğü tespit edilmiştir. Sahada kışla ve mezraaların olmayışı yayla kullanım süresini biraz uzatmaktadır. Yaklaşık 50-60 günlük yaylada geçirilen süreden sonra köylere geri dönülmektedir. Yaylaları daha yüksekte olan köyler yaklaşık 1 hafta veya 10 gün daha geç çıkmaktadırlar. Dönüş biraz daha erken olabilmektedir. Başka bir değişle araştırma sahasında Temmuz-Ağustos aylarında insanlar genelde yaylada bulunurlar ve yaylacılık faaliyetlerini sürdürürler.

Yaylalarda hem hayvanların otlatıldığı, hem de kışlık hayvansal gıdaların

¹⁷² Hayati Doğanay, Ogün Coşkun, “Türkiye Yaylacılığında Değişme Eğilimleri ve Başlıca Sorunları”, *Doğu Coğrafya Dergisi*, 30, 2013, 6.

üretimini yapıldığı yaklaşık iki ay kalındıktan sonra, ağustos ayının son haftası ile birlikte havaların soğuması sonucu yaylalardan dönüş başlar. Eylül başı itibarıyla Ardahan Merkez İlçe'ye bağlı köylerin yaylalarından dönülmüş olur.

Yaylaya gidiş gelişler eskiden insanlar ve hayvanlar açısından yaya olarak gerçekleştirilirken günümüzde hem hayvanlar hem de eşyalar motorlu taşıtlarla taşınmaktadırlar. Ancak kalabalık hayvan sürülerine sahip olanlar sabah erken vakitte yola çıkarak yaya bir şekilde akşama doğru yaylaya ulaşmaktadırlar. Köylerden yaylalara ulaşmak için kullanılan yollar genellikle düşük standartlarda toprak yollardır. Köylerden gününbirlik standart olarak yaylaya giden taşıt bulmak zordur. İnsanlar kendi imkânları ile genelde köye gidip gelirken, haftada bir de olsa köy dolmuşları gidip gelmektedir.

Araştırma sahasında yaylalarda yöresel olarak "çürük" adı verilen peynir, süt, tereyağı ve yoğurt gibi hayvansal ürünler, öncelikle ailelerin kendi ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik olmakla beraber, yeterli oranda üretildiğinde bunların bir kısmı yaylaya bu işin ticaretini yapma amacıyla gelmiş olanlara satılmaktadır. Ayrıca önemli bir kısmı Ardahan şehir merkezinde pazartesi günü Merkez Camii yanında kurulan pazarda satılmaktadır. Pazarda satılmayan ürün var ise bunlar da Ardahan'da çokça bulunan mandıralara satılır. Şehir merkezinde bulunduğumuz sürece, pazartesi günü sabah 07:00'den-13:00'a kadar kurulan pazarda, alışveriş edenlerin başta İstanbul olmak üzere diğer büyük şehirlerden gelip, Ardahan'da yaz tatilini değerlendiren gurbetçiler olduğu gözlenmiştir.

Tablo 2.32. Ardahan Merkez İlçe'de bulunan yaylalar ve bağlı köyler (2018)

	Yayla Adı	Köy Adı
1	Birdosen	Ölçek
2	Boğatepe	Dağcı
3	Buğatepe	Beşiktaş
4	Bülbülen	Hasköy
5	Büyükova	Uzunova
6	Çeşnar	Tepeler
7	Emiroğlu	Çamlıçatak
8	Emiroğlu	Güzelyurt
9	Fero	Bayramoğlu
10	Gelik	Otbiçen

Tablo 2.32. (Devam)

11	Hamidindüzü	Balıkçılar
12	Hızardere	Bağdaşan
13	Kamara	Çataldere
14	Kamara	Kazlıköy
15	Kamera	Açıkyazı
16	Kamera	Çeğilli
17	Kamera	Çetinsu
18	Kamera	Dedegül
19	Kamera	Sarıyamaç
20	Kamera	Yokuşdibi
21	Kazankale	Ortageçit
22	Kamera	Sulakyurt
23	Kamera	Derindere
24	Kamera	Edegül
25	Kırsırdağı	Aşağıkurtoğlu
26	Kırsırdağı	Ömerağa
27	Kırsırdağı	Tunçoluk
28	Kırsırdağı	Yukarıkurtoğlu
29	Kurudere	Kartalpınar
30	Sakaltutan	Ağaçlı
31	Sakaltutan	Çalabaş
32	Sakaltutan	Hacıali
33	Sarıçayır	Değirmenli
34	Sırım	Binbaşar
35	Sozan	Lehimli
36	Tekçam	Ovapınar
37	Tokuş	Gölgeli
38	Tokuş	Köprücük
39	Tokuş	Samanbeyli
40	Tokuş	Taşlıdere
41	Uğurlu	Ağzipek
42	Uğurlu	Akyaka
43	Uğurlu	Çatalköprü
44	Uğurlu	Yalnızçam b.m
45	Ziyaret	Hasköy b.m
46	Ziyaret	Sugöze

Kaynak: T.C. İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü

Daha önce de ifade edildiği gibi, sahada bir yayla yerleşmesi birkaç köy tarafından ortak olarak kullanılmaktadır. Bunlar; Emiroğlu Yaylası'nı Çamlıçatak ve Güzelyurt köyleri, Kamara Yaylası'nı Çateldere ve Kazlıköy; Kamera Yaylası'nı Açıkyazı, Çeğilli, Çetinsu, Dedegül, Sarıyamaç ve Yokuşdibi köyleri; Kemera Yaylası'nı Sulakyurt, Edegül ve Derindere köyleri; Kısırdağı Yaylası'nı Aşağı Kurtoğlu, Ömerağa, Tunçoluk ve Yukarı Kurtoğlu köyleri; Sakaltutan Yaylası'nı Ağaçlı, Çalabaş ve Hacıali köyleri; Tokuş Yaylası'nı Gölgeli, Köprücük, Smanbeyli ve Taşlıdere köyleri; Uğurlu Yaylası'nı Ağzıpek, Akyaka, Çatalköprü ve Yalnızçam köyleri; Ziyaret Yaylası'nı da Hoçvan Hasköy ve Sugöze köyleri birlikte kullanmaktadır (Tablo 2.31). Bazı köylerde bir yaylayı tek başına kullanmaktadır. Bunlar; Birdosen Yaylası (Ölçek), Boğatepe Yaylası (Dağcı), Buğatepe Yaylası (Beşiktaş), Bülbülen Yaylası (Yalnızçam Hasköy), Byükova Yaylası (Uzunova), Fero Yaylası (Bayramoğlu), Gelik Yaylası (Otbiçen), Hamidindüzü Yaylası (Balıkçılar), Hızardere Yaylası (Bağdeşen), Kazankale Yaylası (Ortageçit), Kurudere Yaylası (Kartalpınar), Sırım Yaylası (Binbasar), Sozan Yaylası (Lehimli) ve Tekçam Yaylası (Ovapınar)'dır.

Sahadaki yayla yerleşmeleri, çayır ve mera alanlarının üzerinde toplu olarak konuşlandırılmış daimi meskenlerden oluşmaktadır (Fotoğraf 2.30). Yaylalardaki konutlar sınırlı bir süre kullanıldığından, gerek inşaat teknikleri ve gerekse genel görünüş ve büyüklükleri açısından köylerdeki evlerle karşılaştırılmayacak kadar sadedirler. Araştırma sahasında yaylalarda görülen konutlar, taşların üst üste yığılması sonucu oluşturulan yayla evleridir. Yayla evleri genelde tek katlı olup ortalama 2 odadan ibarettir. Odaların birinde peynir, yağ gibi ürünler üretilmekte ve ekseriyetle bu odada süt makinesi bulunmaktadır. Diğer odada ise yaşamsal faaliyetler sürdürülmektedir. Yaylalarda yeni sayılabilecek betonarme evler az sayıda bulunmaktadır. Son yıllarda büyük şehirlerden emekli olup gelenlerin yaptırdığı bu evler daha modern özelliklere sahiptir. İçerisinde tuvalet ve banyo gibi bölmeler bulunur. Üzerleri de çatı ile örtülmüştür. Bu evlerden hemen her yaylada 1-2 tane bulunmaktadır. Yayla evlerinin genelinde Ardahan'ın köylerinde olduğu gibi ocak bulunmaktadır. Bazı evlerde ocak olmasına rağmen soba da kullanılmaktadır. Yayla meskenlerinin yanında gerek çitlerle çevrelenerek ve gerekse taşlar üst üste yığılarak oluşturulmuş, kuzuluk veya danalık denilen özellikle küçük hayvanların gecelediği

ağıllar bulunmaktadır. Yayalarda bulunan bu konutlar, yığma taştan yapılmış meskenlerin biraz daha gelişmiş şeklidir. Çevrede yaygın olarak bulunan kayaçların, arada toprak harcı kullanılarak üst üste yığılması sonucu oluşturulan duvarlardan oluşmuştur. Bu duvarların üzerinden geçirilen ve ince tomruklardan oluşturulmuş kirişlerin üzeri genellikle toprakla örtülmüştür.

Fotoğraf 2.30. Çamlıçatak Köyü Yaylası

Yine sahada yapılan mülakatlardan, yaylalarda çok çeşitli sorunlar olduğu anlaşılmaktadır. Bunların başında ulaşım sorunu gelmektedir. Sahadaki hemen bütün yaylaların yol kalitesi son derece düşük ve en kısa zamanda bunların onarılması veya yenilenmesi gerekmektedir. Su kaynakları bakımından zengin olmasına rağmen hiçbir

evin içerisinde su bulunmamaktadır. İl Özel İdaresi'nin bu duruma çok acil olarak bir çözüm bulması gerekmektedir. Çünkü insanlar su ihtiyaçlarını taşımaları olarak sağlamaktadırlar, bu da hem enerji bakımından hem de insanca yaşamak açısından son derece olumsuz bir durumdur. Başka bir sorun da yayla evleridir. Köylerde nispeten betonarme evler olmasına rağmen yaylalarda bunlara rastlamak çok zordur. Yaylalarda bu eski evlerin bir an önce yenilenmesi gerekmektedir. Çünkü bu eski evler kullanışsız ve sağlıksız görünmektedir. Burada kalınan süre iki ay kadar olsa da, evlerin daha yeni olması, içerisinde banyo, tuvalet ve mutfak gibi kısımların bulunması gerekir.

2.2.3.2. Ardahan Şehri

Ardahan şehri, Kura Nehri'nin ana kolu üzerinde, Ardahan depresyonunda, bir kale şehri olarak kurulmuştur (Fotoğraf 2.31). Kale şehri olarak kurulan Ardahan, Kura Nehri'nin açmış olduğu vadi kenarında yapımı tam olarak bilinmeyen Ardahan Kalesi etrafında, surlar içinde kalan çok küçük bir şehirdi. Etrafına göre yüksekte olan ve bir tarafını da Kura Nehri'nin çevrelediği kale, şehrin ilk kuruluş yeridir. Gerçekten de çok sağlam bir zemin üzerine oturtulan bu kale yüzyıllardır birçok devletin eline geçmiştir.

Fotoğraf 2.31. Ardahan Şehrinin Uzaktan Görünümü

Sahayı ilk olarak Hurrilerin daha sonra Urartuların, Sakalar ve Kimmerlerin eline geçtiği daha önce yerleşmenin tarihsel gelişimi kısmında genişçe açıklanmıştır. Kimmerlerden sonra Arsaklılar, onlardan sonra da Bağratlı Devleti'nin eline geçen

Ardahan şehri zaman zaman Safevi ve Akkoyunlu devletlerinin eline de geçmiştir. Nihayet 1064 yılında ilk olarak Sultan Alp Arslan tarafından fethedilmiştir. Uzun bir süre Atabeklerin elinde kalan Ardahan şehri, 1536 yılında Osmanlı topraklarına katılmıştır. 1556 yılında da Ardahan Kalesi'nin yapım-onarım çalışmaları bitirilmiştir. Evliya Çelebi, seyahatnamesinde Büyük Ardahan Hassı'nda (bugünkü Ardahan şehri) 70 kule ve 3 tane de kapının olduğundan bahsetmektedir¹⁷³. Çok uzun yıllar Osmanlı Devleti egemenliği altında kalan Ardahan şehri ile ilgili en önemli veriler, 1870-1871-1872-1873 yılına ait nüfus ve hane bilgileridir. Bu bilgilere göre, 6786 nüfuslu şehirde, 2007 hane, 155 dükkan, 59 cami ve küçük mescit, 100 medrese, 3 han ve 20 tanede sıbyan mektebi bulunmaktadır¹⁷⁴. Yine bu yıllarda nüfusun tamamı Müslüman'dır. Fakat çok talihsiz bir savaş olan 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi) ile ne yazık ki Ardahan elimizden çıkmış uzun yıllar Rusların elinde kalmıştır. Bu döneme ait çok kesin bilgiler olmamasına rağmen edinilen bilgilere göre, Ruslar Müslüman nüfusun yaşadığı kale çevresindeki Halil Efendi Mahallesi'ne hiçbir yatırım yapmamışlardır. Daha ziyade Kura Nehri'nin diğer tarafında (güney kesimi) yeni bir mahalle kurarak oraya bütün devlet dairelerini ve işyerlerini açmışlardır. Şehir gözlemlerinde de görüldüğü üzere Rus yapımı, bazalt ve andezit taş binalar bugünkü Kaptanpaşa Mahallesi'nde yoğunluk kazanmıştır. Ruslar bu şekilde Müslümanlar'ın olduğu mahallelerin geri kalmasını, kendilerinin olduğu mahallenin de gelişmesini sağlamışlardır. Rus döneminden beri Kaptanpaşa Mahallesi bugünde işyerlerinin ve ticaretin olduğu bölgedir. Fakat Ruslar giderken yapmış oldukları işyeri, devlet dairesi, ev ve ahır vb. birçok yeri yakıp yıkıp gitmişlerdir.

1921 yılında Ardahan Türk topraklarına katılmıştır. Cumhuriyet dönemine Halil Efendi ve Kötemelik (bugünkü Kaptanpaşa Mahallesi) gibi iki mahallesi ile girmiştir. Cumhuriyet döneminin ilk yıllarından 1926 yılına kadar il merkezi olmuştur. 1926 yılında çıkan iller kanunu ile Kars'ın bir ilçesi durumuna getirilmiştir. Uzun yıllar ilçe olarak kalan Ardahan şehrinin gelişimi de gerçekten çok yavaş olmuştur. 1970'li yıllardan itibaren şehre gelen göçlerle birlikte Ardahan şehrindeki mahalle sayısı da giderek artmıştır. Bugün şehirde yedi mahalle bulunmaktadır. Bunların altısı şehir merkezinde bulunan mahalleler (Halil Efendi, Kaptan Paşa, Karagöl, İnönü, Atatürk ve

¹⁷³ Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Yapı Kredi Yayınları, 2. Kitap, 211.

¹⁷⁴ Okçu ve Akdağ, 445.

Yenimahalle) birisi de 2011 yılında Ardahan şehrine bağlanan Gürçayır köyüdür. Gürçayır Mahallesi ile birlikte yedi mahalle bulunmaktadır.

Ardahan, şehir yerleşmeleri için kabul gören 10.000 kişilik nüfus kriterine 1970 yılında sahip olduğu 13.339 nüfusu ile kavuşmuştur. 2018 yılı itibari ile 22.169 kişilik nüfusu ile bir şehir yerleşmesidir (Tablo 2.33). 1992 yılında Kars'tan ayrılarak, il olması ile birlikte bugünkü yönetim sınırlarına ulaşan Ardahan'ın gerek nüfusu ve gerekse fonksiyon alanları çok önemli bir değişikliğe uğramıştır. İl merkezi olması ile 5 ilçenin bağlanması (Hanak, Damal, Göle, Posof ve Çıldır) sonucu Ardahan'ın fonksiyon alanları bu 5 ilçeyi de kapsama alanı içerisine almıştır. Çünkü şehirde yeni kurulan bütün bakanlıkların taşra teşkilatları ve valilik makamı ile bu 5 ilçe idari açıdan Ardahan Valiliği'ne bağlanmıştır. Böylelikle bütün ilçeler ve köylerin idari işlemleri için Ardahan şehrine gelmeleri gerekmektedir. Bu sayede Ardahan şehrinde ulaşım, ticaret ve diğer faaliyetler 1992 öncesine göre çok gelişmiştir. Tabi 2008 yılında Ardahan Üniversitesinin açılmasıyla birlikte bu gelişme hızlı bir şekilde devam etmiştir (Fotoğraf 2.32).

Fotoğraf. 2.32. Ardahan Üniversitesi

Tablo 2.33. Ardahan Şehrinde Sayım Dönemlerine Göre Nüfus Değişimi

Yıllar	1965	1970	1975	1980	1985	1990	1997	2000	2007	2015	2017	2018
Nüfus	9.117	13.339	16.285	14.912	16.895	1.6761	15.626	17.274	17.446	19.777	21.696	22.169
Artış- Azalış	-	4.222	2.946	-1.373	1.983	-134	-1.135	1.648	172	2.331	1.919	473
Yıllık Artış	-	9,3	4,4	-1,7	2,7	-0,2	-1,4	2,1	0,2	2,7	1,9	0

Kaynak: TÜİK verilerinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Tablo 2.33'den de anlaşılacağı üzere 2018'de şehir nüfusu 22.169 kişidir. 1965-2018 yılları arasında 53 yıllık devrede, nüfusun 9117 kişiden 22.169 kişiye yükseldiği görülmüştür. Şehir nüfusunun 1980 ile 1997 yılları arasındaki 17 yıllık dönemde düşüş sergilediği gözlemlenmektedir. Bu durum Türkiye'nin o dönemdeki ekonomik durumu ile açıklanabilir. Özellikle 1980 yılından sonra ilçelerden ve küçük şehirlerden, büyük şehirlere göç olayı çok fazla yaşanmıştır. Bu da nüfusun bu devrede azalmasına neden olmuştur.

Fotoğraf. 2.33. Kaptanpaşa Mahallesi (a) ve İnönü Mahallesi (b).

Ardahan şehrinde, nüfusun mahallelere göre dağılımına bakıldığında, nüfusun en kalabalık olduğu Karagöl Mahallesi 2017 yılında 6.325 kişilik nüfusuyla şehir nüfusunun % 20,2'lik bölümünü oluşturmaktadır (Fotoğraf 2.34) Yeni Mahalle, Kaptan Paşa, İnönü ve Halil Efendi mahallelerinin nüfusu 3000'nin üzerindedir, Halil Efendi Mahallesi de 3000 civarındadır (2.960), Atatürk Mahallesi de 1000'in üzerinde bir nüfusa sahiptir (1.825). Eski bir köy yerleşmesi olan Gürçayır Mahallesi ise 177 kişilik nüfusuyla en az nüfuslu mahalledir. Gürçayır 2011 yılında Ardahan Belediyesi'ne bağlanarak mahalle yerleşmesi haline getirilmiştir.

Tablo 2.34. Ardahan Şehrinde Mahalleler ve Nüfusları (2017).

Mahalle Adı	Nüfus	Mahalle Adı	Nüfus
Karagöl Mah.	6.325	Halil Efendi M	3.008
Kaptanpaşa M.	3.729	Atatürk Mah.	1.825
İnönü Mah.	3.753	Gürçayır Mah.	177
Yeni Mah.	3.352	Toplam	22.169

Kaynak: TÜİK verilerinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Fotoğraf 2.34. Yeni Mahalle (a) ve Karagöl Mahallesi'nden Bir Görünüm (b).**Fotoğraf 2.35.** Halil Efendi Mahallesi (a) ve Atatürk Mahallesi'nden Bir Görünüm (b).

Ardahan şehri, Kura Nehri'nin getirdiği alüvyonlardan oluşan, Ardahan depresyonu üzerinde kurulmuştur. Sahada kabaca doğu-batı yönünde uzanan Kura Nehri doğrultusunda, şehirde doğu-batı yönünde bir uzanış ve gelişme göstermiştir. Bu dönemde gelişmede etkili olan en önemli unsur kamu kurumlarının dağılışıdır. Özellikle şehrin doğu kesiminde kamu kurumlarının (valilik, emniyet, karayolları, işkur ve hastane gibi) bulunması batı da ise özellikle okullar ve tugay komutanlığı gibi kurumların bulunması da bu yönde bir gelişim sağlamıştır. Bunların yanı sıra bir de Erzurum'dan Ardahan'a ve oradan da Kars, Türkgözü ve Aktaş sınır kapılarına götüren D-950 karayolunun bu doğrultuda olması (doğu-batı yönlü) şehrin bu yönde gelişimine etki etmiş olabilir.

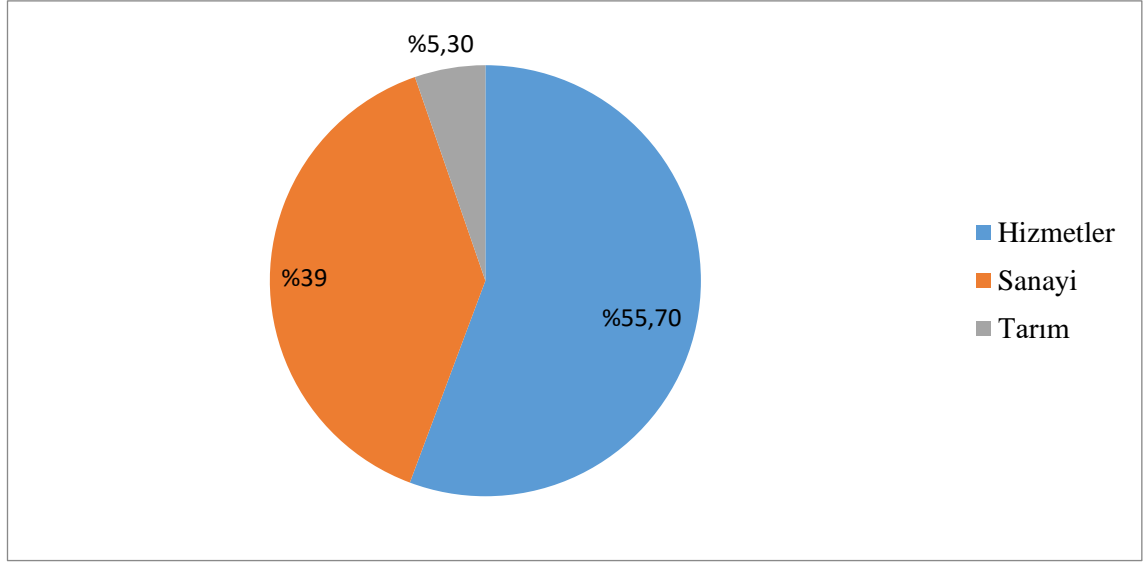
Şehirler sadece, kendi belediye sınırları içerisinde bulunan nüfusa değil, yakın ve uzak çevresindeki nüfuslara da hizmet verebilir. Ardahan şehri fonksiyonel alanları bakımından ele alındığında, bir il merkezi olduğu için, her şeyden önce ile bağlı ilçelere hizmet vermektedir. Bu ilçeler Damal, Çıldır, Hanak, Göle ve Posof'dur . Bütün idari işlemleri için il merkezine gelen bu ilçelerin halkı, ayrıca hastaneye, sanayi sitesine veya çocuklarının eğitimi için mutlaka şehre gitmektedirler. Ayrıca Artvin iline bağlı Şavşat ilçe halkı da, özellikle ilkbahar, yaz ve sonbahar mevsimlerinde, Çam Geçidi'nden yolun açık olduğu bu mevsimlerde yukarıda saydığımız sebeplerden dolayı Ardahan şehrine gelmektedirler. Ardahan şehrinin fonksiyonel alanını belirlerken bu özellikleri de gözönünde bulundurmak gerekir. Yani Ardahan şehri, sadece Merkez İlçe'de bulunan yedi mahalle ve altmış iki köy yerleşmesini etkilememektedir. Ardahan iline bağlı beş ilçe ve onların köyleriyle birlikte, Artvin iline bağlı Şavşat ilçesi ve onun köylerini de fonksiyonel etki alanı içerisine almaktadır. Bu da toplamda yüz binin üzerinde bir nüfusu kapsamaktadır.

Ardahan şehrinde en az nüfus kadar önemli bir diğer özellik de nüfusun ekonomik faaliyet kollarına göre dağılımıdır. Çalışan nüfusun ekonomik faaliyet kollarına göre dağılımında, nüfusun büyük bir kısmı hizmetler sektöründe yer almaktadır. Çalışan nüfusun ekonomik sektörlere göre dağılımına bakıldığında hizmetler sektörü % 55,7'lik oranla ilk sırada gelmektedir. Hizmetler sektörden sonra % 39'luk bir payla sanayi, % 5,3'lük bir payla da tarım sektörü sıralanabilir Tablo (2.35).

Tablo 2.35. Ardahan Şehrinde Çalışan Nüfusun Sektörlere Göre Dağılımı (2017).

Ekonomik Sektörler	Çalışan İş Gücü	Yüzdesi (%)
A.HİZMETLER	5.324	55,7
Yönetim Hizmetleri	380	4,0
Ticaret Hizmetleri	1.892	19,8
Eğitim ve Kültür Hizmeti	1.082	11,3
Ulaşım ve Haberleşme Hiz.	450	4,20
Sağlık Hizmetleri	432	4,5
Diğer	1.088	11,4
B.SANAYİ	3.730	39,0
İmalat	1.007	10,5
İnşaat	2.723	28,5
C.TARIM	500	5,3
TOPLAM	9.554	100,0

Kaynak: Ardahan Defterdarlığı, Ardahan Sosyal Güvenlik Kurumu ve İldeki Diğer Kamu Kurum ve Kuruluşları ile Meslek Odalarından Alınan Verilerden Hazırlanmıştır.

Şekil 2.12. Ardahan Şehrinde Çalışan Nüfusun Faaliyet Kollarına Göre Dağılımı (2017)

Ardahan şehrinde çalışan nüfusun en büyük bölümünü hizmetler sektörü oluşturur. Hizmetler fonksiyonu içerisinde ilk sırayı ticaret, eğitim, ulaştırma, sağlık ve yönetim hizmetleri alır. Şehirde bulunan çalışan nüfusun % 19,8'i ticaret, % 11,3'ü eğitim, % 47'si ulaştırma ve haberleşme, % 4,5'i sağlık ve % 4'ü de yönetim hizmeti vermektedir. Bunların dışında başta askeri ve güvenlik hizmetleri olmak üzere diğer hizmet sektörleri % 11,4'ü bulmaktadır (Tablo 2.35, Şekil 2.12).

Ardahan şehrinde hizmetler sektöründe en fazla çalışan iş gücü ticaret alanında olmuştur. % 19,8'lik bir payla hizmetler sektöründeki ticaret fonksiyonunun böyle fazla olmasında, şehrin sınır kapılarına komşu olması ve il merkezi olması ile ilişkilendirilebilir. Türkiye'nin Gürcistan'a açılan iki önemli sınır kapılarından Türkgözü ve Aktaş sınır kapıları, Ardahan il sınırları içerisinde olduğu için şehir açısından çok önemlidir. Çünkü bu sınır kapılarına gidecek olan veya oradan gelecek olanlar mutlaka Ardahan şehrine uğramaktadır. Bu da özellikle Ardahan şehri açısından önemli bir ticari hizmeti söz konusu kılmaktadır. Ayrıca Ardahan şehrinde yaklaşık 21.696 nüfus bulunmaktadır. Oysa Ardahan ili toplam nüfusu yaklaşık 100.000 civarındadır. Bu nüfus, ticari faaliyetlerini sürdürürken mutlaka Ardahan şehrinden yararlanmaktadır. Bu nedenle de Ardahan şehrinde hizmetler sektöründe ilk sırayı ticaret almaktadır.

Tablo 2.36. Ardahan Şehrinde Faaliyet Gösteren Ticari İşyerleri (2017).

Hizmetler Sektörü	İşyeri Sayısı	Toptan ve Perakende Ticaret	İşyeri Sayısı
Kahvehane	41	Bakkal-Market	182
Çay Ocağı	26	Manav	4
Berber-Kuaför	38	Ayakkabıcı	16
Oto Motor Tamircisi	14	Züccaciye	5
Beyaz Eşya Tamircisi	6	Kasap	8
Doğalgaz Tesisatçısı	4	Hediyelik-Eşya Satıcısı	1
Emlak Danışmanlık	7	Konfeksiyon	15
Kaynakçı	6	Oto Yedek Parça	7
Matbaacı	7	Şarküteri	6
Sinema İşletmecisi	1	Unlu Mamüller Satıcısı	6
Torna ve Tasfiyeci	2	Şapka Satıcısı	1
Gazino-Bar	8	Un, Kepek, Yem ve Zahire Satıcısı	3
Dekorasyon	3	Yufka-Kadayıf	3
Bilardo-Bovling	3	Elektrikli Malzeme Satıcısı	9
Elektrikçi	4	Zirai Alet Satıcısı	2
Lokanta	30	Yüncü	1
Otel İşletmecisi	16	İnşaat Malzemesi Satıcısı	16
Temizlik Hizmetleri	3	Toplam	285
Cep Telefonu, Haberleşme ve Aksesuar Kurucusu	12	İmalat Sektörü	İşyeri Sayısı
Sigorta Acentesi	1	Keresteci	12
Halı Saha	3	Fırıncı	10
Tabelacı	2	Terzi	9
Temizlik Hizmetleri	3	PVC Doğrama	8
Tüpgaz	1	Pastane	7
Taksici	79	Marangoz	9
Kamyoncu	89	Sıcak Demirci	5
Minibüsçü	177	Tuz Değirmencisi	2
Banka	7	Toplam	62
Toplam	595	Genel Toplam	942

Kaynak: Ardahan Ticaret ve Sanayi Odası, Ardahan Şoförler ve Otomobilciler Odası Kayıtları (2017).

Ardahan şehrinde ticari işletmelerin büyük bir kısmı günlük ihtiyaçlara yöneliktir. Ticari sektörde en çok bakkal-market (182), konfeksiyon (15), kasap (8) gibi işyerleri bulunmaktadır. Şehirde perakende ticaret yapan toplam 269 işyeri bulunmaktadır. Perakende ticaretin bu kadar fazla olmasına rağmen toptan ticaret yapan işyeri sayısı çok azdır (16) (Tablo.2.36).

Ardahan şehrinde hizmetler sektöründe faaliyet gösteren işyeri sayısı oldukça fazladır. Hizmetler sektöründe en fazla kahvehane (41), berber ve kuaför (38), çay ocağı (26), lokanta (30), otel işletmeciliği (16) gibi işyerleri öne çıkmaktadır. Şehirde

kahvehane ve çay ocaklarının toplam 67 tane olması ilgi çekicidir. Son derece soğuk geçen kiş aylarında özellikle kahvehane ve çay ocakları şehirdeki önemli sosyo-kültürel mekanlar haline gelmiştir. Hizmetler sektörü içinde çalışan nüfusun yarısı taksici, minibş ve şehir içi veya şehirlerarası nakliyecilerden (345) oluşmaktadır.

Ardahan şehrinde ticari işyerleri içerisinde, imalat yapan işyerleri de önemli bir yere sahiptir. Bu alanda keresteci (12), marangoz (9), sıcak demirci (7), PVC doğrama (8) ve terzi (9) gibi işyerlerinde imalat yapılmaktadır. Fırınıcı (10), pastane (7), mandıra (5) ve tuz değirmeni (2) gibi işyerlerinde de gıda imalatı yapılmaktadır (Tablo 2.36).

şehirde ticaret hizmetlerinde her perşembe kurulan pazarın etkisi de önemlidir (Fotoėraf 2.35). Pazar evre yerleşmelerinden ve ilçelerden de katılım ile birlikte çok kalabalık olmaktadır. Özellikle yaz mevsiminde Posof, şavşat gibi ilçelerden sebze-meyve getirenlerin de fazla olması şehre bir canlılık katmaktadır. Bunun dışında yaz mevsiminde pazartesi günleri, sabah saatlerinde Merkez Cami önünde, köylerden ve yaylalardan yaė, peynir, yoğurt ve yumurta gibi ürünleri getirip satanlar da olmaktadır. Ayrıca burası yeni pazar yeri yapıłana (2014 yılına) kadar bu amaç doğrultusunda kullanıldığı için, halen daha köylüler pazartesi sabahları burada süt ürünleri satış işlemlerini gerekleşmektedirler.

Fotoğraf 2.36. Ardahan şehrindeki Kapalı Pazar Yeri

Ardahan şehrinde hizmetler sektörü içinde eğitim fonksiyonu da önemli bir yer almaktadır. Şehirde 2017 yılı itibariyle çalışan nüfusun % 11,3'ü eğitim ve kültür hizmetleri vermektedir. Gerçekten de Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı kurumlarda 635 ve Ardahan Üniversitesi'nde de 447 kişi ile toplamda 1.082 kişi eğitim ve kültür hizmetleri sınıfında yer almaktadır.

Ardahan Üniversitesi ülkemizin değişik bölgelerinden gelen öğrencilere eğitim hizmeti vermesi ve eğitim fonksiyonunun etki bölgesinin genişlemesi açısından çok önemlidir. Doğu Anadolu Bölgesi dışından da çok fazla öğrenci alan Ardahan Üniversitesi'nde 2018 yılı itibariyle Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nden 1.141, Karadeniz Bölgesi'nden 398, Akdeniz Bölgesi'nden 375, İç Anadolu Bölgesi'nden 211, Ege Bölgesi'nden 89 ve Marmara Bölgesi'nden 44 öğrenci bulunmaktadır. İller bazında da bir değerlendirme yapılacak olursa Ardahan dışında en fazla öğrenci Şanlıurfa 336, Van 271 ve Kars'tan 255 öğrenci gelmiştir. Ardahan Üniversitesi ile birlikte Ardahan şehrinin fonksiyonel alanı çok daha fazla genişlemektedir. Üniversitenin yanı sıra şehirde sınavla öğrenci alan ortaöğretim kurumları (Fen Lisesi, Spor Lisesi, Sağlık Lisesi ve Anadolu liseleri vb.) da eğitim fonksiyonunun etki bölgesinin il sınırları dışına çıktığını göstermektedir. Örneğin Ardahan Rekabet Kurumu Fen Lisesi'nde Karadeniz Bölgesi'nden gelen on beş öğrenci bulunmaktadır.

Ardahan şehrinde sağlık fonksiyonu da ön plana çıkmaktadır. Ardahan şehrindeki sağlık birimleri, sadece Ardahan şehrine değil aynı zamanda tüm Ardahan iline hizmet vermektedir. Ardahan şehrinde bulunan Ardahan Devlet Hastanesi, ağız ve diş sağlığı merkezi, 112 acil ve 5 aile sağlığı merkezi ile eczaneler bütün il geneline ve hatta yılın büyük bir çoğunluğunda Şavşat ilçesine de sağlık hizmeti vermektedir. Ancak özel ihtisas gerektiren hastalar özellikle Kars ve Erzurum'da bulunan daha donanımlı hastanelere gönderilmektedir.

Ardahan şehrinde Sağlık Bakanlığı'na bağlı kurumlarda toplam 432 kişi sağlık hizmeti vermektedir. Şehirde bulunan çalışan nüfus içerisinde, sağlık hizmetleri verenler % 4,5 ile önemli bir yere sahiptir.

Ardahan şehri, Gürcistan sınırına yakın bir yerde olduğu için ulaşım fonksiyonu çok önemlidir. Şehir yurt dışından gelecek olanların ve yurt dışına gidecek olanların önemli bir uğrak yeridir. Onun için şehirde ulaşım ve haberleşme hizmeti verenlerin

sayısı oldukça fazladır. Yaklaşık 450 kişi ile ulaşım ve haberleşme hizmeti verenler, şehirde toplam çalışan nüfusun % 4,7'sini oluşturmaktadır.

Şehirdeki ulaşım fonksiyonu, ülkelerarası ulaşım, şehirlerarası ulaşım ve şehir merkezi ile çevre yerleşmeler arası ulaşım şeklindedir. Erzurum'dan gelen D-955 Karayolu ve Kars'tan gelen D-965 karayolu Ardahan'dan geçerek Türkgözü ve Aktaş sınır kapılarına ulaşmaktadır. Bu devlet yolları Ardahan'ı uluslararası yol güzergahlarına dahil etmektedir. Yine Ardahan'dan Artvin'e giden D-010 Karayolu da iller arası yollar bazında önemli bir yol güzergâhıdır. Çünkü bu güzergah Hopa Limanı'nı Gürbulak Sınır Kapısı'na bağlayacak olan yoldur. Projesi hazır olan Sahara Tüneli'nin bitmesiyle birlikte bu yol daha önemli bir yol güzergâhı haline gelecektir.

Ardahan şehirde başta güvenlik olmak üzere diğer hizmetler sektöründe de toplam 1088 kişi çalışmaktadır. Bu da çalışan nüfus içerisinde % 11,4'lük bir orana denk gelmektedir.

Ardahan şehrinin sanayi fonksiyonu ele alınacak olunursa, sanayi yeterince gelişmemiştir. Şehirde bir sanayi sitesi bulunmaktadır. Ayrıca şehrin biraz dışında belediyeye ait bir kesimhane ve şehrin muhtelif yerlerinde atölye tarzında küçük çaplı sanayi tesisleri bulunmaktadır. Sanayi sitesi şehrin doğu kesiminde, eski Ardahan-Kars karayolu üzerinde bulunmaktadır. Sitede 140 işyeri mevcuttur. Sitede daha çok oto tamir atölyeleri, kereste ve mobilya atölyeleri ve 2 mandıra bulunmaktadır. Ardahan şehirde bulunan sanayi sitesinde yaklaşık 500 kişi çalışmaktadır.

Ardahan şehirde inşaat sektöründe çalışan sayısı 2.723 kişi ile ön plana çıkmaktadır. Bu sayının fazla olmasının nedeni; inşaat sektöründe çalışan insanların hemen tamamı Ardahan şehir merkezinde çalışmaktadır. Çünkü Ardahan Üniversitesi'nin açılmasıyla beraber çok fazla bina yapımı gerçekleşmiştir. Özellikle köylerde bulunan ve bu işlerden anlayan insanlar inşaat sezonunda Ardahan şehrine gelip inşaatlarda çalışmaktadırlar. Söz konusu çalışanların % 90'ı köylerden gelen işçilerden oluşmaktadır.

Ardahan şehirde tarım fonksiyonu, hizmetler ve sanayi fonksiyonlarının son yıllarda gelişmesiyle çok ciddi anlamda önemini yitirmiştir. Fakat kırsal yerleşmelerden göç alması nedeniyle, şehirde yaşayan ailelerin büyük bir bölümü kırsal yerleşmelerle ilişkisini tam olarak kesmemiştir. Hatta şehirde iş yeri olan, taşeron kadroda çalışan

veya İş-Kurun kurumlara gönderdiği işçilerden de yine birçoğunun evi köyde bulunmaktadır. Şehirde çalışıp da evi köyde olan işçilerin evini getirmeme nedenleri; köyünde hayvancılık yapması, tarlası veya çayırının bulunmasıdır.

Tarım İl Müdürlüğü'nün İşletme/Hayvan Sayısı raporlarına göre şehirde bulunan Atatürk Mahallesi'nde yaklaşık 76 hanede 2.898 büyük baş hayvan, Halil Efendi Mahallesi'nde 155 hanede 2.382 büyük baş ve 147 küçükbaş hayvan ile şehirde en fazla hayvan yetiştirilen mahallelerdir. Yine bunları Yeni Mahalle 45 hanede 2.024 büyük baş ve 995 küçükbaş hayvan ile takip etmektedir. Diğer mahallelerde 937 büyük baş ve 240 küçükbaş hayvan besiciliği yapılmaktadır. Şehirde çok ciddi bir hayvan potansiyeli olduğu söylenebilir.

SGK'den alınan verilere göre tarım sektöründe 500 kişi çalışmaktadır. Fakat bu sayı içerisinde şehirde oturup da köylerde bulunan arazilerden tarım yapanlar bulunmamaktadır. Şehir nüfusu içerisinde, en az çalışan kişi sayısına sahip olan tarım sektöründe (% 5.3) çalışan sayısı gün geçtikçe azalmaktadır.

2.2.3.2.1. Şehir İçi Arazi Kullanımı ve Fonksiyon Alanları

Ardahan şehri, ilk olarak şehrin kuzeyinde, kalenin bulunduğu Halil Efendi Mahallesi'nde kurulmuş ve daha sonra da güneye doğru gelişme göstermiştir. Bugün şehri oluşturan 7 mahallenin 6'sı Kura Nehri'nin güneyinde (Kaptanpaşa, İnönü, Atatürk, Gürçayır ve Yeni Mahalle), Halil Efendi Mahallesi ise nehrin kuzeyinde yer almaktadır.

Ardahan şehri Osmanlılar Dönemi'ne kadar kelenin etrafında bulunan Halil Efendi Mahallesi'nden ibaretti. Osmanlılardan sonra Atabekler döneminde nehrin güneyine doğru yavaş yavaş şehir genişlemeye başlamış ve Kura Nehri'nin güneyinde Köter Melik Mahallesi kurulmuştur. Daha önce de değinildiği üzere Ruslar döneminde bütün yatırımlar bu mahalleye yapılmıştır. Cumhuriyet Dönemi'ne bu 2 mahalle ile giren Ardahan şehrindeki Köter Melik Mahallesi'nin ismi Kaptanpaşa Mahallesi olarak değiştirilmiştir. 1990'lı yıllara 4 mahalle ile giren Ardahan şehrinde (Halil Efendi, Kaptanpaşa, İnönü, ve Yeni Mahalle) günümüzde 7 mahalle bulunmaktadır. Bunlardan Karagöl Mahallesi ilk olarak 1926 yılında Ardahan'ın ilçe olduğu tarihte kurulmaya

başlamıştır¹⁷⁵.

Ardahan şehrinde, şehir içi arazi kullanımına bakıldığında konut fonksiyon alanlarının ilk sırada yer aldığı görülmektedir. Şehrin merkezi kesiminde bulunan mahallelerde çok daha fazla konut bulunmakta, kenar mahallelerde ise daha az konut yer almaktadır. Bunlardan özellikle şehrin merkezi kısmında bulunan Kaptanpaşa ve Karagöl mahallelerinde konutların zemin katları genelde işyeri ve dükkan olarak kullanılmaktadır. Kamu kurumları ise daha çok kenar mahallelere doğru, özellikle Göle-Erzurum ve Susuz-Kars karayolu üzerinde kurulmuştur.

Ardahan şehrinde 7.880 bina bulunmaktadır. Bunların 5.201'i bilinmeyen, 1.528'i müstakil konut 1.246'sı çok katlı bina, 98'i arsa ve 17'si de resmi bina, okul, iş hanı gibi değerlendirilmektedir (Tablo 2.37). Şehirde mahallelere göre bina sayılarına bakılsa en fazla bilinmeyen olduğu görülmektedir. Belediyenin şehir planlamacısından alınan bilgilere göre bunların önemli bir kısmının ruhsatlandırılmamış veya harabe binalar olduğu tespit edilmiştir. Bir kısmının da ev olarak mı? Yoksa ahır, kümes veya hangi amaçla kullanıldığı bilinmeyen binalar olduğu tespit edilmiştir. Şehrin merkezinde bulunan mahallelerde eskiden beri yerleşim olduğu için konut sayısı fazla iken, son yıllarda gelişmeye başlayan İnönü, Atatürk gibi yüzölçümü büyük mahallelerde konut yoğunluğu daha azdır.

Tablo 2.37. Ardahan Şehrinde Mahallelere Göre Bina Sayıları ve Kullanım Türlerine Göre Dağılımı (2017).

Mahalleler	Bina	Müstakil	Resmi Bina	Arsa	Bilinmeyen*	Toplam
Karagöl Mah.	370	228	5	48	1.353	2.004
Kaptanpaşa	340	176	1	15	1.403	1.936
Halil Efendi	156	400	2	21	868	1.447
Yeni Mah.	103	364	1	6	644	1.138
Atatürk Mah.	76	213	4	7	537	837
İnönü Mah.	194	89	4	1	353	641
Gürçayır M.	7	58	-	-	43	108
Toplam	1.246	1.528	17	98	5.201	7.880

Kaynak: Ardahan Belediyesi kayıtlarından yararlanılarak hazırlanmıştır.

¹⁷⁵ Gülseren Karadağ, *Ardahan'ın Kuruluşu Gelişmesi ve Fonksiyon Alanları*, 1992, 49-50.

* Rusatlandırılmamış ve harabe durumda binalar.

Fotoğraf 2.37. Kaptanpaşa Mahallesi Kongre Caddesi

Ardahan şehrinde ticari iş yerleri, daha önce belirtildiği gibi Kaptanpaşa ve Karagöl mahallelerinde yoğunlaşmaktadır (Fotoğraf 2.37-2.38-2.39). Ardahan şehrinde ticari işyerlerinin büyük bir bölümü batıda Kongre Caddesi'nden başlayarak devam eden İnönü Caddesi ve Cumhuriyet Caddesi üzerinde yer almaktadır. Bu 3 cadde birbirlerine keskin virajlarla bağlanarak şehrin ana hattını oluşturmaktadır. Doğuda Alabalık Deresi üzerindeki büyük köprüye kadar olan sahada yoğun bir şekilde işyeri bulunmaktadır. Vali Hurşit Bey Caddesi üzerinde ve Kars Garajı denen bölgede yine ticari işyerleri çok fazladır. Ayrıca Cumhuriyet Caddesi'ni dik olarak kesen Atatürk Caddesi üzerinde de ticari işyerleri son zamanlarda artış göstermektedir.

Fotoğraf 2.38. Kaptanpaşa Mahallesi, Cumhuriyet Caddesi

Ardahan şehrinde, mahalleler arasında ticaret alanı, Kaptanpaşa ve Karagöl mahalleleri dışında, çok az alan kaplamaktadır. Bunlardan Atatürk Mahallesi sınırları içerisinde Kars yolu üzerinde büyük bir hayvan pazarı bulunmaktadır. Yine Atatürk Mahallesi'nde sanayi sitesi yer almaktadır. Karagöl Mahallesi sınırları içerisinde de her perşembe kapalı pazar yerinde pazar kurulmaktadır.

Fotoğraf 2.39. Karagöl Mahallesi Kongre Caddesi

Ardahan şehrinde sanayi çok az gelişmiştir. Şehirde küçük sanayi tesisi yok denecek kadar azdır. Bu tesislerin önemli bir bölümü şehrin doğusunda, Kars yolu üzerinde yer alan sanayi sitesinde yer almaktadır (Fotoğraf 2.40). Küçük sanayi sitesi yönetiminden alınan bilgilere göre, 1974 yılında kurulan sitede 140 işyeri ve yaklaşık 500 çalışan bulunmaktadır. Kış aylarında çok fazla müşterisi olmayan sitede günlük ortalama müşteri sayısı 300 kişi kadardır. Arsa yeri hazır olan 60 işyeri ile birlikte yakında işyeri sayısı 200'e çıkacaktır. Dükkan sayısı artıyor ama alttan çırak gelmediği için usta yetişmiyor. Aslında şehirde bulunan en önemli sanayi tesisi, şehrin biraz dışında Kartalpınar (Fahrel) köyü mevkiindeki belediyeye ait kesimhanedir. Sanayi bahsinde genişçe yer verilecek olan kesimhane belki de şehrin gelişmesine en fazla katkı sağlayacak olan tesistir.

Fotoğraf 2.40. Ardahan Şehri Sanayi Sitesi

Ardahan şehrinde eğitim alanları da önemli bir yer tutmaktadır. Hemen her mahallede eğitim alanı bulunmaktadır. Fakat son yıllarda Milli Eğitim Müdürlüğü okulların çoğunu bir alana toplamıştır (Fotoğraf 2.41). Şehrin en önemli eğitim alanı şehrin doğusunda, Atatürk Mahallesi sınırları içerisinde, Kars yolu üzerinde bulunmaktadır. Anaokulundan ilkokula, ortaokuldan liseye birçok okulun ve pansiyonlarının bulunduğu bu yerleşkede şu okullar bulunmaktadır:

- Rekabet Kurumu Fen Lisesi
- Şehit Serhat Şanlı Ticaret Lisesi
- Salim Dursunoğlu İmam-Hatip Lisesi
- Halit Paşa Ortaokulu
- Kardelen Anaokulu
- 15 Temmuz Şehitler Anadolu Lisesi
- Rehberlik Araştırma Merkezi

Ayrıca bu muhitte olup da kampüs içerisinde olmayan Atatürk İlkokulu yer almaktadır. Ardahan şehrinde bulunan bütün okulların neredeyse yarısından fazlası burada yer almaktadır.

Fotoğraf 2.41. Ardahan Şehrinde Bir Çok Okulun Bulunduğu En Önemli Eğitim Alanı.

Eğitim kurumları diğer mahallelerde de yer almaktadır. Halil Efendi Mahallesi'nde Yunus Emre Anadolu Lisesi (Eski Öğretmen Lisesi), Cemal Zekiye Vatan İlkokulu, Spor Lisesi ve Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu bulunmaktadır. Karagöl Mahallesi'nde Endüstri Meslek Lisesi, Halit Paşa Lisesi (Eski Ardahan Lisesi), 23 Şubat Ortaokulu ve bir de anaokulu bulunmaktadır. Kaptanpaşa Mahallesi'nde 23 Şubat İlkokulu, İnönü Mahallesi'nde TOKİ Mehmet Akif Ersoy İlkokulu yer almaktadır (Fotoğraf 2.42).

Fotoğraf 2.42. TOKİ Mehmet Akif Ersoy İlkokulu

Ardahan şehrinde yönetim fonksiyonu da önemli bir alana sahiptir. Şehir içi arazi kullanımında kamu hizmetlerinin verildiği binalara bakıldığında Karagöl, Atatürk ve İnönü mahallelerinin ön plana çıktığı görülmektedir. Karagöl Mahallesi'nde bulunan 4 bloktan oluşan valilik binası içerisinde yaklaşık 10 bakanlığın taşra teşkilatı (Valilik, Milli Eğitim, Defterdarlık, İl Afet ve Acil Durum, Tapu Kadastro, Çevre ve Şehircilik, Bilim Sanayi ve Teknoloji, Nüfus Müdürlüğü vb.) yer almaktadır (Fotoğraf 2.43). Kaptanpaşa Mahallesi'nde, Gıda Tarım ve Hayvancılık, Meteoroloji (Cumhuriyet Caddesi üzerinde), Belediye, PTT (İnönü Caddesi üzerinde), Kültür Turizm ve Özel İdare (Kongre Caddesi üzerinde) bulunmaktadır. Yine Karagöl Mahallesi'nde, İŞ-KUR, Karayolları, Orman İşletme ve Emniyet müdürlüklerinin binaları (Kongre Caddesi üzerinde) yer almaktadır. Atatürk Mahallesi'nde ise okulların olduğu alan, Aras Edaş ve SGK binaları yer alır.

Fotoğraf 2.43. Ardahan Valiliği

Fotoğraf 2.44. Ardahan Belediyesi

Şehir içi arazi kullanımında sağlık fonksiyonuna ayrılan alanlarda vardır. Bunlardan Ardahan Devlet Hastanesi İnönü Mahallesi TOKİ'ler mevkiinde, İl Sağlık Müdürlüğü, Ağız ve Diş Sağlığı Merkezi ve 112 Acilde yine Karagöl Mahallesi'nde bulunmaktadır (Fotoğraf 2.45). Bunların dışında her mahalleye bir tane düşecek şekilde de aile sağlığı merkezi bulunmaktadır.

Fotoğraf 2.45. Ardahan İl Sağlık Müdürlüğü ve Ağız ve Diş Sağlığı Merkezi

Fotoğraf 2.46. Ardahan Şehir Stadyumu

Şehir içi arazi kullanımında spor için ayrılan alanlarda vardır. Bunlardan en önemlisi Karagöl Mahallesi'nde yapım ve onarım çalışmalarının devam ettiği şehir stadyumudur (Fotoğraf 2.46). İnönü Mahallesi'nde Erzurum yolu üzerinde bulunan Kazım Karabekir Paşa Kapalı Spor Salonu da önemli bir sportif faaliyet merkezidir (Fotoğraf 2.48). Atatürk, İnönü ve Karagöl mahallelerinde birer tane olmak üzere

toplam 3 kapalı halı saha bulunmaktadır (Fotoğraf 2.47).

Fotoğraf 2.47. İnönü Mahallesi Halı Saha (a) ve Karagöl Mahallesi Halı Saha (b).

Fotoğraf 2.48. Kazım Karabekir Paşa Spor Salonu

Ardahan şehrinde park ve yeşil alana ayrılan sahalar oldukça azdır. Bu açıdan Atatürk, İnönü ve Yeni Mahalle’de yeşil alan yok denecek kadar azdır. Şehir merkezindeki en önemli yeşil alanlar; Kaptanapaşa Mahallesi’nde belediyenin karşısındaki Belediye Parkı, Karagöl Mahallesi’nde Kura Nehri’nin Güney tarafında Kura Park ve Halil Efendi Mahallesi’nde Kura Nehri’nin kuzey tarafında 15 Temmuz Şehitler Parkı yer almaktadır (Fotoğraf 2.49). Şehir merkezinde park alanı az olmasına rağmen, belediye mücavir alanı içerisinde bulunan, Kars yolu üzerinde Ardahan Üniversitesi’nin karşısında Cemal Tural Tabiat Parkı da vardır. Bura da yine halkın piknik yapmak için tercih ettiği önemli bir yeşil alandır (Fotoğraf 2.50).

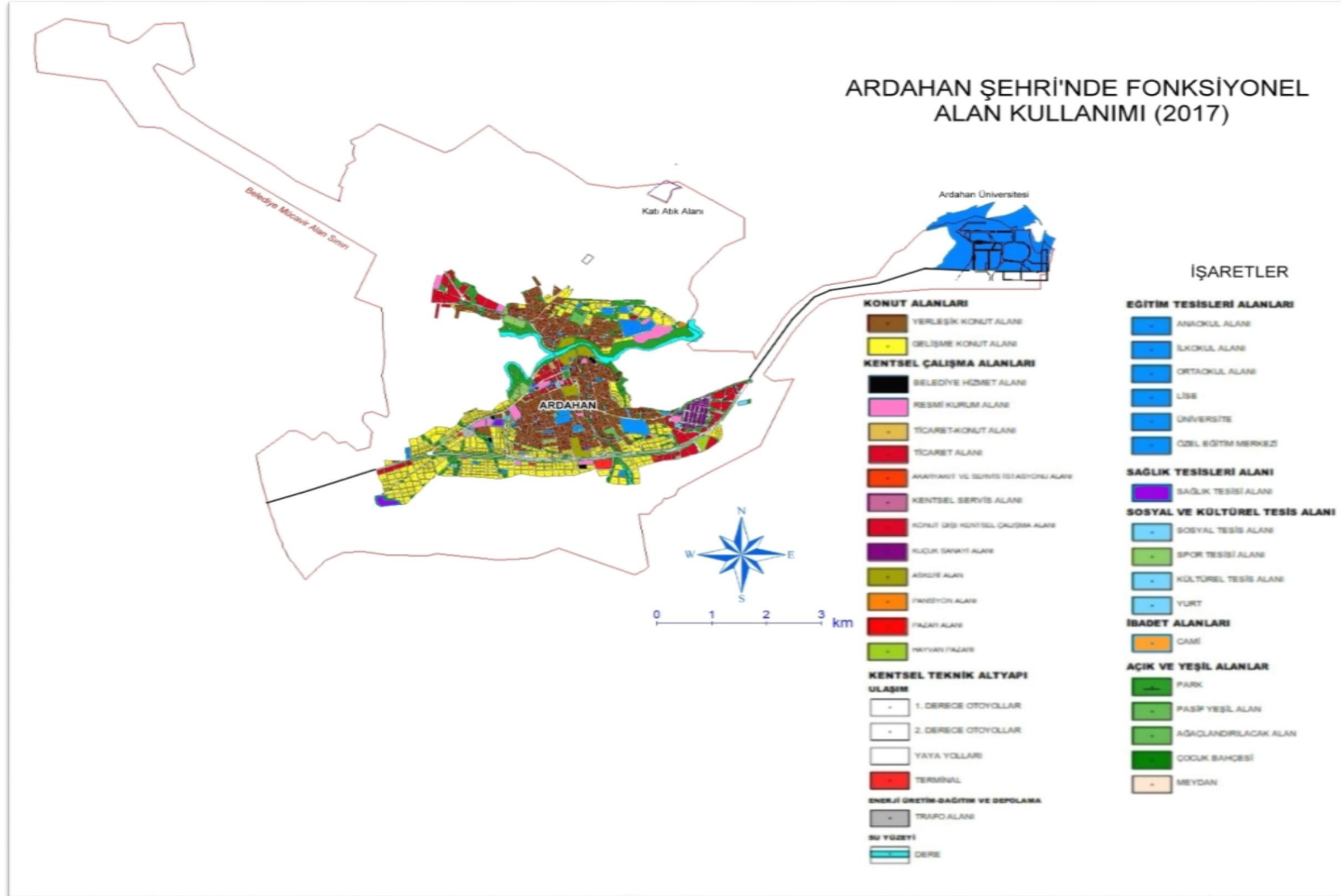

Fotoğraf 2.49. Kura Park (a) ve 15 Temmuz Şehitler Parkı (b).

Fotoğraf 2.50. Araştırma Sahasındaki Yeşil Alanlardan Cemal Tural Tabiat Parkı

Harita 2.5 incelendiğinde en fazla alanın konut alanı olduğu görülmektedir. Konut alanlarından sonra en fazla alanı kentsel çalışma alanları, bunun içerisinde de belediye hizmet alanı, resmi kurum alanı ve ticaret alanları yer almaktadır. Bunlardan sonra sırasıyla, eğitim tesisleri alanı, sağlık alanı, sosyal ve kültürel tesis alanı, ibadet alanı ve yeşil alanlar gelmektedir. Ardahan sonradan il olduğu ve çok az nüfusa sahip olduğu için bütün bu alanlara çok geniş yer ayrılmıştır. Çünkü Ardahan şehrinde herhangi bir yer sıkıntısı bulunmamaktadır. Dolayısıyla yeşil alandan sağlık alanına, eğitim alanından ibadet alanına çok fazla yer ayrılmıştır.

Harita 2.5. Ardahan Şehrinin İmar Planı (2017)

Kaynak : Ardahan Belediyesi

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

EKONOMİK FAALİYETLER

3.1. GENEL ÖZELLİKLER

Ardahan Merkez İlçe tarım sektörünün hâkim olduğu bir yer olarak dikkat çekmektedir. Tarımsal üretimin kısıtlı olduğu ilçede en önemli ekonomik etkinlik hayvancılık faaliyetleri etrafında şekillenmiştir. Bu durumun en önemli nedeni, Merkez İlçe arazisinin önemli bir kısmının çayır-mera zenginliğine sahip olması ve bunun yanı sıra sert karasal iklim özelliklerinin bitkisel üretimi kısıtlaması olabilir. İlçe genelinde hayvancılık, çoğunlukla ekstansif yöntemlere dayalı olarak yürütülmektedir. Bitkisel üretimde tahıllar ve yem bitkileri ilk sırada yer alır. Ürün çeşitliliğinin çok az olduğu bitkisel üretim, hayvancılık ekonomisini tamamlayıcı şekilde olup hayvancılığı desteklemektedir.

Ardahan Merkez İlçe'de ticaret çevre ilçelere göre gelişmiş olmasına rağmen belirli bir hacminin altında olup, sanayi yatırımları da son derece yetersizdir. Ardahan'da fabrika bulunmamaktadır, atölye tipi sanayi ile imalat türünde ve çok düşük düzeyde üretim yapılmaktadır. Turizm sektöründe de çok ciddi bir potansiyele sahiptir. Fakat tam olarak değerlendirilmemektedir. Sadece Yalnızçam Kayak Tesisleri kurulmuştur. Sahada sanayi ve turizm çok gelişme gösteremediğinden en önemli ekonomik faaliyet tarımdır. Doğu Anadolu Bölgesi'nde benzer coğrafi özelliklere sahip pek çok yerleşmede olduğu gibi Ardahan'da da hayvancılık temelli tarımsal faaliyetlerin ekonomik görünüm üzerinde oldukça etkili olduğu görülür.

Ardahan'daki bu genel ekonomik görünüm bölge ve ülke ortalamalarının altında bir sosyo-ekonomik gelişim düzeyi göstermektedir. İlçelerin sosyo-ekonomik gelişmişliklerinin karşılaştırıldığı bir çalışmada Ardahan Merkez İlçe Ardahan'ın en gelişmiş ilçesi iken 2004 yılı ülke genelindeki 872 ilçe içerisinde 486. sırada yer almıştır. Ardahan Merkez İlçe sosyo-ekonomik gelişmişlik endeksine göre yapılan gruplandırmada 6 grup içerisinde -0.29251 ile 4. grupta yer almaktadır. Bu çalışmada Ardahan'ın diğer ilçeleri Posof 697, Göle 759, Çıldır 769, Hanak 784 ve Damal 795. sırada yer almaktadır. Sosyo-ekonomik gelişmişlik endeksine göre Posof 5. grupta

diğerleri ise 6. grupta yer almaktadır¹⁷⁶. Bu da gösteriyor ki Ardahan'ın ilçeleri içerisinde Merkez İlçe 4. grupta yer alması ile en gelişmiş, fakat Türkiye sıralamasına göre çok gerilerde yer almaktadır. Aynı çalışmada Türkiye'deki merkez ilçelerinde bir karşılaştırması yapılmıştır. Buna göre 2004 yılında 81 merkez ilçe içerisinde Ardahan 80. sırada yer almıştır. Ardahan'ı takip eden merkez ilçe ise son sıradaki Muş'tur. Bu sıralamada Kars Merkez İlçe ise 70. sıradadır¹⁷⁷.

Türkiye genelindeki 872 ilçe sıralamasında Ardahan Merkez İlçe ortanın biraz üstünde yer alır. Ama merkez ilçeler karşılaştırılmasında da sondan 2. sırada yer almaktadır. Yani merkez ilçeler arasında iyi bir yerde değildir.

2013 yılında yapılan başka bir araştırmaya göre illerin gelişmişlik düzeyi tespit edilmiştir. Bu araştırmada da Ardahan ili 81 il içerisinde 77. sırada yer almaktadır. Ardahan ilini sırasıyla Siirt, Bitlis, Muş ve Hakkâri izlemektedir¹⁷⁸.

Bu kapsamda araştırma sahasının ekonomik yapısının ortaya konulması düşünülen bu bölümde, ekonomik faaliyetleri; tarım, ormancılık, sanayi, ulaşım, ticaret, turizm başlıkları altında ele alınmıştır. Yörenin gelecekteki en önemli ekonomik faaliyetin hayvancılığa dayalı sanayi olacağı daha doğrusu olması gerektiği düşüncesiyle sahadaki hayvancılık potansiyeli ve faaliyetleri üzerinde durulmuştur.

3.1.1. Arazi Kullanımı

Araştırma sahasında en önemli ekonomik faaliyet türü olan tarımsal faaliyet, temelde toprağa dayalı bir faaliyet türüdür. Ekonomik faaliyet türü toprağa dayalı olduğu için öncelikle arazi kabiliyet sınıflandırması yapılacaktır. Toprak etütlerine dayalı olarak yapılan bu sınıflandırma, eğim, erozyon durumu, toprak derinliği gibi pek çok verinin bir araya getirilmesiyle, arazinin en yoğun ve verimli kullanımını sağlayacak şekilde planlamayı amaçlayan bir sınıflandırma şeklidir¹⁷⁹. Bu nedenle verimli ya da verimsiz oluşu gibi göstergeler tarımsal faaliyetleri şekillendirici bir

¹⁷⁶ Bülent Dinçer, Metin Özarlan, *İlçelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması*, DPT Yayınları, Ankara 2004, 95.

¹⁷⁷ Dinçer ve Özarlan, 131.

¹⁷⁸ Erhan Gül, Bora Çevik, *2013 Verileriyle Türkiye'de İllerin Gelişmişlik Düzeyi Araştırması*, İktisadi Araştırmalar Bölümü, Nisan 2015.

¹⁷⁹ Yaşar Gök, *Horasan İlçesinin Coğrafyası*, Atatürk Üniversitesi Yayınları No:965, Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Yayınları No:124, Araştırma Serisi No:49, Eser Ofset Matbaacılık, Erzurum 2007, 188.

etkiye sahiptir.

Ardahan ve yakın çevresinde arazinin verimlilik sınıflarına göre dağılışı incelendiğinde, en verimli araziler olarak kabul edilen 1. ve 2. sınıf arazilerin, tüm sahanın % 30'dan fazlasına denk geldiği görülür¹⁸⁰ (Tablo 3.1). Sahadaki en verimli araziler olarak kabul edilen bu araziler genellikle Kura Nehri'nin taşıdığı alüvyonlar üzerinde oluşmuştur. Ovanın en verimli topraklarının geliştiği bu araziler, araştırma sahasında en önemli tarım potansiyeline sahip alanları oluşturmaktadır. Geriye kalan bölüm ise en yoğunları 3-4-5. (% 50.2) sınıf arazilerden oluşmaktadır. Tarımsal verimin en düşük olduğu 6-7-8. sınıf arazilerin çok az yer kapladığı (%16.9) yörede, diğer verimlilik gruplarındaki dağılımda öne çıkan en belirgin özellik ise bu arazi sınıflarının çayır-mera gelişimine oldukça müsait olmalarıdır.

Tablo 3.1. Ardahan İli İlçelerinin (Merkez, Hanak, Çıldır, Göle ve Damal) Arazisinin Verimlilik Sınıflarına Göre Dağılışı¹⁸¹

Arazi Verimlilik Sınıfı	Yüzölçümü (ha)	Yüzde (%)
I-II. Sınıf	139246,8	32.9
III-IV-V.Sınıf	212469,9	50.2
VI-VII-VIII.Sınıf	21783,2	16.9
Toplam	373499,9	100.0

Kaynak: Ardahan Tarım İl Müdürlüğü verilerinden derlenmiştir (2007).

Tablo 3.1'den de anlaşılacağı üzere, araştırma sahası ve yakın çevresinde tüm arazinin yaklaşık üçte birlik bölümü en verimli tarım arazilerini oluşturmakta ve geri kalan arazinin büyük bölüm ise çayır-mera gelişimine müsait alanlardan oluşmaktadır.

¹⁸⁰ Bülent Dinçeri Metin Özaslani, E. Satılmış, *İllerin Sosyo-Ekonomik Sıralaması Araştırması*, DPT Yayınları, Ankara 1996, 132.

¹⁸¹ Tabloda, Ardahan Merkez İlçe ile, Göle, Hanak, Damal ve Çıldır ilçelerinin arazi varlığı bir arada gösterilmiştir.

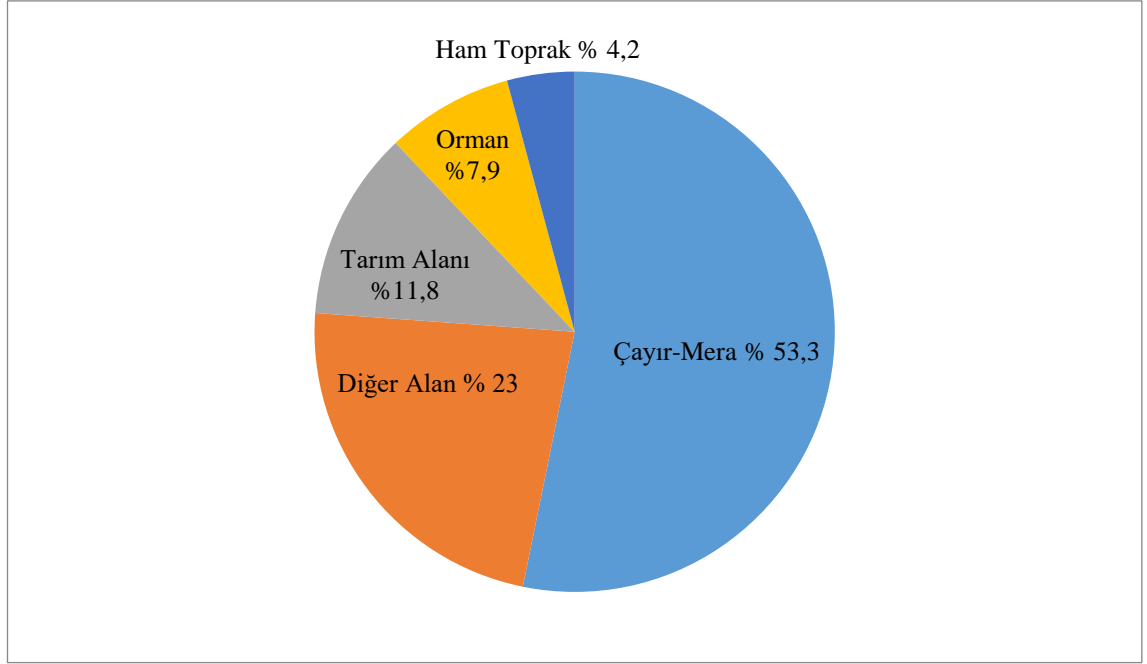
Fotoğraf 3.1. Çayır ve Mera Alanları

Ardahan Merkez İlçe’de arazinin verimlilik sınıflandırılmasına göre kullanılmakta olduğu görülmektedir (Tablo 3.2). 146.490 hektar alana sahip Merkez İlçede, en fazla çayır-mera arazisi olduğu görülmektedir. Toplam arazinin % 53,3’ünü çayır ve mera oluşturmaktadır (78.029,1 ha.). İkinci sırada ise % 23’lük paya sahip olan diğer alanlar bulunmaktadır (33.683 ha.). Üçüncü sırada da % 11,8’lik paya sahip olan tarım alanları görülür (17.216,7 ha.). Orman arazisinin çok az olduğu sahada, toplam alanın % 7,9’u orman alanıdır (11.600 ha.) (Tablo 3.2).

Tablo 3.2. Ardahan Merkez İlçesi’nde Arazilerin Yararlanma Bakımından Dağılışı

Yararlanma Şekli	Yüzölçümü (ha)	Yüzdesi (%)
Çayır-Mera Alanları	78.029,1	53,3
Tarım Alanları	17.216,7	11,8
Orman Alanı	11.600	7,9
Ham Toprak	6.030,5	4,2
Diğer Alanlar	33.683,7	23
Toplam	146.490	100,0

Kaynak: Ardahan Tarım İl Müdürlüğü Verilerinden Hazırlanmıştır (2016).

Şekil 3.1. Ardahan Merkez İlçesinde Arazilerin Yararlanma Bakımından Durumu.

3.2. TARIMSAL ÜRETİM

Doğal ve beşeri çevre şartları ile birlikte gelişen önemli bir ekonomik faaliyet türü olan tarım, araştırma sahasında geleneksel bir yapı arz etmektedir¹⁸². Ekstansif sistemlerdeki yoğunluk ve buna bağlı olarak geçim tiplerinin gelişebilmiş olması sahada tarımsal üretimin önemli özelliklerinden biridir.

Bilindiği gibi tarımsal üretim, temelde bitkisel ve hayvansal üretim faaliyetlerinden oluşmaktadır¹⁸³. Tarımsal üretime esas oluşturan belli başlı ürünlerin bu faaliyeti çerçevesinde ortaya çıkması, her iki etkinliği de tarım sektörü için belirleyici hale getirmiştir. Bu nedenle, araştırma sahasındaki bitkisel ve hayvansal ürünlerin üretim sürecini, ürün ve üretim alanı dağılımını, üretim şeklini ve benzer özelliklerini ayrıntılı olarak değerlendirmek yerinde olacaktır.

3.2.1. Bitkisel Üretim

Ardahan Merkez İlçe’de bitkisel üretimin alansal dağılımı, belli başlı türlerde yoğunlaşmaktadır. Bu dağılımda ilk sırayı 160.315 dekar alanda üretim yapılan yem

¹⁸² Hayati Doğanay, Ogün Coşkun, *Tarım Coğrafyası*, Pegem Akademi Yayıncılık, Ankara 2012, 48-49.

¹⁸³ Erol Tümertekin ve Nazmiye Özgüç, *Ekonomik Coğrafya Küreselleşme ve Kalkınma*, Çantay Kitabevi, İstanbul 2011, 142.

bitkileri almaktadır. Gerçekten tüm ekili alanların dörtte üçünü yem bitkileri grubu oluşturur. İkinci sırada yer alan tahıllar 47.355 da. alan da ekilmekte ve % 22.5'lik bir alana sahip olmaktadır. Yaklaşık 2.149 da. alanın nadasa bırakıldığı Merkez ilçede sebze meyve ve sanayi bitkileri sadece 144 da. alanda üretilmekte ve toplam arazinin % 1'inden bile çok az yer kaplamaktadır (Tablo 3.3).

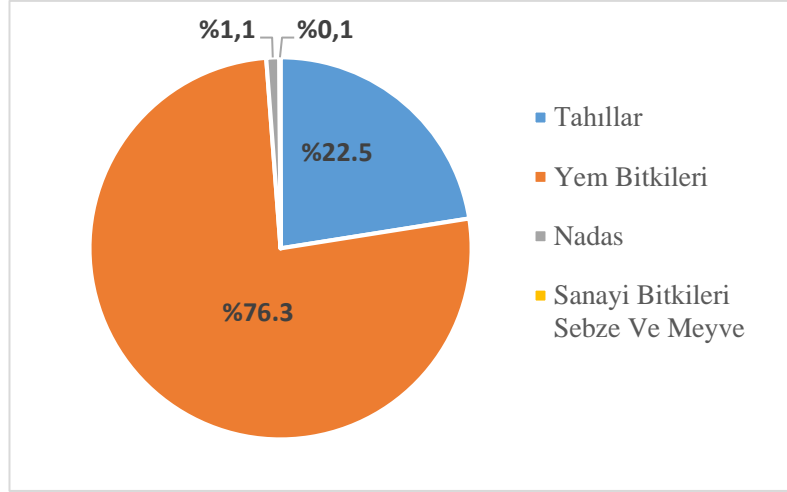

Fotoğraf 3.2. Ardahan Merkez İlçede traktör ve Patos İle Yapılan Tarımsal Faaliyet.

Tablo 3.3. Araştırma Sahasında Bitkisel Üretim Alanları ve Dağılımları (2016).

Üretim Alanı	Miktarı (Da)	Yüzdesi (%)
Tahıllar	47.355	22.5
Yem Bitkileri	160.315	76.3
Nadas	2.149	1.1
Sanayi Bitkileri, Sebze ve Meyve	144	0.1
Toplam	210.216	100.0

Kaynak: İl Tarım Müdürlüğü kayıtlarından yararlanılarak hazırlanmıştır.

Şekil 3.2. Araştırma Sahasında Bitkisel Üretim Alanları ve Dağılımları (2016).

Tablo 3.3 ve Şekil 3.2’de görüldüğü gibi Merkez ilçedeki bitkisel üretimin hemen hemen tamamı yem bitkileri ve tahıllardan oluşmaktadır. Zaten Ardahan genelinde, hayvancılığa bağlı olarak yem bitkileri tarımı yaygın olarak yapılmaktadır. Sebze meyve üretiminin henüz ekonomik anlamda çok yetersiz olduğu Merkez ilçede küçük bir miktar arazinin de bir sonraki sene ekilmek üzere nadasa bırakıldığı görülmektedir. Araştırma sahasında bitkisel tarım ürünleri arasında ise ilk sırayı arpa almaktadır (Tablo 3.4). İlçede 2016 yılı itibariyle 34.805 da. alana arpa ekilmiş olup bu alanlarda 5499 tonluk arpa üretimi gerçekleştirilmiştir (Fotoğraf 3.3). Araştırma sahasında, büyükbaş hayvancılık, yıllık yağış miktarının azlığı ve kıraç topraklar nedeniyle arpa tarımı buğdaya tercih edilmektedir¹⁸⁴. En geniş ekiliş alanına sahip 2. ürün ise tahıl grubunda yer alan buğday olup aynı yıl 12550 da. alanda 1694 ton üretim gerçekleştirilmiştir. Bir diğer tahıl ürünü olan çavdar ise buğday ve arpaya göre çok daha sınırlı bir biçimde üretilmekte olup 2016 yılı verilerine göre 4 dekar alana ekimi yapılmış ve 0.8 tonluk bir üretim gerçekleştirilmiştir (Tablo 3.4). Görüldüğü gibi arpa ve buğday tahıl grubunda yer alan en önemli iki tarım ürününü oluşturmaktadır.

¹⁸⁴ Zeki Koday, “Türkiye’nin Tahıl Tarımı”, *Türk Coğrafya Dergisi*, İstanbul 2000, Sayı:35, 299-320.

Tablo 3.4. Araştırma Sahasında Başlıca Tarla Ürünleri Ekiliş, Üretim Miktarı ve İlçe Toplam Alanına Oranı (2016)

Ürün	Ekiliş Miktarı (da)	Üretim Miktarı (ton)	Ürünün ekildiği alanın toplam ekili alana oranı (%)
Fiğ	104636	35527	49.8
Arpa	34805	5499	16.5
Buğday	12550	1694	6.0
Korunga	11750	3877	5.6
Yulaf	3877	442	1.8
Nadas	2149	–	1.1
Yonca	1889	755	0.9
Patates	144	22	0.06
Macar Fiğ	81	–	0.03
İtalyan Çimi	29	–	0.01
Çavdar	4	0.8	–

Kaynak: Ardahan Tarım İl Müdürlüğü kayıtlarından yararlanılarak hazırlanmıştır.

Merkez ilçedeki fiğ, korunga ve yonca ise en önemli yem bitkileri olmakla birlikte fiğ ilçede en fazla ekilen tarla ürünüdür. Sahada 2016 yılı verilerine göre 104636 da alanda 35527,240 tonluk bir fiğ üretimi gerçekleşmiş ve bu değerler yem bitkileri arasında ilk sırayı almıştır. Aslında Ardahan Merkez İlçe’de bitkisel üretim alanlarının yaklaşık yarısında fiğ ekimi yapılmıştır. Bu da hem yem bitkileri bakımından hem de tarla ürünleri bakımından çok önemlidir. Korunga üretimi aynı yıl 11750 dekar alanda 3877,5 tona ulaşırken, yonca ise 1889 da. alanda 756 ton kadar üretilmiştir. Merkez İlçe’de üretilen bir başka yem bitkisi ise yulaf (442 ton), bu bölgede daha çok yem bitkisi olarak üretilmekte ve kışlık yem olarak tüketilmektedir (Tablo 3.4).

Araştırma sahasında bitkisel üretimde verimin artmasındaki unsurlardan biri de organik gübre kullanımınıdır. Çok fazla hayvan gübresinin olduğu sahada biyokütle enerjisi kullanımı da yapılabilir. Bu potansiyalin değerlendirilmesi için her kırsal yerleşimde bu yerleşimleri atık kapasitesine uygun küçük boyutlu işletmelerin açılmasının uygun olabileceği değerlendirilmektedir¹⁸⁵

¹⁸⁵ Mucip Demir, Kars İlinin Biyokütle Enerji Potansiyeli ve Kullanılabilirliği, *Türk Coğrafya Dergisi* 68 (2017) 31-41.

Fotoğraf 3.3. Ardahan Merkez İlçede Arpa-Saman Üretimi.

Ardahan Merkez İlçe’de tahıllar ve yem bitkilerinin yanı sıra düşük miktarda olsa da tarla ürünlerinin arasında dikkati çeken önemli bir ürün de patatestir. Sahada yapılan patates üretimi 2016 yılı için 144 da. alanda 22.4 ton olarak üretilmiştir (Tablo 3.4). Sahada yapılan mülakatlarda geçmişte daha yoğun olarak üretilen patates, günümüzde yaklaşık 12 işletme tarafından yapılmaktadır. Bu işletmelerden dördü Doğu Anadolu Tarımsal Araştırma Enstitüsü Müdürlüğü tarafından proje olarak yürütülmektedir.

Bu yem bitkileri ve tahılların yanı sıra sahada, Macar fiği ve İtalyan çimi de ekip-biçme faaliyetlerine konu olmaktadır. Fakat sahada henüz deneme aşamasında olan bu bitkiler çok az bir alan kaplamakta ve henüz fazla ekonomik değer ifade etmemektedirler.

Araştırma sahasında en fazla ot üretimi yapılır. Özellikle temmuz ayında başlayan ot üretimi yerine göre eylül ayına kadar sürmektedir. Öncelikle yoncaların biçilmesiyle başlayan biçim zamanı yine yoncaların ikinci kez biçilmesiyle bitmektedir. Yonca biçimini fiğ ve korunga takip etmektedir. Daha sonra da çayırların biçimi gelmektedir. Sahada düz alanda genelde biçerler yardımıyla ot biçimi gerçekleştirilir. Çok engebeli alanlarda tırpan kullanılmaktadır. Biçerlerle biçilen otlar traktörlerin arkasına takılan tırmık yardımıyla toplanmakta ve en sonunda balya makinesiyle de balya yapılmaktadır. Traktörün olmadığı yerlerde atlı tırmık yardımıyla otlar toplanmaktadır (Fotoğraf 3.4).

Arpa ve buğdaylarda yaz mevsiminin sonlarına doğru patos yapılmakta ve deni ile samanı ayırt edilmektedir. Deni ve samanı ayrılan arpa ve buğdayların samanı da diğer otlar gibi kışlık yem olarak kullanılmaktadır. Sahada otlar (çayır otu, yonca, fig, korunga) bahçeler (Fotoğraf 3.5) veya toprak damların üzerine biriktirilerek, saman ise merak denilen damlarda saklanarak korunmaktadır.

Fotoğraf 3.4. Sahada Çok Sık Görülen Atlı Tırmık

Fotoğraf 3.5. Yörede Kış Mevsiminde Kullanılmak İçin Bahçede Biriktirilen Ot Yığınları

3.2.2. Hayvansal Üretim

Araştırma sahasında en önemli hayvancılık faaliyetlerini büyükbaş ve küçükbaş hayvancılık ile arıcılık oluşturmaktadır. Mevcut arazi dağılımında en büyük payın çayır-mera alanlarına ait olması nedeniyle saha yüksek bir hayvancılık potansiyeli sahiptir (Fotoğraf 3.6). Genel olarak yürütülen ekstansif hayvancılık faaliyetleri tarımsal faaliyetlerin önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. Merkez ilçede hayvancılık faaliyetleri ülke ve bölge genelinde yaygın olduğu gibi aile işletmesi şeklinde yürütülmektedir¹⁸⁶.

Ardahan Merkez İlçe'de en yaygın hayvancılık faaliyeti büyükbaş hayvancılık olup, bölge genelinde olduğu gibi sığır en yaygın tür olup az sayıda manda bulunmaktadır. Gerek ekonomik getirisi ve gerekse kültürel yapı ve geleneklerin etkisiyle sığır sayısı büyükbaş hayvan varlığının neredeyse tamamını oluşturmaktadır (Tablo 3.7). İlçede 2015 yılında yer alan 11 adet manda, tüm büyükbaş hayvanların çok az bir bölümünü oluştururken, sahadaki büyükbaş hayvancılığın hemen tamamı sığır üreticiliği ile temsil edilir.

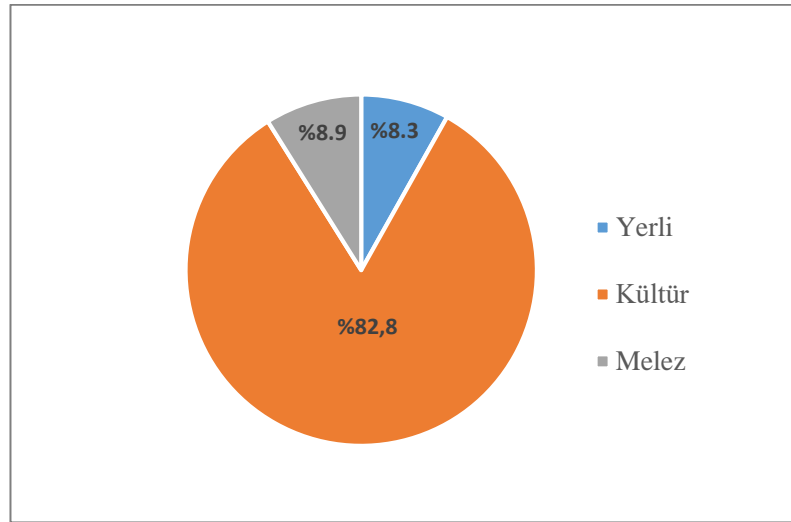
Fotoğraf 3.6. Yaz Mevsiminde Yaylada Otlayan Hayvanlar (Bülbülen Yaylası).

¹⁸⁶ Çiğdem Ünal, "Erzurum'un Hayvancılık Potansiyeli", *Doğu Coğrafya Dergisi*, Erzurum 2004, Sayı:12, 259-266, 264.

Tablo 3.5. Araştırma Sahasında Büyükbaş Hayvan Varlığı'nın Yıllara Göre Dağılımı (2006-2017).

Yıllar	SIĞIR			Toplam
	Yerli	Melez	Kültür	
2006	4.095	69.475	8.174	81.774
2010	9.572	71.456	14.289	95.317
2016	8.803	89.752	9.655	108.210
2017	8.985	90.045	9.665	108.695

Kaynak: İl Tarım Müdürlüğü brifinglerinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Şekil 3.3. Araştırma Sahasında Sığır Varlığı'nın Irklara Göre Dağılımı (2017)

Yıllara göre büyükbaş hayvan varlığının değişimi incelendiğinde, son 10 yıllık devre için genel olarak bir artış olduğu görülmektedir. Gerçekten de 2006 yılında 81.774 olan büyükbaş hayvan sayısının 2016 yılında 108.210 kadar olduğu görülmektedir. Ardahan İl Tarım Müdürlüğü'nden elde edilen verilere göre bu değer 2017 yılında 108.695'e çıkmıştır. Görüldüğü üzere büyükbaş hayvan varlığında yaklaşık % 28'lik bir artış gözlenmektedir. Çeşitli nedenlere dayalı olmakla birlikte, söz konusu bu artışı, bu dönemde bölge ve ülke hayvancılığında görülen değişiklikler ile ilişkilendirmek mümkündür. Ülkemizde büyükbaş hayvan sayısı 2006 yılında 10.971.880 iken, 2016 yılında 14.222.22'e çıkmıştır. 2017 yılında ise 16.105.439 baş hayvan ile bir önceki yıla göre % 13,6 artış göstermiştir. 2006 yılına göre de ülkemiz genelinde yaklaşık % 60'lık bir artış yaşanmıştır.

Fotoğraf 3.7. Araştırma Sahasında Büyükbaş Hayvancılık

Araştırma sahasında hayvan ırklarının melezleştirilme çalışmaları Cumhuriyet öncesi dönemden başlayıp günümüzde de devam etmektedir. Ardahan'ın Rus işgali altında kaldığı yıllarda, yöreye getirilen "Malakan ineği" ıslah çalışmalarına önemli katkılar sağlamıştır¹⁸⁷. Araştırma sahasında büyükbaş hayvan varlığındaki artışla birlikte, ırklara göre dağılımda da oldukça olumlu değişimler olduğu görülmektedir. Merkez ilçede 2006- 2016 yılları arasında melez ırk ve yerli ırklarda büyük oranda artış gerçekleşirken, kültür ırkındaki artış 2010 yılında çok yüksek ama 2016 yılında bir düşüş gerçekleşmiştir. Kültür ırkı ile yerli ırkın çiftleştirilmesinden oluşan melez ırk sahadaki en önemli ırk türüdür. Melez ırk 10 yılda yaklaşık bir buçuk kat artarken, 2016 yılında önemli bir azalma göstermektedir. Bu da kültür ırkı bakımından olumsuz bir

¹⁸⁷ Saliha Koday, *Doğu Anadolu Bölgesinde Hayvancılık*, Atatürk Üniversitesi Yayınları No:949, Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları No:104, Araştırmalar serisi No:74, Erzurum 2005, 180.

gelişmedir. İlçede özellikle melez ırktaki bu artış, melez ırkın et ve süt veriminin yanı sıra bölgeye uyumu ile de alakalıdır. Çünkü bölgedeki ağır kış şartları hayvancılık için önemli bir etkidir. Sahadaki büyükbaş hayvan varlığının yaklaşık % 83'lük bir kısmını melez ırk oluşturmaktadır. Kültür ırkında ise, istenilen artışın sağlanamamasının nedeni de yine iklim şartlarıdır. Bu bölgede kültür ırkı olarak yetiştirilen büyükbaş hayvanların başında “simmental”, “montofon” ırkları gelmektedir. Bunlar ağır iklim koşullarına ayak uydurabilen ender kültür hayvanlarındandır. Diğer ırkların bölgede tercih edilmeyişi kültür ırkındaki istenen artışın olmayışında etkilidir. 2016 yılı itibariyle kültür ırkı % 8.9 oranında iken yerli ırk ise % 8.1 civarındadır. Tabii bu rakamlar iyi gibi görünse de söz konusu ırk ıslahı çalışmalarının devam ettirilmesinin gerekliliğini göstermektedir (Şekil 3.3).

Fotoğraf 3.8. Yörede Büyükbaş Hayvancılık

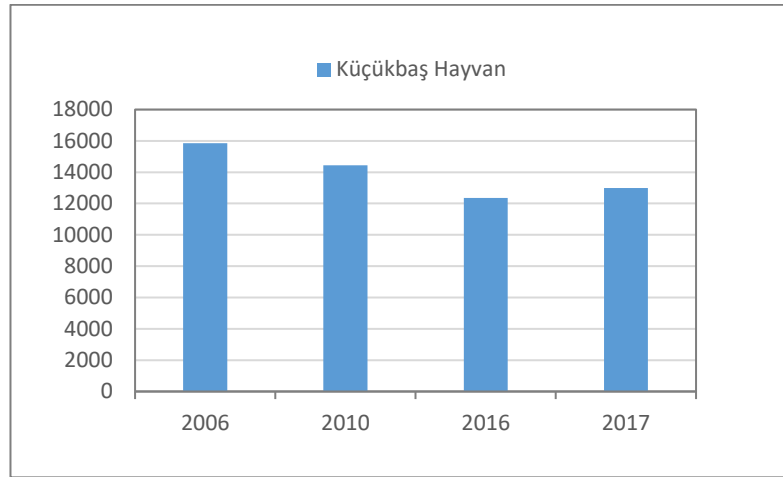
Ardahan Merkez İlçe’de küçükbaş hayvancılık faaliyetlerinde en çok koyun ve kıl keçisi yetiştirilmektedir. Küçükbaş hayvan varlığının yıllara göre değişimi incelendiğinde, 2006 yılında toplam 15.850 küçükbaş hayvanın yer aldığı Merkez ilçede bu sayının 2016 yılında 12.366’ya kadar gerilediği görülür (Tablo 3.6). En önemli azalma koyun sayısında görülmüş ve 15.000’den 11.496’lara gerilemiştir. Aynı yıllarda kıl keçisi sayısında önemli bir azalma olmamış, aksine çok az da olsa bir artış görülmüştür. 2006 yılında 850 olan keçi sayısı 2016 yılında 870 olmuştur. Ardahan İl

Tarım Müdürlüğü'nden edinilen bilgilere göre 2017 yılında da küçükbaş hayvan varlığındaki azalma yerini cüzi bir artışa bırakarak 12.983'e çıkmıştır. Sahadaki küçükbaş hayvan sayısı 2016 yılında 12.366 olup bunun % 94.6'sı koyun ve % 5.4'ünde keçi (hemen tamamı kıl keçisi) varlığından oluşmaktadır (Tablo 3.6). Küçükbaş hayvan sayısındaki bu gerileme bölge ve yörede yaygın olarak görülen bir durumdur. Başka nedenler etkili olmakla birlikte, çiftçinin ekonomik getirisi nedeniyle büyükbaş hayvan yetiştirmeyi tercih etmesi, küçükbaş hayvancılığı her geçen gün biraz daha tehdit etmektedir.

Tablo 3.6. Araştırma Sahasında Küçükbaş Hayvan Varlığı'nın Yıllara Göre Dağılımı (2017).

Yıllar	KÜÇÜKBAŞ				Toplam
	Koyun	%	Keçi	%	
2006	15.000	94.6	850	5.4	15.850
2010	13.465	93.2	981	6.8	14.446
2016	11.496	93.0	870	7.0	12.366
2017	11.985	92.3	998	7.7	12.983

Kaynak: Ardahan Tarım İl Müdürlüğü brifinglerinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Şekil 3.4. Araştırma Sahasında Küçükbaş Hayvan Varlığı'nın Yıllara Göre Dağılımı

Araştırma sahasında büyük ve küçükbaş hayvancılık faaliyetlerinde hayvan varlığı kadar bunların dağılımları da önem taşımaktadır. Ardahan İl Tarım Müdürlüğü'nden alınan bilgilere göre, 2017 yılı için yerleşmeler bazında hayvan varlığı oldukça eşitsiz dağılmıştır. Özellikle Ardahan il merkezinde 2017 yılı için 9.167 büyükbaş ve 12983 küçükbaş hayvan yer almaktadır. Bunun dışında Bağdeşen, Hoçvan Hasköy, Yaylacık, Alagöz, Tunçoluk, Sulakyurt ve Çataldere gibi 2.500'ün üzerinde büyükbaş hayvan ile,

Bağdeşen, Ardıçdere, Çataldere, Çetinsu, Ortageçit, Ovapınar, Sulakyurt ve Yaylacık köyleri ise 2.000'in üzerinde küçükbaş hayvan varlığı ile Merkez İlçe'de en fazla hayvan varlığına sahip köylerdir (Tablo 3.7)

Burada açıklanması gereken bir başka husus da köylerde bulunan hayvan sayıları ile İl Tarım Müdürlüğü verilerinden yararlanılarak hazırlanan Merkez İlçe'deki hayvan sayılarında bir farklılık görülmesidir. Bu fark özellikle küçükbaş hayvan varlığında belirgin olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunun nedeni, İl Tarım Müdürlüğü'nün hazırlamış olduğu brifing raporu aralık ayında çıkarılmaktadır. Brifinglerde hayvan sayısı oldukça azdır. Bunun kış gelmeden hayvanların bir kısmı canlı hayvan ticareti yapanlara satılır veya kurban bayramında büyük şehirlere satılmak üzere götürülür. Küçükbaş hayvan varlığına gelince, Ardahan Merkez İlçe'ye uzun yıllardır, özellikle Iğdır'dan yaz mevsiminde göçerler gelmektedir. Bu göçerler, önceden yaylalarda kurdukları çadırlarda kalırken, son yıllarda, özellikle 2000'li yıllardan sonra köylerde boş olan evleri kiralayarak buralarda kalmaktadırlar. Böylelikle başka bir ilin sınırından Ardahan il sınırını geçen bu göçerlerin küçükbaş hayvanları yaklaşık 4-5 ay burada kalmaktadırlar. Ardahan il sınırını geçen bu hayvanlar, Ardahan Tarım Müdürlüğü'ne bildirilip, Iğdır ilinden Ardahan iline sevk edilmektedir. Eğer sevk edilmeden getirilirse, kaçak olduğundan, çeşitli cezalar kesilmektedir. Tarım İl Müdürlüğü'nden, özellikle yaz mevsiminde bilgiler alındığı için küçükbaş hayvan varlığı fazla görülmektedir.

Tablo 3.7. Araştırma Sahasında Büyükbaş ve Küçükbaş Hayvan Sayıları (2017).

Yerleşmenin Adı	Büyükbaş Hayvan Sayısı	Küçükbaş Hayvan Sayısı
Ardıçdere	727	2.823
Altaş	779	179
A.Kurtoğlu	1.243	-
Balıkçılar	991	710
Açıkyazı	698	209
Ağaçlı	341	125
Ağzıpek	1.171	-
Akyaka	808	864
Alagöz	2.695	142
Bağdeşen	5.862	13.224
Bayramoğlu	2.294	-
Beşiktaş	2.185	288
Binbaşak	1.478	200
Çağlayık	2.149	-

Tablo 3.7. (Devam)

Çalabaş	1.196	243
Çamlıçatak	1.310	362
Çataldere	2.510	2.960
Çatalköprü	936	98
Çengilli	1.607	4
Çetinsu	2.164	2.571
Çimenkaya	1.038	15
Dağcı	2.484	847
Dağevi	1.088	4
Gölgeli	1.368	577
Gürçayır (Mah)	707	1.235
Güzçimeni	1.040	868
Dedegül	1.193	-
Değirmenli	1.305	809
Derindere	298	592
Edegül	338	484
Güzelyurt	695	258
Haciali	2.207	212
Hoçvan Hasköy	3.514	846
Kartalpınar	1.221	765
Kazlıköy	664	-
Kıraç	204	-
Kocaköy	1.006	214
Köprüçük	1.228	-
K.Sütlüce	2.782	137
Lehimli	1.550	34
Mer.Atatürk Mah.	2.898	-
Mer.Halilefendi Mah.	3.282	152
Mer.İnönü Mah.	301	274
Mer.Kaptanpaşa Mah.	254	50
Mer.Karagöl Mah.	408	-
Mah.Yenimahalle Mah.	2.024	1.029
Meşedibi	3.793	-
Nebiğlu	2.170	35
Ortageçit	640	2.335
Otbiçen	831	965
Ovapınar	1.238	2.450
Ölçek	2.769	321
Ömerağa	610	381
Samanbeyli	1.598	37
Sarıyamaç	587	-
Sugöze	438	-
Sulakyurt	5.119	2.576
Taşlıdere	2.341	239
Tazeköy	1.606	220
Tepeler	2.026	-
Tepesuyu	1.172	81

Tablo 3.7. (Devamı)

Tunçoluk	4.829	104
Uzunova	179	85
Yalnızçam	1.858	200
Yalnızçam Hasköy	1.909	249
Yaylacık	374	3.012
Yokuşdibi	535	-
Y.Kurtoğlu	2.143	212
Bahkçılar	1.202	770
B.Sütlüce	2.671	1.341
Toplam	110.879	47.926

Kaynak: Ardahan İl Tarım Müdürlüğü Kayıtlarından Hazırlanmıştır.

Arıcılık faaliyetleri, iklim, topoğrafya ve bitki örtüsü gibi coğrafi şartlarla yakından ilgilidir. Arıların bal yapabilmeleri için sıcaklık değerlerinin 10 °C'nin altında veya 37 °C'nin üzerinde olmaması gereklidir¹⁸⁸. Araştırma sahasında mayıs-eylül aralığında bu uygun şartlar söz konusudur. Bunun yanı sıra, sahada yaz sıcaklıklarının 20 derecenin üzerine nadiren çıkması da arılar için uygun yaşam koşulları oluşturmaktadır. Araştırma sahasında 7 ay boyunca (ekim-nisan) sıcaklık değerlerinin düşük olması, gezici arıcılık faaliyetinin ön plana çıkmasına neden olmaktadır. Gezici arıcılıkta bal veriminin daha yüksek olması, arı kolonilerinin uygun yerlere götürülmesinin çok önemli olduğunu ortaya çıkarmaktadır¹⁸⁹. Ayrıca Ardahan Merkez İlçe arazisi sahip olduğu önemli yükselti farkları, karasılık derecesi, mevsimler arası geçiş özellikleri nedeniyle vejetatif faaliyetin farklı dönemlerde başlaması; yani ilkbahar ve yaz mevsimine daha geç başlama ve zengin ballı bitki varlığı nedeniyle göçer arıcılık yapmak için oldukça cazip alanlara sahiptir¹⁹⁰

Arıların iklim istekleri sıcaklık koşullarının yanı sıra başka şartlarla da ilgilidir. Sisli havalar, aşırı yağmur veya dolu şeklindeki yağışlar şiddetli rüzgarlar arılar için olumsuz şartlar oluştururken; kovanların kışın rutubetli bir ortamda bırakılması da birçok arı hastalığının meydana gelmesine zemin hazırlamaktadır¹⁹¹. Ayrıca karla kaplı gün sayısının sahada oldukça fazla olması arıcılık faaliyetlerinin kesintiye uğramasına neden olmaktadır. Bu nedenle, kış aylarında, gezici arıcılık faaliyetlerinin sahada çok

¹⁸⁸ Harun Tunçel, "Türkiye'de (1966-1986 Yılları Arasında) Arıcılığa Bir Bakış", *Türkiye Coğrafyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Dergisi*, 1, 1992, 97-98.

¹⁸⁹ Tunçel, "Türkiye'de (1966-1986 Yılları Arasında) Arıcılığa Bir Bakış", 116.

¹⁹⁰ İhsan Bulut, Mehmet Zaman, "Erzurum'da Arıcılığın Coğrafi Esasları ve Türkiye Arıcılığındaki Yeri", *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:3 Sayı:31, 2003, 141-157.

¹⁹¹ Tunçel, "Türkiye'de (1966-1986 Yılları Arasında) Arıcılığa Bir Bakış", 98.

daha faydalı olacağına dikkat çekmek gerekir. Fakat sahada yaz yağışlarının çok sık görülmesi, bitki örtüsü ve çiçek gelişimi açısından yaz mevsimi arıcılık için çok önemlidir.

Araştırma sahasında arıcılık, son yıllarda giderek önem kazanan bir başka ekonomik faaliyeti oluşturmaktadır. Ardahan ili tanımlı ve verimli 4 arı ırkından biri olan Kafkas arı ırkının Artvin ile birlikte yaşam alanı olduğu için Türkiye'de yapılan arıcılık faaliyetlerinde çok önemli bir yere sahiptir¹⁹². 2006 ile 2016 yılları arasında il genelinde olduğu gibi Merkez İlçe'de de arıcılık faaliyetleri ve bal üretimi bakımından çok önemli gelişmeler sağlanmıştır. Arıcılığın gelişmesinde KAGEM (Kafkas Arısı Üretim Eğitim ve Gen Merkezi Müdürlüğü) ve devletin yapmış olduğu desteklemeler etkili olmuştur. Merkez ilçedeki arı kovanı sayısı arıcılık yapan işletme sayısı ve arı kovan sayısı 2006-2016 yılları arasında yaklaşık 16 katlık bir büyüme göstermiştir. Aynı devrede kayıtlı arıcı sayısı 100' den 207'ye yükselmiştir (Tablo 3.8). Ama bu tabloda en çok dikkat çeken artış bal üretiminde gerçekleşmiştir. Bal verimi de 10 yıllık bu devrede yaklaşık 3.5 kat artmıştır (Fotoğraf 3.9).

Fotoğraf 3.9. Sahada Arıcılık Faaliyetlerine Bir Örnek (Çamlıçatak Köyü).

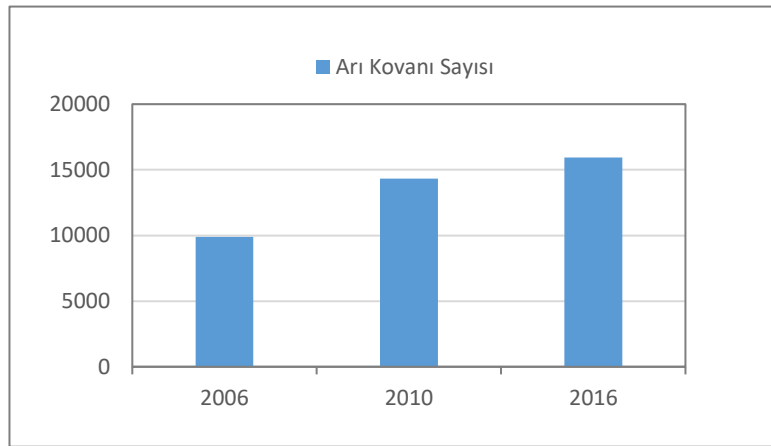
¹⁹² S, S. Alıcı, *Ardahan İli Arıcılığın Yapısal Analizi ve Verim Üzerine Etkili Olan Faktörlerin Belirlenmesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mustafa Kemal Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, 2015 Hatay, 5.

Araştırma sahasında arıcılıkla ilgili en önemli özellik, Kafkas Arı Irkı'nın Gen Merkezi olmasıdır. Türkiye'de bulunan arı ırklarından, Anadolu, Suriye ve İran arı ırklarından biri olan Kafkas Arı Irkı, Artvin ve Ardahan yöresinde koruma altına alınmıştır¹⁹³. Bu iki ilde, arı ırkı melezişmesin diye başka illerden gelen arılar bu illere sokulmamaktadır. Arılar sadece Ardahan'dan Artvin'e, Artvin'den de Ardahan'a götürülmektedir. Bu şekilde saf Kafkas Arı Irkı korunabilecektir. Yaz mevsiminde Artvin'den gelen arıcılar sahadaki arı varlığını artırmaktadır. Kış mevsiminde Ardahanlı arıcılar arılarını kışlatmak için, başta Şavşat ilçesi olmak üzere Artvin'in Merkez ve diğer ilçelerine götürmektedirler. Yapılan mülakatlarda bu tercihlerin yakınlıkla alakalı olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca Arıcılar Birliği KAGEM'e (Kafkas Arıcılık Üretim Eğitim ve Gen Merkezi) Tarım İl Müdürlüğü'nün çalışmaları sayesinde ve desteklemeler ile sahadaki arıcılık faaliyetleri gelişmekte ve verim de giderek artmaktadır.

Tablo 3.8. Araştırma Sahasında Arıcılıkla İlgili Değerlerin Yıllara Göre Dağılımı.

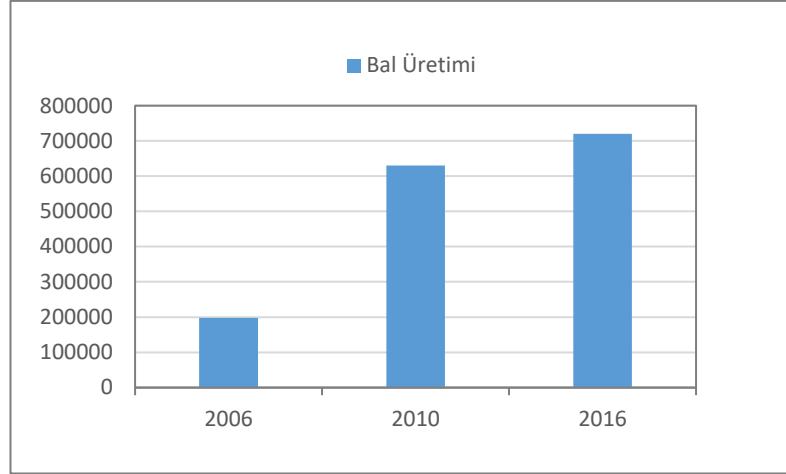
Yıllar	ARICILIK		
	Arı Kovanı Sayısı	Arıcılık Yapılan Köy	Bal Üretimi (ton)
2006	9.902	55	198.040
2010	14.320	55	630.000
2016	15.930	55	720.000

Kaynak: İl Tarım Müdürlüğü kayıtlarından yararlanılarak hazırlanmıştır.

Şekil 3.5. Araştırma Sahasında Arı Kovanı Varlığı

¹⁹³ Aslıhan Aydın, *Ardahan İlinde Arıcılık Faaliyetleri ve Sorunları*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Atatürk Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Erzurum 2014, 3.

Şekil 3.6. Araştırma Sahasında Bal Üretimi

Ardahan Merkez İlçe’de bal üretimi son on yıllık devrede çok fazla artış göstermiştir. Tablo 3.8’den anlaşılacağı üzere 2006 yılında 198ton olan bal üretimi 2010 yılında 630 tona 2016 yılında 720 tona ulaşmıştır. Bu tablodan, son on yılda üreticilere verilen eğitim, seminer, kurs gibi faaliyetlerin bal üretimi üzerinde etkili olduğu anlaşılmaktadır.

Türkiye’de kaz yetiştiriciliğinde akla ilk gelen illerden birisi Ardahan ilidir. Hayvancılık yapan ailelerin aile tüketimine yönelik yaptığı bir üretim koludur. İlkbahar mevsiminin başlarında yumurtadan çıkan kazlar bir aylık olduktan sonra meralarda çocuk ve kadınlar tarafından otlatılarak beslenir. Hasat mevsiminden sonra da doğal şartlarda oluşan anızla beslenmektedir. Sonbaharda tane yemle beslenen kazlar, kar yağdıktan sonra kesilir¹⁹⁴.

Ardahan Merkez İlçe’de yürütülen bir başka hayvancılık faaliyeti de kümes hayvancılığıdır. İlçede 2016 yılında yaklaşık 118.529 kadar kümes hayvanı bulunmaktadır. Büyük çoğunlukla ailelerin kendi ihtiyaçları için yetiştirdikleri kümes hayvanlarının başında tavuk gelmektedir. İlçede 68.705 kadar tavuk, 39.869 kaz, 8.965 hindi ve 990 kadarda ördek beslenmektedir. Görüldüğü üzere tüm kümes hayvanlarının % 58’ini tavuk varlığı, % 33.6’sını da kazlar oluşturmaktadır. Burada dikkati çeken kaz varlığının yüksek olmasıdır. İlçede ve hatta ilde kaz yetiştiriciliği geleneksel bir şekilde sürdürülmektedir. Sulak alanların bol olması nedeniyle kaz yetiştiriciliği çok gelişmiştir. Kaz otlatılması için bazı köylerde kaz çobanı bile tutulmaktadır. Kaz genelde eti için

¹⁹⁴ Koday, *Doğu Anadolu Bölgesinde Hayvancılık*, 107.

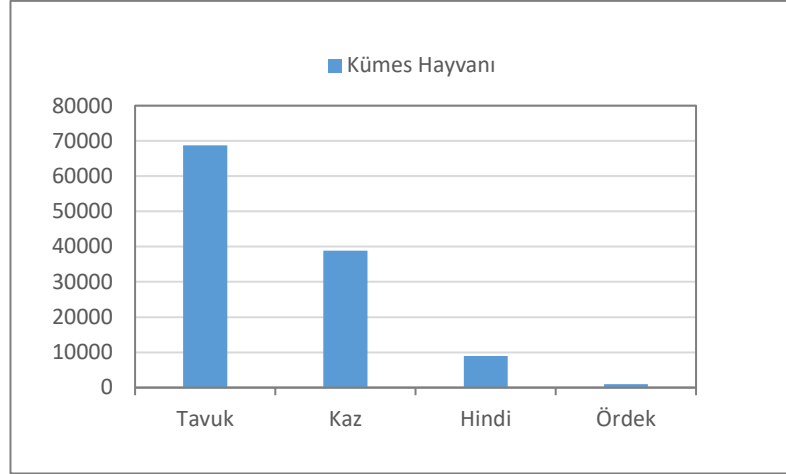
yetiştirilir. İlbaharda yumurtadan çıkan kaz, ilkbahar yaz ve sonbahar mevsimlerinde beslenir, kışın başlangıcında da kesilir. Genelde tuzlanarak koruma altına alınan kaz eti, kurutulularak da kış için saklanır. Kaz eti bu yörelerde çok önem verilen bir et çeşididir. Önemli misafirler geldiği zaman kaz eti ikram edilir. Bütün kümes hayvanlarında olduğu gibi kaz yetiştiriciliğinde de her geçen yıl artış sağlanmaktadır. Her şeyden önce kazın eti, tüyü ve ciğeri çok değerlidir. Bunların daha modern çiftlikler kurularak yetiştirilip etin, tüyünün ve ciğerinin büyükşehirilere ve hatta yurtdışına satışı yapılabilir. Kaz ciğerinin kilosunun 2017 yılı itibarıyla 250 TL olduğu düşünülürse, üretimi için değeri daha iyi anlaşılır. Yine kaz tüyü özellikle kışlık giyimde çok önemli bir hammadde olarak kullanılmaktadır. Toplanıp pazarlanması yapılırsa iyi bir ekonomik destek sağlayacağı düşünülmektedir. Kümes hayvanlarından sadece ördek yetiştiriciliği gün geçtikçe azalmaktadır. Fakat 2017 yılı Ağustos ayında ciddi bir hastalık olan kuş gribi görülmesi nedeniyle, şüpheli görülen kümes hayvanları Tarım İl Müdürlüğü yetkilileri tarafından itlaf edilmiştir.

Merkez ilçedeki hayvan varlığının geri kalanını ise yük ve çeki hayvanları oluşturmaktadır. Geçmişte sayılarının daha çok olduğu ifade edilen yük ve çeki hayvanları günümüzde at ve eşekler ile temsil edilmektedir. İlçede bu grubun % 98.8'lik bölümü at %1.2'lik bölümü de eşeklerden oluşmaktadır. Toplam 1225 yük çeki hayvanın bulunduğu ilçede tarımsal makine kullanımının artışıyla yük ve çeki hayvanı sayısında da önemli bir azalma olduğu köylüler tarafından ifade edilmektedir (Tablo 3.9).

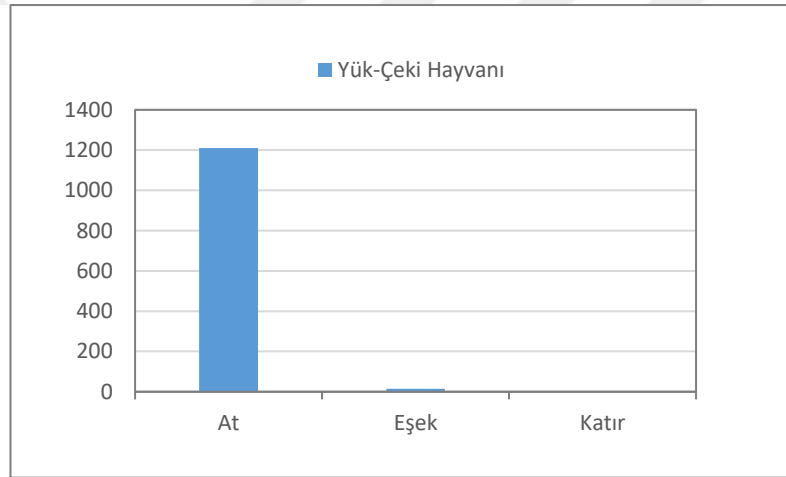
Tablo 3.9. Araştırma Sahasında Kümes Hayvanı ve Yük-Çeki Hayvanı Sayısı (2016).

Türü	Hayvan Sayısı	%	Türü	Hayvan Sayısı	%
Tavuk	68.705	58	At	1.210	98.8
Kaz	39.869	33.6	Eşek	15	1.2
Hindi	8.965	7.6	Katır	0	0
Ördek	990	0.8	Toplam	1.225	100.0
Toplam	118.529	100.0			

Kaynak: Ardahan İl Tarım müdürlüğü kayıtlarından yararlanılarak hazırlanmıştır.

Şekil 3.7. Araştırma Sahasında Kümes Hayvanı Varlığının Türlerle Göre Dağılımı (2016).

Şekil 3.8. Araştırma Sahasında Yük-Çeki Hayvanı Varlığının Türlerle Göre Dağılımı (2016)

İl Tarım Müdürlüğü kayıtları değerlendirildiğinde, Ardahan Merkez İlçe’de 2016 yılında 22.400 ton süt 117.876 kilogram kırmızı et, 657 adet deri, 720 bin kg. bal üretildiği görülmektedir. İlçede özellikle arıcılık çerçevesinde giderek artan bal üretimi süt ve yumurta üretimi göze çarpmaktadır. Fakat et üretimi için aynı şeyleri söylemek söz konusu değildir. Bal, süt ve yumurta üretimindeki artışın, uygulanan enstansif yöntemler başta olmak üzere tarımda makine kullanımı, ırk ve soy ıslahı, ticari tarım mantığının geliştirilmesi gibi çok çeşitli nedenlere dayalı olarak geliştiği ifade edilebilir. Et üretiminin azalmasındaki en önemli etken ise daha çok canlı hayvan ticaretinin yapılmasıdır. Sahada geleneksel olarak canlı hayvan ticareti yapılır. İlkbahar başlarında alınan hayvanlar, genelde kurban bayramında veya kış başlarında satılmaktadır.

Araştırma sahasında bitkisel ve hayvansal üretim ile temsil edilen tarımsal

etkinliklerde geçmişte tamamen insan gücüne ve hayvan gücüne dayalı bir üretim söz konusu iken, günümüzde makine kullanımı yaygınlaşmaya başlamıştır. İlçe tarımında en yaygın olarak kullanılan makine, traktör ve aparatlarıdır. Balya makinesi biçerdöver ve traktör aparatları sahada bitkisel üretimin kolaylaşmasını sağlayan tarım makineleridir. Özellikle düz alanlarda kurulmuş köylerde daha fazla kullanılan bu makineler eğimli ve engebeli arazilerdeki köylerde yerlerini insan ve hayvan gücüne bırakmışlardır.

Ardahan Merkez İlçe'de arazi çalışmalarında göze çarpan önemli bir özellik de sulamadır. Daha önce de belirtildiği gibi sahanın tamamında su sorunu yaşayan bir kaç köy vardır. Bunların dışında su sorunu yaşayan köy yoktur. Bu köylerde de başka bir su sorunu var, o da su olmasına rağmen çoğu insan tarlasını veya çayırını sulamamaktadır. Aslında sulama ile verimin çok daha fazla artacağı bilincinde olan bu köylüler, tembellikten dolayı sulama yapmadıklarını ifade etmişlerdir. İlçede su sorunlarının yanı sıra taban suyu sorunu ile mücadele eden köyler de (Büyük Sütlüce, Küçük Sütlüce) bulunmaktadır. Yörede bir başka önemli özellik gübreleme, ilçede geçmişe nazaran daha yaygın durumdadır. Yapılan gözlemlerde yaygın olarak kullanılan çiftlik gübresinin yanı sıra, suni gübrenin de kullanıldığı ilçede, doğal gübrenin verimi artırdığına dair bir gelişim olduğu ifade edilebilir.

Ardahan Merkez İlçe'de bu özellikler dâhilinde yetiştirilen ürünlerin başında arpa ve yem bitkileri gelmektedir. Üretilen arpanın hemen hemen tamamı yem bitkisi olarak tüketilmekte; buğday ise ekmek yapımında kullanılmaktadır. Az miktarda üretilen çavdar ve yulaf ise yine yem bitkisi olarak tüketilmektedir. Fiğ, yonca ve korungada yem bitkisi olarak tüketildiği için ilçedeki bitkisel üretimin hemen hemen tamamı hayvancılık ihtiyaçlarını karşılamak için kullanılmaktadır. Çok sınırlı miktarda üretilen patates ise ailelerin kendi ihtiyaçlarını karşılamak ve fazlası da yakın çevrede satılarak değerlendirilmektedir.

Araştırma sahasında tarımın hâkim alanını oluşturan hayvancılık faaliyetlerinin hemen tamamı çayır ve mera hayvancılığı şeklindedir. Tarımda artan makine kullanımını hayvancılık için söylemek biraz zordur. Çünkü süt sağımı ve kırkma gibi faaliyetler halen daha geleneksel yöntemlerle yapılmaktadır. İnceleme sahasında 4'ü il merkezinde ve biri Sulakyurt köyünde olmak üzere toplam 5 adet mandıra

bulunmaktadır. Bu mandıralardan Vurallar Mandırası (Ardahan süt), 10 kişinin çalıştığı bir mandıra olup, 5 araçla toplam 17 köyden süt toplanmaktadır (Fotoğraf 3.10). Süt toplama işlemi yani süt sezonu mayıs ayından başlayıp eylül ayına kadar devam etmektedir. Süt sezonunda günlük ortalama 15 ton süt toplanmaktadır. Sezon sonuna doğru özellikle ağustos ayında hem otlakların kuruması hem de köylülerin kışlık yağ, peynir ihtiyaçlarını karşılamak için sütün bir kısmını evde değerlendirmeleri bu ayda süt toplama işleminin üç buçuk tona kadar gerilemesine neden olur. Aslında bu süt verimi daha çok iklim şartlarına göre değişmektedir. 2016 yılı yaz mevsiminde çok fazla yağış görülürken, sahada 2017 yılında da çok kurak bir yaz mevsimi yaşanmıştır. Dolayısıyla kuraklık süt veriminin düşmesine doğrudan etki etmiştir. Bu mandırada elde edilen sütlerin% 40'ı ham peynir (kaşar için), % 25'i kaymak olarak kullanılıp geriye kalan % 35'i ise atık olmaktadır. Mandırada kaşar ve tereyağı üretilmektedir. Kaşar için üretilen ham peynir şu şekilde işlenmektedir. Önce süt 29-30°C'ye kadar ısıtılıp, daha sonra 1 saat mayalı bekletilmekte, sonra parçalanıp en sonunda preslenerek ham peynir elde edilmektedir. Ham peynir daha sonra pişirilerek kaşar peyniri elde ediliyor. İşletmede kaşar üretimi, ham peynirler Kars'a götürülerek oradaki fabrikada yapılmaktadır. Fabrikada üretilen tereyağı ve peynirlerin pazarlama ve satış işlemleri İzmit'teki aynı işletmeye sahip mağazada yapılmaktadır. Tabii Kars'ta da fabrika satış mağazası bulunmaktadır. Aynı işletmenin 2017 yılında aldığı sütün kilogram fiyatı 1 TL'dir.

Diğer bir mandıra olan Turan Süt Ürünleri İmalathanesi, sanayide bulunan tesisin bir adet de çarşıda mağazası bulunmaktadır. İkişisi şirket sahibi olmak üzere işletmede toplam 7 işçi çalışmaktadır. 1 adet kamyonet ve bir de kiralık araçla günlük toplam 5 ton süt toplanmaktadır. Fakat 2017 yılında bölgede görülen kuraklık nedeniyle süt verimi bu mandırada da düşmüştür. Mandırada yılda ortalama 30 ton kaşar ve 3 ton tereyağı üretilmektedir. Bu işletme sanayide yeni bir fabrika daha kurduğu için üretimin artacağı düşünülmektedir.

Fotoğraf 3.10. Araştırma Sahasında Bulunan Mandıralara Bir Örnek

İlçede bulunan bir diğer mandıra Cengiz Bey Süt Ürünleri'dir. Çıldır, Hanak, Sarıkamış ve Ardahan merkezde mağazaları bulunan bu işletmede 4'ü mağazada olmak üzere toplam 16 kişi çalışmaktadır. İki tane kamyonet ile Ardahan Merkez İlçe'de, 2017 yılı için günlük beş buçuk ton süt toplanmaktadır. Normal zamanda günlük ortalama 10 ton süt toplanabilmektedir. Bu işletme bir aile işletmesi olduğu için çalışanların yarısı aile fertlerinden oluşmaktadır. Edinilen bilgiye göre günlük ortalama kaşar üretimi 500 kilogram yıllık ortalama kaşar üretimi ise 200 tondur. Bunun yanı sıra yıllık ortalama 15 ton tereyağı üretimi yapılmaktadır.

Merkezdeki bu mandıraların yanı sıra bir tane de Sulakyurt köyünde mandıra bulunmaktadır. Yalçın Sadioğlu Süt Ürünleri olarak geçen bu işletmede 5 işçi çalışmaktadır. 4 aracın bulunduğu mandıra günlük 4 ton süt toplamaktadır. Bölgenin en büyük köylerinden ve en fazla büyükbaş hayvanın bulunduğu Sulakyurt köyü ile yakın çevresinde olan köylerden (Değirmenli, Yokuşdibi, Çataldere ve Sarıyamaç) süt alınmaktadır. Burada da süt işlenip ham peynir haline getirdikten sonra Kars'a gönderilmektedir. Yıllık ortalama 50 ton ham peynir ve 5 ton da tereyağı üretilmektedir. Kaşar yapımı ve satış işlemleri Kars'ta yapılmaktadır. Bu mandıranın tarihi diğerlerinden biraz daha eskidir. İlk olarak kooperatif şeklinde kurulan mandıra, 1960'lı yıllarda çok fazla üye sayısına sahipti. Bu yıllarda kooperatife üye olanlara yurt dışına göndermelerde öncelik tanınmaktadır. Dolayısıyla köyde bulunan insanların çoğu

kooperatife üye olmuştur. Köylüler yurtdışına gitmek için kooperatife ücret yatırarak üye olmuşlardır. Ayrıca Ardahan'dan Almanya'ya en fazla göçü de bu sayede Sulakyurt köyü vermiştir.

Ardahan Merkez İlçe'de hayvan ırkları konusunda son dönemlerde önemli ıslah çalışmaları yapılmıştır. İl Tarım Müdürlüğü'nün çalışmaları ve bu konuda yapılan desteklemeler ile son 10 yılda özellikle melez ırkta olmak üzere önemli derecede artış söz konusu olmuştur. Ancak 2016 yılı için büyükbaş hayvanların çok az bir kısmının (% 8.9) kültür ırkı olması ırk ıslahı çalışmalarına daha yoğun bir biçimde devam edilmesi gerektiğini göstermektedir. İlçedeki hayvanların et ve süt veriminin artması için bu ırkların sayısının artması çok önemlidir.

Bölgedeki hayvancılığın en önemli sorunlarından birisi çobanlarla ilgili yaşanan sıkıntılardır¹⁹⁵. Sahada yapılan mülakatlar neticesinde yeterli sayıda ve tecrübeli çoban bulunmadığı gözlenmiştir. Hatta büyük ve küçükbaş hayvan sayısındaki bu düşüşün en önemli nedenlerinden birisinin de bu olduğu belirtilmektedir. Koyun ve keçi bakımının büyükbaş hayvan bakımına göre daha zor olması nedeniyle daha fazla sayıda çobana ihtiyaç duyulmaktadır. Bu ihtiyacın karşılanmaması nedeniyle küçükbaş hayvan sayısı son yıllarda çok hızlı azalmıştır. Bu sorunun halledilmesi için devletin çeşitli desteklerle yardımcı olması gerekmektedir. Yoksa çayır ve mera hayvancılığı daha olumsuz bir biçimde etkilenecektir.

Araştırma sahasındaki bir diğer önemli sorun da hayvan hastalıklarıdır. Tarım İl Müdürlüğü'nden elde edilen verilere göre 2017 yılında büyükbaş hayvanlarda Şap, Brucella, Şarbon gibi hastalıklarıyla mücadele edilmiştir. Hayvansal ürünler ile birlikte insanlara bulaşabilecek bu hastalıklarla mücadele edilmesi gerekmektedir. Halkın büyük çoğunluğunun bu bilince sahip olduğu görülmektedir. Ardahan Merkez İlçe'de yer alan 4 özel veteriner kliniği ve İl Tarım Müdürlüğü'nün yapmış olduğu çalışmalarla hastalıkların kontrol altına alınması hayvancılıkta verimi arttıran bir diğer etmendir. Büyükbaş ve küçükbaş hayvancılığın yanı sıra 2017 yılında Ardahan'da kuş gribi hastalığı da görülmüştür. Özellikle ağustos ayında Ardahan'da bulunan kümes hayvanlarından hastalık bulaşanlar veya şüpheli olanlar Tarım İl Müdürlüğü görevlileri tarafından ücret karşılığında itlaf edilmiştir. Söz konusu bu olay Ardahan'daki kümes

¹⁹⁵ Koday, *Doğu Anadolu Bölgesi'nde Hayvancılık*, 243.

hayvancılığını olumsuz yönde etkilemiştir. Çünkü yörede geleneksel olarak kümes hayvancılığına çok önem verilmektedir.

Sonuç olarak Ardahan Merkez İlçe'de hayvancılık faaliyetleri genel olarak değerlendirildiğinde aile işletmeleri ile ekstansif yöntemlere dayalı geçim tipi tarım faaliyetleri görülmektedir.

3.3. ORMANCILIK

Orman, doğrudan insanı etkileyen bir kavramdır. Atmosfere saldığı oksijenin yanı sıra, odun hammaddesi ve bazı yan ürünlerin kaynağı olarak da önemli bir ekonomik getirisi vardır. Ayrıca son zamanlarda çok rağbet gören eko-turizmin de en önemli unsurlarından birisidir.

Ormanlar tohum, çiçek, kozalak vb. ile mineral nitelikli çakıl, kum vb. hammadde kaynaklarının temin edildiği yerdir. Ormanlar bitki ve hayvanlar için doğal su şebekesidir. Selleri ve taşkınları önleyerek yer altı sularının oluşmasına yardım eder. Toprağın sularla ve rüzgarla taşınmasına engel olarak erozyonu önler. Ormanlar yaban hayatı ve av kaynaklarını korur. Sıcağı soğuğu dengeler, yaz sıcaklığını azaltırken kış sıcaklığını artırır, radyasyonu önler. Su buharını yoğunlaştırarak yağmur haline gelmesini sağlar. Ormanlar, eğlenme, dinlenme ve boş zamanları değerlendirme imkanı sağlar. Ormanlar, orman içinde ve dışında yaşayan insanlara iş alanları sağlar, böylece köyden kente göçü azaltır. Ormanlar, ulusal güvenlik ve savunma bakımından da çok önemlidir. Ormanlar, barajların ekonomik ömrünü uzatır, doğal afetleri önler. Ülke turizmüne katkıda bulunur¹⁹⁶

2017 yılında Ardahan il geneli 32.256 ha. (% 6) orman alanı ile gerek ülke (% 27.6) ve gerekse bölge orman arazi (% 26) varlığının çok altındadır. Fakat Ardahan Merkez İlçe, 11.600 ha. orman varlığı ile (% 7,9) il genelinin biraz üstünde olsa da, ülke ortalamasının çok altında bir orman varlığına sahiptir. Sahada yapılan gözlemlerde geçmişten günümüze orman alanlarının çok fazla tahrip edildiği gözle görülmektedir. Bu tahrip dağ eteklerinde kendini bariz olarak göstermektedir. Dağ etekleri, ağaçlar belli bir eğime kadar tıraşlanarak tarım alanı haline getirilmiştir. Ayrıca sahada yapılan mülakatlarda, yakın zamana kadar orman alanlarının çok daha fazla olduğu yaşlılar

¹⁹⁶<https://www.ogm.gov.tr/ekutuphane/pdf.09.08.2019>

tarafından anlatılmaktadır. Sadece tarım alanı açmak için orman tahrip edilmemiş aşırı otlatma, yakacak temini, konut yapımı içinde ormanlar tahrip edilmiştir. Bunların yanı sıra yol ve köprü yapılırken ormanlık alanlar imara açılarak tahrip edilmektedir. Birde özellikle son zamanlarda artan orman yangınları ciddi tahriplere neden olmaktadır. Belki araştırma sahasında, özellikle iklim şartlarından dolayı, bu tarz yangınlar çok fazla görülmeyebilir ama ülkemizde orman yangınları kanayan bir yaradır.

Fotoğraf 3.11. Yalnızçam Köyü'nde Bulunan Yalnızçam Orman Deposu

Araştırma sahasında orman varlığı, son 20 yılda az da olsa artmıştır. Ardahan Merkez Orman İşletme Şefliği'nden alınan bilgilere göre, 1997 yılından itibaren sahada ciddi şekilde ağaçlandırma faaliyetleri sürmektedir. 1997-2017 yılları arasında yaklaşık 4.848 ha. alana ağaç dikimi gerçekleştirilmiştir. Bu da gösteriyor ki uzun yıllardır süren tahribat artık yerini ağaçlandırmaya bırakmıştır. Ardahan Merkez İlçe'deki orman alanlarının hemen hepsi "Sarıçam" ağaçlarından oluşmaktadır. Toplam iki şefliğin bulunduğu sahada, şefliklerden biri merkezde diğeri de ormanlık alanların fazla olduğu Yalnızçam Dağları eteğinde bulunan Yalnızçam Köyü'nde yer almaktadır. Yalnızçam Şefliği bünyesinde ağaç deposu da bulunmaktadır (Fotoğraf 3.11). Burada ihale usulü ormanlardan üretilen emval*, Yalnızçam Orman Deposun'da ihaleli resmi olarak satışı yapılmaktadır.

* Emval: Ormancılıkta kullanılan bir terim, orman ürünleri anlamına gelir.

Fotoğraf 3.12. Yalnızçam Orman Deposu AğaçYığınları

3.4. SANAYİ

Atölye tipi imalat, çoğu zaman ev ve el imalatının gelişimi ile ortaya çıkmış, ev tipi imalat ise yerel hammaddelerin elde ya da evlerde işlenmesiyle ve yine yakın çevrede tüketilmesi şeklinde olmaktadır¹⁹⁷. Ardahan Merkez İlçe, il geneline göre yatırım ve teşviklerin en fazla olduğu ilçedir. Fakat bütün bunlara rağmen saha sanayi yönünden çok az gelişmiştir. Sahada herhangi bir fabrika bulunmamaktadır. Üretim daha çok ev ve atölye tipi sanayi faaliyetleri ile temsil edilmektedir.

Fabrika tipi sanayinin gelişmediği Ardahan Merkez İlçe’de, ev tipi sanayi faaliyetlerini daha çok hayvancılık ürünleri oluşturmaktadır. Köylerde ve yaylalarda üretilen hayvansal ürünlerin büyük bir kısmı eş-dost, akraba ve komşulara satılmaktadır. Eğer bunlardan kalan olursa pazartesi günleri kurulan pazarda satılmaktadır. Yaz mevsiminde ziyarete gelen Ardahanlılar bu ürünlerden bol bol satın almaktadır. Ev tipi bu üretimin yanı sıra şehir merkezinin güneydoğusunda bulunan sanayi sitesinde atölye tipi üretim yapılmaktadır. Sanayi sitesinde yaklaşık 140 iş yeri bulunmaktadır. Burada Ardahan'a bağlı ilçeler başta olmak üzere bazı yakın ilçelerden gelen tarım makinaları, motorlu taşıtlar gibi araçların tamir, bakım ve onarımı yapılmaktadır. Merkez ilçeye

¹⁹⁷ Erol Tümertekin, *Sanayi Coğrafyası*, İstanbul Üniversitesi Yayın No: 751, Coğrafya Enstitüsü Yayın No:22, İstanbul 1969, 47-49.

göre büyük olan bu sitenin fonksiyonel alanı gerçekten çok geniştir. Hizmet alanı sadece Merkez İlçe ile kalmıyor, aynı zamanda Ardahan'a bağlı ilçe ve köyler, Şavşat ve köyleri, Susuz ilçesine bağlı bazı köyler yakın olduğu için buradaki olanaklardan faydalanmaktadır. Hayvancılık bölümünde sözedilen mandıraların çoğunluğu yine bu alanlardadır.

Ardahan'da sanayi faaliyetlerine örnek verilebilecek tek yer Ardahan Kesimhanesi'dir. Şehir merkezine 3 km uzaklıkta bulunan kesimhane, çayırların ortasında eski bir binada faaliyetlerini sürdürmektedir. 1 kamyonetin bulunduğu kesimhanede 6 işçi günde ortalama 10-15 ton et üretmektedirler. Faaliyete 1980'li yıllarda geçen kesimhanenin 1977 yılında kurulması kararlaştırılmıştır. Bu komplekste 5.000 TL sermaye ile besi ünitelerinin yapımına ise 1982 yılında başlanmıştır. 1983 yılında bitirilen bu tesislerde, 600 başlık büyükbaş besi ahır, yem depolama ve işçi barınakları bulunmaktadır. 1984'te besi ünitesi olarak açılmış, fiilen hayvan beslenmiş, 3 yıl öyle devam etmiştir. Kesimhane'nin inşaatına ise 1987 yılında başlanmış ve 1988 yılında tamamlanmıştır. Kesimhane'ye T.C Ziraat Bankası, İş Bankası, Türkiye Kalkınma Bankası gibi bankaların yanı sıra belediyeler, yöre halkı, muhtarlar ve köylüler gibi birçok kişi ve kurum ortak olmuştur. 1999 yılına kadar bu şekilde devam eden kesimhane aynı yıl, banka ve kişilerin hisselerini satması ile işadamlarına devredilmiştir. Kurulurken günlük 100 sığır ve 1000 koyun kesme kapasitesi ile kurulan bu kesimhanede bu sayıya hiçbir zaman ulaşamamıştır. 5 yılda iş adamları tarafından işletilen kesimhane, 2004 yılında atıl duruma düşmüştür. Sucuk, pastırma, kavurma gibi işlenmiş ürünlerinde üretildiği kesimhane 2007 yılında kapatılmıştır. 2012 yılından itibaren belediyeye devredilen kesimhane şu an Ardahan Belediyesi tarafından işletilmekte, gıda kontrolleri Ardahan Tarım İl Müdürlüğü tarafından yapılmaktadır.

Tablo 3.10. Ardahan Kesimhanesinde Yıllık Et Üretimi (2016-2017).

Aylar	YIL			
	2016		2017	
	Adet	Kilo	Adet	Kilo
Ocak	97	19.551	51	8.281
Şubat	65	12.761	60	9.026
Mart	113	21.999	78	13.066
Nisan	81	16.439	71	11.740
Mayıs	76	12.055	68	14.522
Haziran	12	1.259	36	8.537
Temmuz	55	11.526	46	9.473
Ağustos	54	13.388	52	9.625
Eylül	3	400	49	7.880
Ekim	7	1.054	52	7.968
Kasım	41	7.444	28	4.586
Aralık	53	8.646	30	4.084
Toplam	657	117.876	621	108.788

Kaynak: Ardahan il Tarım Müdürlüğü Kayıtlarından Derlenmiştir.

Tablo 3.10'dan da görüldüğü üzere, Ardahan Merkez İlçe'deki kayıtlı hayvan kesimi sadece kesimhanede yapılmaktadır. Tabloda verilen bu rakamlar aslında ilçedeki hayvan sayısına bakılırsa çok azdır. Bunun nedeni daha önce de belirtildiği üzere sahada, daha çok canlı hayvan ticaretinin yapıyor olmasıdır. 2016-2017 yıllarına ait kesimhane bilgilerine göre; 2016 yılında 117.8 ton, 2017 yılında 108.7 ton et üretim yapılmıştır. Yine 2016 yılında 657 baş hayvan kesimi yapılmış, 2017 yılında ise 621 baş hayvan kesimi yapılmıştır. 2016 yılında en fazla kesim mart ayında, 113 baş hayvan ve yaklaşık 22 ton et şeklinde gerçekleşmiştir. Aynı yıl en az kesime ise eylül ayında 3 baş hayvan ile, 400 kg. civarında gerçekleşmiştir. 2017 yılında en fazla kesim yine mart ayında, 78 baş hayvan ile 13 ton olarak gerçekleşmiştir. En az kesim ise 28 baş hayvan ile yaklaşık 4.5 ton civarında kasım ayında gerçekleşmiştir. Tabloda dengeli bir dağılım görülmesi de her iki yılda en fazla kesimin mart ve nisan aylarında gerçekleşmesi tesadüf değildir. Arazide ve özellikle köylerde yapılan mülakatlarda, özellikle kış mevsiminin bu son aylarında kesimin artmasının nedeni; hayvan sahiplerinin ot miktarının çok azalması veya bitmesidir. Bu nedenle insanlar hayvan kestirip ihtiyaçlarını gidermektedir. Zaten mayıs ayından itibaren hayvanlar dışarıda otlayabilmektedir.

Fotoğraf 3.13. Ardahan Kesimhanesi.

3.5. ULAŞIM

Ardahan Merkez İlçe’de ulaşımı, ulaşım sistemleri ve ulaşım hizmetleri şeklinde iki grup altında toplamak mümkündür. Araştırma sahasındaki en önemli ulaşım sistemini karayolları oluşturmaktadır. İl genelinde hava alanı ve demiryolu ağı bulunmamaktadır. Merkez ilçeyi Kars, Erzurum ve Artvin üzerinden Gürcistan'a bağlayan karayolları sahada standardı iyi yolları oluşturmaktadır.

Bütün ilçelerden gelen yollar Ardahan Merkez İlçe’de kesişmektedir. Başka ulaşım ağı bulunmayan ilde, yurt dışına açılan iki sınır kapısı olduğu için karayolu bakımından çok zengindir. Araştırma sahasında Çamlıçatak mevkiinden geçen D-955 devlet yolu Kars'ın Susuz ilçesinden gelip Ardahan İl Merkezine geçmeden, Hanak ve Posof üzerinden Türkgözü Sınır Kapısı'na, oradan da Gürcistan'a açılan önemli kara yollarından biridir. Devlet yolu statüsünde olan bu yol genelde bölünmüş olup, Ardahan-Hanak arasında kalan kısmı çift şeritlidir. Ülkemizi Gürcistan'a bağlayan önemli yollardan biri olan bu yolun, standartlarının çok acil olarak iyileştirilmesi gerekmektedir. Çünkü Ardahan'ı geliştirebilecek önemli unsurlardan birisi de bu devlet yoludur. Tabii yol boyunca çalışmalar devam etmektedir. Özellikle Posof sınırları içerisinde bulunan ve halen yapım çalışması devam eden Ilgar Dağı tünelinin bitmesiyle yolun kalitesinin daha da yükseleceği muhakkaktır. Ardahan merkez ilçe sınırları

içerisinde yaklaşık 50 kilometre kadar yer alan D-955 devlet yolu ekonomik açıdan hem bölgeye hem de ülkeye çok faydalar sağlayacağı düşünülmektedir. Bunun dışında Ardahan Merkez İlçe'den Çıldır'a oradan da Aktaş Sınır Kapısı'na açılan başka önemli bir yol daha vardır. Bu yol henüz devlet yolu statüsü kazanmamıştır. Fakat devlet yolu olabilmesi için çalışmalar devam etmektedir. Yine Kars'ın Susuz ilçesinden gelen bu yolda, Ardahan (Ölçek köyü) mevkiinden geçmektedir. Ardahan il merkezi sınırlarındaki bu yol, bölünmüş bir yol olarak devam etmektedir. Fakat Ardahan il merkezi dışında kalan bu yolun devamı henüz bölünmüş yol değildir. Yol çalışmaları devam etmektedir. Bu yolunda sınır ticaretini geliştirmesi bakımından kısa zamanda devlet yolu statüsü kazandırılması ve şartların iyileştirilmesi gerekmektedir.

Bir diğer devlet yolu da Kars'tan, Susuz üzerinden geçen D-965 karayoludur. Bu yolda Susuz'dan gelip yine Çamlıçatak mevkiinde D-955 karayolu ile birleşerek devam etmektedir. Artvin'in Şavşat ilçesi üzerinden Çam Geçidi'ni geçerek gelen D-010 karayolu da bölgedeki en önemli il yoludur. D-010 karayolu da Ardahan Merkez İlçe'den geçerek Çamlıçatak mevkiinde D-955 devlet yolu ile kesişip Çıldır'a devam etmektedir. Çıldır'dan ikiye ayrılan bu yollardan biri, Aktaş Sınır Kapısı'na diğeri de Arpaçay üzerinden Kars'a ulaşmaktadır. Sahadaki bir diğer il yolu ise, Artvin'in Ardanuç İlçesi'nden gelen Bülbülen Geçidi'nden geçerek Tepeler köyü yakınlarında, Göle'den gelen D-955 devlet yolu ile birleşerek Ardahan merkez ilçeye ulaşan "75-51" il yoludur.

Ardahan Merkez İlçesi sınırları içerisinde bulunan 189 kilometresi asfalt mıcır kaplamalı yolun, 50 kilometresi devlet yolu, 139 kilometresi il yolu statüsündedir. Karayolları 18. Bölge Müdürlüğü kayıtlarına göre, bu yolların toplam 65 kilometresi bölünmüş yol, geriye kalan 124 kilometresi ise çift şeritli yoldur. Asfalt-mıcır ve kaplama yollardan oluşan bu karayollarının, bakım onarım çalışmaları ile daha yüksek standartlara kavuşmasının Merkez İlçe'deki yol ağının kalitesini artıracacağı muhakkaktır.

Dağ geçidi bir tepe veya dağ sırasında, bir taraftan diğer tarafa geçişe olanak sağlayan alçak noktaya verilen isimdir. Genellikle yol boyunca en yüksek noktadan geçmektedir¹⁹⁸. Merkez ilçeyi çevresindeki komşu ilçelere, oradan da komşu illere bağlayan bu yollar, geçitler ile ulaşımı sağlamaktadır. Eğim ve yükseltinin fazla olduğu

¹⁹⁸ İbrahim Fevzi Şahin, *Türkiye'de Karayolu Ulaşımı ve Geçitler*, Pegem Akademi Yayınevi, Ankara 2013, 52.

sahada karayollarına paralel olarak geçitlerde çok fazla yer almaktadırlar. Ardahan Merkez İlçe sınırları içerisinde bulunan alanda 5 karayolu geçidi bulunmaktadır.

Bu geçitlerden ilki Çam Geçidi'dir. Ardahan Merkez İlçe'yi Şavşat'a oradan da Artvin iline bağlayan bu geçit Yalnızçam Dağları'nın üzerinde yaklaşık 2470 metre yükseltide bulunmaktadır (Fotoğraf 3.14). Çam Geçidi'nde Karayolları 18. Bölge Müdürlüğü 183. Şube Şefliği'ne bağlı Bakımevi bulunmaktadır. Bu geçit aslında Ardahan-Artvin il sınırı üzerinde bulunmakta ve Karadeniz Bölgesi ile Doğu Anadolu Bölgesi'nin de doğal sınırı olarak kabul edilmektedir. Her iki tarafta da iklim, yer şekilleri ve beşeri coğrafya faktörleri birbirinden çok farklıdır. Geçitler sadece ovaları vadileri birbirinden ayıran fiziksel engeller olmayıp kültürleri ekonomik yaşantı ve hatta iklimleri birbirinden ayırmak gibi oldukça değişik işlevler üstlenmişlerdir¹⁹⁹. İkincisi de Cankurtaran Geçidi'dir (Fotoğraf 3.15). Cankurtaran Geçidi, Ardahan Merkez İlçe'yi Göle'ye oradan da Erzurum iline bağlamaktadır. Yaklaşık 2150 metre yüksekliğe sahip geçidin etrafında, yayla yerleşmeleri bulunmaktadır. Ardahan Merkez İlçe ve Göle'ye ait bu yaylalarda yaz mevsiminde dönemlik yerleşmeler kurulmaktadır.

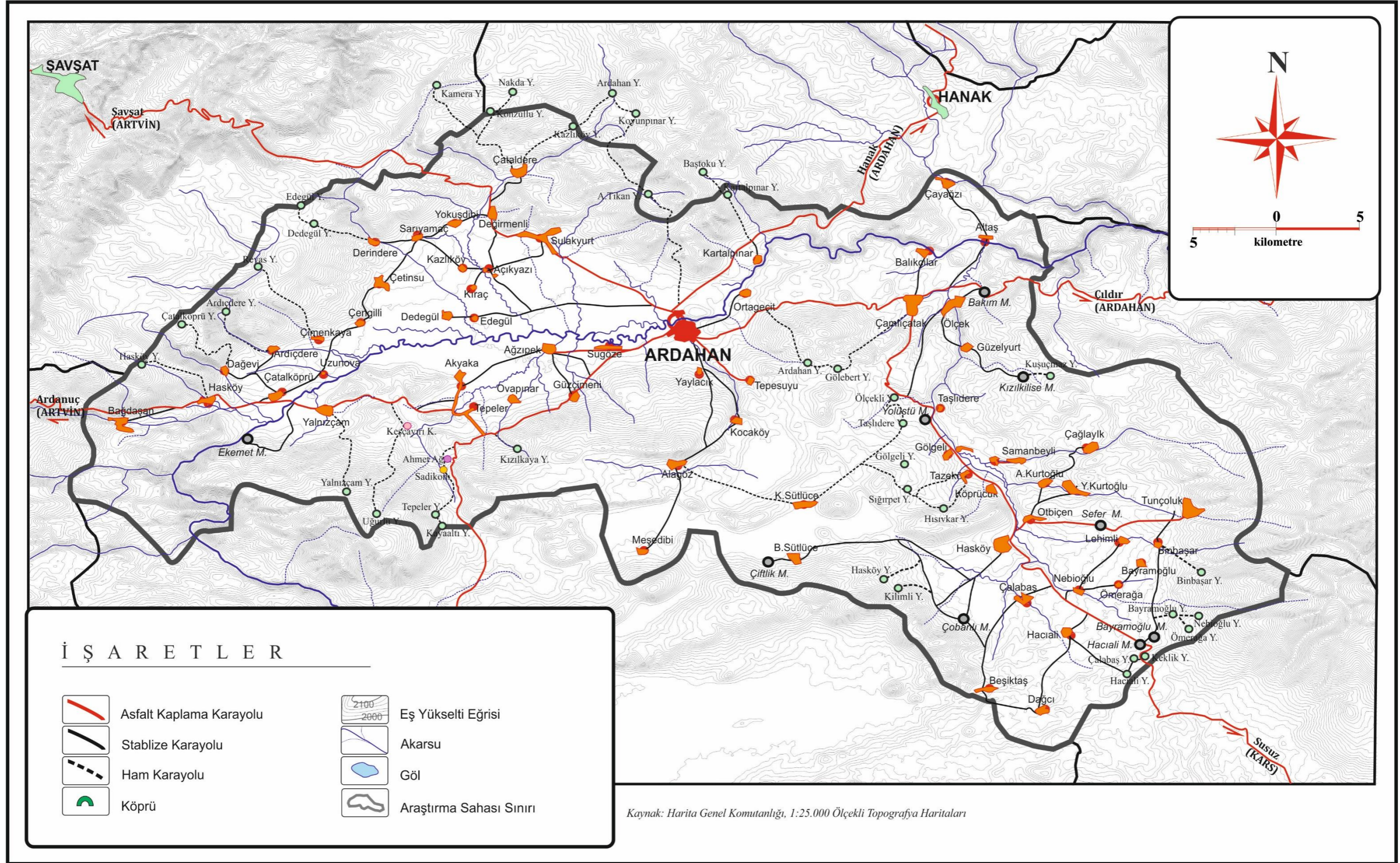

Fotoğraf 3.14. Doğu Anadolu'yu Karadeniz Bölgesi'ne Bağlayan Çam Geçidi

¹⁹⁹ Mustafa Girgin, İhsan Bulut, Cemal Sevindi, "Türkiye'de Karayolu Geçitleri", *Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 27, Erzurum 2001, 91.

Fotoğraf 3.15. Aradahan'ı Göle İlçesine Bağlayan Cankurtaran Geçidi

Harita 3.1. Ulaşım Haritası

Üçüncüsü olan Bülbülen Geçidi (2581 m), sahada bulunan en yüksek geçittir. Ardahan Merkez İlçe'yi, Ardanuç'a oradan da Artvin'e bağlayan yol üzerinde bulunmaktadır (Fotoğraf 3.16). Bülbülen Geçidi etrafında birkaç yayla yerleşmesi bulunmaktadır. Özellikle Ardanuç ve Hopa'dan gelen yaylacılar tarafından kullanılmaktadır. Bülbülen Geçidi'nde diğer geçitlerden farklı olarak, burada sürekli yerleşmeler de bulunmaktadır. Bülbülen Geçidi'nde kahvehane, lokanta ve pansiyon tarzı binalar vardır. Bu bölgede özellikle canlı hayvan ticareti de yapılmaktadır. Önceden 2016 yılına kadar yaz mevsiminde her cumartesi günü bu geçit etrafında bulunan yerleşmelerde bir pazar kurulurdu. 2016 yılından sonra pazar kurulmamaktadır. Buradaki işletmeler gelen-giden bu tüccarlara ve yolculara hizmet sunmaktadırlar. İlkbahar ve sonbahar mevsimlerinde genellikle havanın sisli olduğu yaylada yazın bile sis oluşmaktadır. Bu geçit de, Çam Geçidi'nde olduğu gibi Karadeniz Bölgesi ile Doğu Anadolu Bölgesi'nin doğal sınırır.

Fotoğraf 3.16. Doğu Anadolu'yu Karadeniz Bölgesi'ne Bağlayan Bülbülen Geçidi

Dördüncü geçit ise Sakaltutan Geçidi'dir. Sakaltutan Geçidi Ardahan Merkez İlçe'yi Susuz'a oradan da Kars'a bağlayan karayolu üzerinde bulunmaktadır. Yaklaşık 2212 metre yükseltiye sahiptir. Bu alanda yerleşme yoktur. Beşincisi de yine Ardahan merkez ilçeyi Çıldır'a oradan Aktaş Sınır Kapısı'na bağlayan, Meryem Geçidi'dir. D-010 karayolu üzerinde bulunan geçit 2017 metre yükseltiye sahiptir. Ardahan Merkez

ilçeye Ardahan'ın en önemli turistik merkezlerinden biri olan Çıldır Gölü ve Aktaş Sınır Kapısı'na bağladığı için çok önemlidir. Fakat Aktaş Sınır Kapısı açılmasına rağmen, istenen düzeyde yoğunluk olmadığı ve Ardahan'ı Kars'a bağlayan alternatif yolların daha kısa olması nedeni ile bu yoldaki yoğunluk çok azdır. Yoğunluk sadece Çıldır Gölü'nün olduğu yere kadar devam etmektedir.

Araştırma sahası ile Şavşat arasındaki karayolu ağını kısaltmak ve yol kalitesini yükseltmek amacıyla, Sahara Tüneli'nin Projesi kabul edilmiştir. Ardahan'ı Karadeniz Bölgesi'ne oradan da Karadeniz limanlarına bağlayacak olan bu tünel, sahadaki dış ticaret açısından oldukça önemlidir. Ardahan Merkez İlçe'ye bağlı Derindere Köyü'nden başlayacak olan tünel köy halkını da oldukça heyecanlandırmaktadır.

Fotoğraf 3.17. Derindere Köyü, Sahara Tüneli Başlangıç Noktası

Merkez ilçede köy yolları da diğer yolları oluşturmaktadır. Köylerin genelde düz yerlerde kurulmasının sağladığı avantajlar sayesinde köy yollarının durumu genelde iyidir. Bilindiği gibi yeryüzü şekilleri yükseltti ve iklim elemanları ulaşım faaliyetleri üzerinde en etkili doğal çevre özellikleri arasında sayılmaktadır²⁰⁰. Hem yükseltinin fazla olduğu hem de uzun ve kar yağışlı kış ayları ile ön plana çıkan karasal iklime sahip Doğu Anadolu Bölgesi'nde ise bu etmenler karayolu üzerinde oldukça etkili

²⁰⁰ Doğanay, *Türkiye Ekonomik Coğrafyası*, 639.

olmaktadır²⁰¹.

Araştırma sahasında topoğrafik yapı ve iklim özelliklerinin karayolu ağı üzerinde etkili olduğu söylenebilir. Ardahan Merkez İlçe’de 1. derecede köy yolu ağı uzunluğu köy içi yol hariç 217 kilometre olup, bunun 155 kilometresi asfalt, 62 kilometresi ise stabilize yoldur. İkinci derece köy yolu ağı ise 150 kilometredir. Köy içi yol ağı da 160 kilometre ve bunun 26.5 kilometresi kilit parkedir. 1.,2. derece ve köy içi toplam yol uzunluğu da 527 kilometredir²⁰². Merkez ilçede özellikle Ardahan depresyonunda bulunan köy yolları daha iyi şartlarda olup Hoçuvan depresyondaki köy yolları biraz daha bozuktur. Bunun yanı sıra karayoluna yakın köy yolları iç kısımlarda ve daha yüksekte bulunan köy yollarına göre daha bakımlı ve iyi şartlara sahiptir. Merkez ilçedeki asıl sıkıntı yayla yollarıdır. Hemen tamamı stabilize ve standartları çok düşük yollar olduğu için normal arabaların gitmesi çok güçtür. Sadece arazi araçları ve traktörler bu yolları kullanabilmektedir. Bu yolların bu kadar bozuk olmasından dolayı normal araçları yayla yollarını kullanamamakta, insanlar köylerdeki ihtiyaçlarını ve taşıma işlemlerini traktörler ile yapabilmektedir. İl Özel İdaresi’nin bu yayla yolları ile ilgili en kısa zamanda tedbirler alması gerekmektedir.

Ayrıca Ardahan şehrinde bir de şehirler arası otobüs terminali bulunmaktadır (Fotoğraf 3.18). Ardahan şehirler arası otobüs terminali yetkililerinden alınan bilgilere göre; muavin ve şoförler hariç terminaldeki yazıhanelerde yaklaşık 20 kişi çalışmaktadır. Terminalde şehirlerarası taşımacılıkta kullanılan birçok otobüs firması bulunmaktadır. Başta İstanbul, Ankara ve İzmir olmak üzere, Türkiye'nin birçok şehrine her gün otobüs seferleri düzenlenmektedir. Büyük şehirlere giden otobüsler genelde D-955 karayolunu kullandığı için hemen hepsi Erzurum’a uğramaktadır. Bu nedenle Erzurum’un iki büyük otobüs firması da gün içerisinde Ankara, İstanbul ve İzmir'den gelen en az bir araç Ardahan'a kadar seferini yapmaktadır. Ardahan otobüs terminalinde toplam 10 firma otobüs işletmektedir. Türkiye'nin hemen her yöresine günde yaklaşık 20 otobüs yolcu taşınmaktadır.

²⁰¹ Şahin, *Türkiye’de Karayolu Ulaşımı ve Geçitler*, 5.

²⁰² Ardahan İl Özel İdaresi Genel Sekreterliği verilerinden hesaplanarak hazırlanmıştır

Fotoğraf 3.18. Ardahan Şehirlerarası Otobüs Terminali

Merkez ilçede yer alan köy minibüsleri ve ilçe arabaları her gün Ardahan il merkezine gelmekte ve şehrin çeşitli yerlerinde toplanmaktadırlar. Her köy minibüsü kendi köylülerinin ve kendi köylülerinin dükkânlarının fazla olduğu muhitlerde toplanmakta, öğleden sonra veya akşama doğru köylülerine gitmektedirler. İl merkezi olmasından dolayı Ardahan'a bağlı bütün ilçelerin minibüsleri de yine her gün sabah şehre gelmekte ve akşama doğru kendi ilçelerine gitmektedirler. İl merkezinden ilçelere giden minibüsler farklı yerlerden hareket etmektedirler. Örneğin; Çıldır, Hanak ve Damal ilçelerine giden minibüsler Kars garajı mevkiinden hareket etmektedir. Posof'a giden minibüsler ise Kura Nehri'nin kenarındaki, Köprübaşı denilen mevkiden hareket etmektedir. Bunların yanı sıra Göle'ye giden minibüsler ise Göle yolu üzerindeki Göle garajı mevkiinden ilçelerine ulaşmaktadırlar.

Ardahan Merkez İlçe'de şehir içi ulaşım dolmuşla yapılmaktadır. Merkez ilçede 2 dolmuş güzergâhı bulunmaktadır. Bunlardan birincisi Merkez Camisi önünden hareket edip şehrin batısındaki hastaneye kadar gitmektedir. Hastaneden geri gelen dolmuş, Merkez Camisi önüne gelir ve oradan da şehrin en doğusunda bulunan sanayiye gider. Sanayiden geri dönen dolmuş tekrar Merkez Cami önüne gelip turuna devam etmektedir. İkinci güzergâh ise Merkez Cami'nin arkasında bulunan 23 Şubat İlkokulu önünden hareket eden üniversite dolmuşlarıdır. Bu dolmuşlar da buradan hareket edip şehir dışında bulunan (Susuz- Posof yolu üzeri) Ardahan Üniversitesi'ne gitmekte,

oradan tekrar geri dönüp 23 Şubat İlkokulu önüne gelmektedir. Buradan devam ederek Kredi Yurtlar Kurumu'na gitmektedir (hastane civarlarında). Kredi Yurtlar Kurumu'nda yolcu indirip bindirdikten sonra tekrar kalkış yeri olan 23 Şubat İlkokulu önüne gelerek turuna devam etmektedir.

Tablo 3.11. Araştırma Sahası Çevresindeki Karayollarının Trafik Hacmi (2016)

D-955 Karayolu		D-965 Karayolu	
Araç Türü	Sayı	Araç Türü	Sayı
Otomobil	149	Otomobil	3893
Orta Yüklü Ticari taşıt	171	Orta Yüklü Ticari taşıt	539
Otobüs	0	Otobüs	8
Kamyon	11	Kamyon	357
TIR	0	TIR	47
Toplam	331	Toplam	4844
75-72 Karayolu		D-010 Karayolu	
Araç Türü	Sayı	Araç Türü	Sayı
Otomobil	422	Otomobil	3253
Orta Yüklü Ticari taşıt	106	Orta Yüklü Ticari taşıt	334
Otobüs	1	Otobüs	4
Kamyon	75	Kamyon	421
TIR	21	TIR	26
Toplam	625	Toplam	4038

Kaynak: Karayolları Genel Müdürlüğü Trafik ve Ulaşım Bilgileri verilerinden derlenmiştir.

Ardahan Merkez İlçe'de diğer ulaşım sistemleri bulunmamaktadır. Demiryolu ağı Ardahan'a bağlı Çıldır ilçesine kadar gelmektedir. 2017 yılında bu demiryolu ağı, ülkemizi Gürcistan'a bağlamıştır. Dolayısıyla dış ticarete önemli bir adım atılmıştır.

Havaalanı bulunmayan sahada, yolcular havayolu ulaşımı için Kars havaalanını kullanmaktadır. Bazı yolcular ise Erzurum Havalimanı'nı tercih etmektedir. Daha önce nüfus bölümünde değinildiği üzere, hem Ardahan merkez ilçesi hem de Ardahan il geneli başka illere çok fazla göç vermiştir. Türkiye'nin çeşitli yerlerinde yaşayan bu insanlar, senede en az bir defa memleketlerine gelmek istemektedirler. Bu isteklerini de Kars ve Erzurum havaalanlarını kullanarak yerine getirmektedirler.

3.6. TİCARET

Araştırma sahasında ticari faaliyetler, Türkiye ekonomisinin mevcut görünümüne göre çok farklı bir gelişme gösterememiştir. Fakat çevresindeki ilçelere göre il merkezi olmasından dolayı gelişmiş bir görünüm sergilemektedir. Bunun en önemli nedeni Türkgözü ve Aktaş sınır kapılarına giden yolların, son olarak bu il merkezinden geçmesidir. Ayrıca il merkezinde olan kamu yatırımlarının da bunda katkısı büyüktür.

Merkez ilçedeki ticarethaneler genellikle küçük işletmeler halinde olup çok fonksiyonludurlar. Merkez ilçede Ardahan Esnaf ve Sanatkarlar Odasına bağlı 631 işletme bulunmaktadır (Tablo 3.12). Bu işletmeler arasında ilk sırayı bakkal ve marketler almaktadır. Merkez ilçede mevcut ihtiyaçlara cevap verecek şekilde 182 çok amaçlı bakkal ve market bulunmaktadır. İkinci sırada ise kahvehaneler gelmektedir. İlçe genelinde yaygın olarak bulunan 41 kahvehane ve bunun yanı sıra 26 çay ocağı mevcuttur. Bu kahvehane ve çay ocakları uzun ve sert kış aylarının da etkisiyle, en önemli sosyo-kültürel mekânlar haline gelmiştir. Kadın ve erkek kuaförü (38) bulunan Merkez İlçe'de, lokanta (30), hırdavat (16), nalbur (16), otel (16) ve ayakkabıcının (16) yanı sıra konfeksiyon imalat ve satıcısı 15 işletme bulunmaktadır. Araştırma sahasında fırıncıdan, doğalgaz tesisatçısına, emlak danışmanlığından, zirai alet satıcısına kadar hemen hemen bütün iş kolları bulunmaktadır (Tablo 3.12).

Araştırma sahasında bu kadar çok sayıda işletme bulunmasına rağmen Merkez ilçe ticari anlamda çok gelişmiş olduğu söylenemez. Merkez ilçede bulunan 195 işletmede Oral (2010) tarafından yapılan bir anket çalışmasına göre, işletmelerin karşılaştıkları en önemli sorunlar, önem sırasına göre şunlardır; *vergilerin yüksekliği, iklim koşulları, nitelikli işgücü problemi, pazar yetersizliği, hammadde uzaklığı, devlet teşviklerinin yetersizliği, aşırı rekabet ve kar düşüklüğü, işletmenin fiziki şartlarını yetersizliği, sermaye yetersizliği, makine teçhizat yetersizliği, kamu yatırımlarının eksikliği, kamusal haksız rekabet, bürokrasi engelleri ve danışman eksikliğidir*²⁰³. Bu gibi nedenlerden dolayı Ardahan'daki işletmeler ticaret adına sıkıntılar yaşamaktadır. Yine bu 195 katılımcının devletten beklentileri belirlenmiştir. Katılımcıların devletten beklentileri ise sırasıyla, *yatırım yapılması, teşvik ve düşük faizli kredilerin verilmesi,*

²⁰³ İbrahim Orkun Oral, *Ardahan İlinin Sosyo Ekonomik Yapısının Analizi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 2010,75.

*altyapı ve hizmetlerinin iyileştirilmesi, hastane ve eğitim hizmetlerinin iyileştirilmesi, kentsel dönüşüm projelerinin desteklenmesi, sosyal hayatın geliştirilmesi, vergi indirimi, hammadde temini, bürokrasinin azaltılması ve halkla ilişkilerin geliştirilmesi şeklinde sıralanabilir*²⁰⁴. Bu beklentiler sadece Ardahan'da ticaretle uğraşan işletme sahiplerinin beklentileridir.

Tablo 3.12. Ardahan Merkez İlçe'de İş Kollarının Dağılımı (2016).

Türü	Sayısı	Türü	Sayısı
Bakkal-market	182	Ayakkabıcı	16
Sıcak Demirci	5	Gazino-Bar	8
Beyaz eşya Tamircisi	6	Dekorasyon	3
Kahvehane	41	Bilardo-Bowling	3
Hırdavat-Nalbur	16	Kadın-erkek Kuaför	38
Fırıncı	10	Elektrik tesisatçısı	9
Doğal Tesisatçısı	4	Elektrikli Araç-Gereç Tamirciliği	4
Emlak danışmanı	7	Kasap	8
Kaynakçı	6	Konfeksiyon İmalat ve Satıcı	15
Çay Ocağı	26	Lokanta	30
Keresteci	12	Marangoz	9
Manav	4	Otel İşletmecisi	16
Matbaacı	7	Cep telefonu Haberleşme	12
Oto Motor Tamircisi	14	Aksesuar Kurucusu	8
Oto Yedek Parçacısı	7	PVC Satıcısı	9
Pastane	7	Terzi	5
Şarküteri	6	Züccaiye	1
Unlu Mamüller Satıcısı	6	Sigorta Acentesi	1
Un değirmenciliği	5	Tabelacı	2
Sinema İşletmecisi	1	Temizlik Hizmetleri	3
Tekstil Malzemesi	1	Yüncü	1
Torna Tesviyeci	2	Turistik Otantik Hediyesi	1
Tuz Değirmencisi	2	Tüpgaz	1
Un-Kepek-Yem-Zahire Satıcısı	3	Zirai Alet Satıcısı	2
Yufka-Kadayıf	33	TOPLAM	631

Kaynak: Ardahan Esnaf ve Sanatkârlar Odası kayıtlarından derlenmiştir.

Esnaf ve Sanatkârlar Odası Başkanlığına bağlı tablo 3.12'deki işyerlerinin yanı sıra Merkez ilçede Ardahan Ticaret ve Sanayi Odası'na bağlı 38 anonim şirket, 218

²⁰⁴ Oral, *Ardahan İlinin Sosyo Ekonomik Yapısının Analizi*, 192.

limited şirket, 37 kooperatif, 1 kolektif şirket ve 1’de adi ortaklık olmak üzere 2016 yılı itibariyle 295 şirket bulunmaktadır.

Araştırma sahasında bunların dışında ticari faaliyet kolları da vardır. Bunlar canlı hayvan ticareti ve hayvan yemi ticaretidir. Merkez ilçede her pazartesi günü, Susuz (Kars) karayolu üzerinde hayvan pazarı kurulmaktadır (Fotoğraf 3.19). Halkın mal meydanı olarak isimlendirdiği alanda, il dışından gelen hayvan tüccarları ile ilçelerden gelen çiftçiler hayvan alıp satmaktadırlar. Kamyonların hazır bekletildiği meydana, satılan hayvanlar kamyon ve kamyonetler ile çevre il ve ilçelere götürülmektedir. Hayvan ticaretinin yanı sıra hayvan yemi de satılmaktadır. Özellikle kurak geçen yıllarda, kışlık hayvan yem ihtiyacını karşılamaya yönelik olan bu ticari faaliyet daha çok Muş ve Diyarbakır gibi illerden gelen tüccarlarla yapılmaktadır (Fotoğraf 3.20). Bu bölgelerden tüccarların getirdiği saman, bölgedeki ota göre daha düşük fiyatlı olduğu için, tercih edilmektedir. Alınan bu saman, aileler tarafından üretilen yem bitkileri ile karıştırılarak kış boyunca hayvanlara yedirilmektedir.

Fotoğraf 3.19. Canlı Hayvan Alım-Satım Yeri (Meydan)

Fotoğraf 3.20. Ardahan'da Saman Satıcıları

Canlı hayvan ve saman ticaretinin yanında Merkez ilçede pazartesi günleri Merkez Camisi önünde pazar kurulmaktadır. Daha çok bölgede üretilen ürünler, yanı sıra ev eşyası, giyim ve konfeksiyon malzemesi de satılmaktadır. Yaz aylarında özellikle eylülün ilk haftasına kadar, ilçeyi ziyaret eden veya yaz tatilini geçirmek için gelen gurbetçiler ticarete bir canlılık katmaktadır. Özellikle yaylaya çıkan köylülerin yaylada ürettikleri yağ, peynir (çürük) ve yoğurt gibi ürünlere rağbet çok fazladır. Sabah erken saatlerde gelen köylülerin pazar yerinde satmaya başladıkları yağ, peynir öğlen olmadan bitirilmektedir. Eğer bir köylü öğlene kadar ürününü satamamış ise, öğlen ürünü süt ürünleri satan bir mağazaya satar ve öğleden sonra köyüne döner. Bunu bilen yerli halk ve gurbetçiler de sabah erkenden pazara gelir ve erkenden alacağı ürünü satın alır. Bu ürünlerin tamamen doğal olduğu ve tamamının da yaylaya çıkan köylüler tarafından yapıldığı tespit edilmiştir.

Bütün bu ticari işletmelere ek olarak son yıllarda sayısı giderek artan, Ardahan Defterdarlığına kayıtlı iki tanesi Hoçvan Hasköy'de olmak üzere (Susuz-Kars yolu D-965 karayolu) toplam 15 benzin istasyonu bulunmaktadır. Araştırma sahasının yol güzergâhında bulunan Türkgözü Sınır Kapısı ile 18 Ekim 2015 tarihinde açılan Aktaş Sınır Kapısı bölgedeki trafik yoğunluğunun dolayısıyla da sahadaki benzin istasyonlarının sayısının artmasına etki etmektedir. Sınır kapılarının yanında son yıllarda

artan tarım makineleri ve ticari-hususi otomobil sayısı da yine benzin istasyonlarına olan talebi artırmaktadır.

3.7. TURİZM

Araştırma sahasında daha önceki bölümlerde belirtildiği üzere sanayi, ticaret ve ulaşım gibi konularda bir il merkezi olmasına rağmen yeterince gelişme görülmemektedir. Fakat nüfus yoğunluğunun az olması ve sanayi faaliyetlerinin gelişmemiş olmasından dolayı doğal güzellikler ve sosyo-kültürel değerler çok fazla bozulmamıştır. Bu nedenle sahada turistlerin ilgisini çekebilecek birçok güzelliği bir arada görmek mümkündür. Bu bölümde bunların potansiyeli ve değerlendirilmesi hakkında bilgi verilecektir.

Turizm sektörü temelde çevreyi tanıma, tanıtmaya ve değerlendirme (2T+1D tanıma, tanıtmaya, değerlendirme) olup ülkemizde son 35 yılda çok hızlı gelişen bir sektördür²⁰⁵. 1982 yılında, 2634 satılı Turizm Teşvik Kanunu ile turizme aktarılan yatırımlar artmış ve turizm alanında hızlı bir gelişme başlamıştır²⁰⁶. Genelde deniz-kum-güneş üçlüsünün (sea-sun-sand faktörü) daha ön plana çıktığı turizm faaliyetleri kırsal turizme alan açmıyordu²⁰⁷. Fakat Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın 2023 Türkiye Turizm stratejisinde, sürdürülebilir turizm anlayışı benimsenerek turistik ürün ve alan çeşitlendirilmesi, sezonun bütün yıla yayılması, kırsal alanlarda istihdamın artırılması ve her yörenin kendine has turizm tiplerinin ortaya konması gibi bir takım kararlar alınmıştır²⁰⁸.

Özellikle son yıllarda turizmde talebin kıyılardan iç kesimlere, kırsal alanlara yayılma eğilimi diğer turizm alanlarının sebep olduğu olumsuz sonuçlara katkısının yanı sıra kırsal kalkınmada turizmin önemini de ortaya çıkarmıştır. Böylelikle eğitim-eğlence-çevre (education-entertainment-environment: 3E faktörü) şeklinde ifade edilen²⁰⁹ alternatif turizm, eko-turizm, yeşil turizm, sürdürülebilir turizm gibi içerikleri

²⁰⁵ Hayati Doğanay, Serhat Zaman, *Türkiye Turizm Coğrafyası* (Güncellenmiş 4. Baskı), Pegem Akademi Yayınevi, Ankara 2013, 1.

²⁰⁶ Hayati Doğanay, Serhat Zaman, *Türkiye Turizm Coğrafyası* (Güncellenmiş 4. Baskı), Pegem Akademi Yayınevi, Ankara 2013, 23.

²⁰⁷ Füsun Soykan, "Kırsal Turizm ve Türkiye Turizmi İçin Önemi", *Ege Coğrafya Dergisi*, 12, 2003, 3.

²⁰⁸ Kültür ve Turizm Bakanlığı, *Türkiye Turizm Stratejisi 2023*, Ankara 2007, 3-4.

²⁰⁹ Bahar Kınacı, Nalan Albuz Pehlivan, Güneş Seyhan, *Turizm ve Çevre (Çevre Koruma)*, Pegem Akademi Yayınevi, Ankara 2011, 48.

aynı olan farklı zamanlarda değişik isimlerle adlandırılan turizm türlerini ön plana çıkarmıştır²¹⁰. Ayrıca doğal çevre, tarım ve kırsal kültürle bütünleşen turizm olan kırsal turizm de önemli bir turizm türü olmuştur²¹¹.

Sonuç olarak kırsal turizmin ek gelir ve istihdam kaynakları yaratarak yöredeki insanların refah seviyesini yükseltmesi, doğal ve kültürel varlıkların korunmasını teşvik etmesi ve kırsal alanlarda fiziki alt yapının geliştirilmesi, yerel potansiyel ve kaynakların değerlendirilmesine olanak sağlaması, kültürel etkileşime katkı sunması, bakımından kırsal kalkınmanın temel araçlarından biridir²¹².

Ardahan Merkez İlçe'nin turistik çekicilikler bakımından hem doğal hem de beşeri-kültürel çekiciliklere sahip olduğu görülmektedir. Yeryüzü şekilleri, su kaynakları ve bitki örtüsü gibi birtakım doğal unsurların ortaya çıkardığı coğrafi görünüm, turistik çekicilikler bakımından oldukça önemlidir²¹³. Yurdumuzda dağlık alanlar zengin potansiyeli sayesinde başta alpinizm olmak üzere, klimatizm, yayla turizmi, av turizmi, kırsal turizm, termalizm gibi çeşitli faaliyetlere ev sahipliği yapmaktadır. Ardahan ilinin relief özellikleri turizm ve rekreasyonel kullanımlar için potansiyeli çok yüksektir²¹⁴.

Uzun kış mevsimi, yeterli kar yağışı, yükselti farklılıkları ve bu yükselti farklılıklarındaki meyil gruplarının müsait olması, Ardahan Merkez İlçe'de kış sporları için elverişli bir doğal ortam sunmaktadır²¹⁵. Şehir merkezine 17 kilometre, Yalnızçam Köyü'ne de 2.5 km uzaklıkta bulunan Yalnızçam Uğurlu Dağı Kış Sporları Turizm Merkezi, ilin tek ve en önemli tesisidir. Bu merkezde bulunan 36 odalı ve 73 yatak kapasiteli otelde 15 personel çalışmaktadır. Yaz mevsiminde vardiyalı çalışan personel, kışın full-time çalışmaktadır. Aralık, ocak, şubat, mart aylarında yer bulmakta zorluk çekilen otel, yaz mevsiminde bazen, çeşitli seminer, konferans veya kurslar gibi etkinliklere ev sahipliği yapmaktadır. Valilik ve İl Özel İdaresinin ortak işlettiği otelin

²¹⁰ Nazmiye Erdoğan, *Çevre ve (Eko) Turizm*, Erk Yayınevi Ankara 2009, 90.

²¹¹ Füsün Soykan, "Doğal Çevre ve Kırsal Kültürle Bütünleşen Bir Turizm Kültürü: Kırsal Turizm, Anatolia", *Turizm Araştırmaları Dergisi*, 10(1), 1999, 67.

²¹² Cengiz Akbulak, "Ardahan İlinde Kırsal Turizm Potansiyelinin Sayısallaştırılmış Swot Analiz İle Değerlendirilmesi", *Humanital International Jurnal of Social Science*, 2016, 4(7), 1-30 (7).

²¹³ Nazmiye Özgüç, *Turizm Coğrafyası Özellikler ve Bölgeler*, Çantay Kitabevi, İstanbul 2001, 44.

²¹⁴ Suna Doğaner, "Dağ Turizmine Doğal Bir Yaklaşım: Uludağ'da Turizm", *Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, 3, 1991, 138.

²¹⁵ Murat Zengin, "Ardahan İlinin Turizm ve Rekreasyonel Kullanımları Açısından Relief Potansiyelinin Belirlenmesi", *Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 2008, 39(2), 167- 174.

pisti özellikle Alp Disiplini kayak yarışmalarına uygun 6 kilometrelik bir uzunluğa sahiptir²¹⁶.

Sahada teknik elemanların yapmış olduğu çalışmalar sonucunda 800 metre kot farkının bulunduğu ve bunun da uluslararası standartların üstünde olduğu tespit edilmiştir. Alp disiplini (slalom) branşında kayak sporunun yapılacağı arazilerin doğal tepelerinden vadi tabanlarına doğru sürekli homojen eğimli olması buranın diğer bir avantajıdır. Mayıs ayında yapılan ölçümlerde bile kar kalınlığının tesislerde 50-100 cm, dağda ise 100-170 cm olduğu tespit edilmiştir. Projesinde golf sahası da bulunan tesisin kurulması aşamasında kesilen ağaç sayısı doğal yapıyı bozmayacak şekilde planlanmıştır²¹⁷. 3 Şubat 2018 tarihinde yapımı tamamlanan kayak tesisinin telesiyey hattı açılmıştır. Türkiye'nin en modern telesiyey hattı olan bu hat, 806 saat/kişi taşıma kapasiteli ve 3 kilometre uzunluğa sahiptir. Projede yapımı öngörülen 5 pistin üçü bu tarihte hizmete girmiştir. Bu üç pistten birincisi 650 m. olup saatte 800 kişi, ikincisi 1450 m. olup yine saatte 800 kişi kapasiteye sahiptir. Üçüncü pist ise 4 bin metre olup saatte 806 kişi kapasiteyle çalışmaktadır.²¹⁸

Bu kadar önemli bir kayak tesisine sahip olmasına rağmen, şehirde yapılan gözlemler neticesinde kayak malzemesi satan herhangi bir yere rastlanmamıştır. Ardahan'daki bütün yetkili kurumların, Yalnızçam Kayak Merkezinin tanıtımı ve reklamını çok iyi yapması gerekmektedir. Böyle bir potansiyelin gerek yurt içi ve gerekse yurt dışından çok fazla turist çekebilir. Yerel ve ulusal medyaya da çok görevler düşmektedir. Ayrıca Gençlik ve Spor İl Müdürlüğü ile İl Milli Eğitim Müdürlüğü'nün ortaklaşa yapacağı çalışmalarla Ardahan Merkez İlçe'de bulunan çocuklara kayak sporu ile ilgili bütün branşların tanıtılabileceği ve öğretilebileceği kanaatindeyiz. Kayak merkezi şehir merkezine uzak olduğu için, bazı çocukların kendi imkanları ile gitmesi zor olacağından, ilgili kurumların çocukları götürüp getirmesi kolaylık sağlayacaktır.

Birinci bölümde de değinildiği üzere sık bir akarsu ağına sahip olan Ardahan Merkez İlçe'de Çataldere, Ölçek Suyu ve Kura Nehri, aslında sahanın ana akarsu şebekesini oluşturmaktadır. Bu dere, çay ve özellikle Kura Nehri üzerinde akarsu kapsamında ele alınan kano, nehir kayağı ve rafting gibi sportif faaliyetlerin

²¹⁶ T.C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, Ardahan Tanıtım Rehberi, 2011, 233.

²¹⁷ Ardahan'da kış turizmi, <http://www.ardahankulturturizm.gov.tr/TR55786/kisturizmi.html> (Erişim: Tarihi: 10.01.2015).

²¹⁸ www.ardahan.gov.tr.

yapılabilirliğinin araştırılması gerekmektedir²¹⁹. Akarsuların oluşturduğu fluviyal topoğrafik şekillerinde, turizm açısından değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu bakımdan Kura Nehri'nin oluşturmuş olduğu kanyon vadi önemli bir potansiyele sahiptir. Şehrin hemen kuzeydoğusundan başlayan Kura Kanyonu, Gürcistan sınırına kadar devam etmektedir.

Göller sessiz ve sakin ortam sunmaları yürüyüş, bisiklete binmek, fotoğraf çekmek, kamp ve piknik yapmak, manzara seyretmek ve avcılık gibi birtakım rekreasyonel faaliyetlere imkân sağlamaları gibi avantajları sayesinde önemli oranda ekoturizm potansiyeli barındıran yerlerdir²²⁰. Araştırma sahasında turizm değeri olabilecek Putka Gölü vardır. Ardahan şehir merkezine 8 kilometre mesafedeki Putka Gölü, *Gölbaşı ve Sazara* olarak da bilinmektedir. Çevresine Ardahan Üniversitesi'nin kurulması ile birlikte şehrin bir rekreasyon alanı olmuştur. 1960'lı yıllarda çok daha geniş bir alanı kaplayan ve daha derin olan göl günümüzde etrafı bataklık ve sazlık şeklinde küçük bir göl halini almıştır. Doğa Koruma ve Milli Parklar Genel Müdürlüğü'nün Türkiye'nin uluslararası sulak alanları listesinin 33. sırasında yer alan gölün etrafı, önemli endemik bitkiler açısından zengindir. Bunun yanı sıra çok çeşitli göçmen kuşların da uğrak alanlarından. Kuzey Doğa Derneği'nin düzenli olarak yapmış olduğu kuş gözlem ve sayımları ile göle nisan, mayıs aylarında 16-17 kuş türü uğramaktadır. Kuş gözlemciliği ve endemik bitki gözlemciliği açısından önemli bir potansiyele sahip olan bu gölün, değerlendirilmesi gerekmektedir.

Araştırmanın birinci bölümünde de ifade edildiği üzere sahada çeşitli hastalıklara iyi geldiği düşünülen pek çok maden suyu bulunmaktadır. Ancak bu maden suları bu durumda turistik bir değer ifade etmemektedirler. Bu bakımdan sıcak su kaynaklarının Termal turizm bakımından daha fazla rağbet gördüğü bilinmektedir²²¹.

Sahanın tek termal kaynağı olan Hoçuvan Hasköy Kaplıcası ele alınmalı ve turizme kazandırılması için gerekli çalışmalar yapılmalıdır. Ardahan-Kars karayolu üzerinde bulunan çermik, yolun hemen kenarında Hasköy'ün içindedir. Bir aile tarafından işletilen kaplıca (çermik), kare biçiminde dört tarafı duvarla çevrili ve üstü açık durumdadır (Fotoğraf 3.21). Oldukça bakımsız olan çermik, 2016 yılı itibarıyla 2,5

²¹⁹ İsmet Akova, "Akarsu Turizmi", *Türk Coğrafya Dergisi*, 30, 1995, 394.

²²⁰ Süna Doğaner, *Türkiye Turizm Coğrafyası*, Çantay Kitabevi, İstanbul 2001, 81.

²²¹ Murat Selim Selvi, *Sağlık Turizmi Turistik Ürün Çeşitlendirmesi*, Nobel Yayıncılık Ankara 2011, 275.

TL'ye girilip ve yalnızca bir kişi veya bir aile tarafından kullanılabilirdi. Önemli bir yol güzergâhında bulunan bu çermiğin bir an önce turizme kazandırılması gerekir. Bunun yanı sıra şehre 1 kilometre uzaklıkta ve Ardahan-Erzurum karayolunun hemen yakınındaki Sugöze havuzu da önemli bir rekreasyon alanıdır. Buradaki suyun mineralli su ve soğuk olduğu görülmektedir. Sugöze köyü muhtarlığı ve köylüler tarafından yaptırılan havuz, yaz mevsiminde ziyaret eden aileler tarafından kullanılmaktadır. Etrafı ve üzeri açık olan havuz, zemini itibariyle biraz daha alçakta kaldığı için çevreden görülmemektedir. Ayrıca bu suyun etrafında çamur banyosu da yapılmaktadır. Fakat etrafı çok kirletilmiş durumdadır. Bu iki su kaynağında da banyo yapılmakta ve su içilmemektedir. İçme suyu olarak kullanılan maden suyu çeşmeleri vardır. Bunların biri Ardahan-Kars karayolu üzerinde Taşlıdere köyü yakınlarında, diğeri ise aynı güzergâhta Gölgeli köyündedir. Bu iki maden suyu ile ilgili çalışmaların da en yakın zamanda yapılarak mutlak suretle değerlendirilmeleri gerekmektedir.

Fotoğraf 3.21. Sahadaki Sıcak Su Kaynağı Hoçvan Hasköy Kaplıcası

Fotoğraf 3.22. Sugöze Köyü Havuzu ve Rekreasyon Alanı

Araştırma sahasında rafting sporuna uygun akarsu ve dereler bulunmaktadır. Bunlar içerisinde özellikle Kura Nehri çok elverişlidir. Ardahan şehir merkezinden başlayan Kura Nehri Kanyonu, ayrıca çok güzel seyir alanı oluşturmaktadır.

Fotoğraf 3.23. Kura Nehri Kanyonu

Bölgede geleneksel yaylacılığın egemen olduğu ve yaylaların turistik amaçlı kullanımı henüz yoktur. Herhangi bir yaylanın turizm amacıyla kullanılabilir olması için

bazı turistik çekiciliklerin ön planda olmasının yanı sıra yol su elektrik ve konaklama gibi bir takım altyapı hizmetlerinin tamamlanması gerekmektedir²²². Bu kapsamda Ardahan yaylalarının turizme açılabilmesi birtakım yatırım ve altyapı çalışmalarının yapılması ile mümkün olabilir. Çünkü Ardahan'daki yaylaların hiçbirinde doğru düzgün yol ve konaklama hizmeti veren hiçbir tesis bulunmamaktadır. Sadece Ardahan-Ardanuç (Artvin) karayolu üzerindeki Bülbülen Yaylası'nda birkaç tesis bulunmaktadır. O da turizm amaçlı ve ticari amaçlı değerlendirilebilir. Ayrıca bu yaylalardan bazılarında, şenlikler düzenlenmektedir. Fakat son yıllarda bu şenlikler insanların yaylaya gidişlerinin azalması ve bazı siyasi nedenlerden dolayı yapılmamaktadır. Sadece Bülbülen Yaylası'nda Bağdeşen köyünün düzenlediği şenlikler devam etmektedir (Fotoğraf 3.24-3.25).

Fotoğraf 3.24. Bülbülen Yaylası'ndan Bulunan Yerleşmeler

²²² Ogün Coşkun, İkizdere İlçesinin Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası. Bizim Büro Basımevi, Ankara 2010, 276.

Fotoğraf 3.25. Sahadaki En Önemli Yaylalardan Bülbülen Yaylası'nın Genel Görünümü

Ardahan Merkez İlçe beşeri turistik kaynaklar bakımından çok önemli bir potansiyele sahiptir. Bu konuda tarihi eserler (kale, kule, camii, kilise, tabya vb.) özgün ve otantik mimariye sahip taş meskenler ve çeşitli şenlikleri ile kültürel açıdan çok zengindir. Ardahan kalesi şehir merkezinde Kura Nehri'nin kenarında geniş bir alana yayılmaktadır. Kalenin giriş kapısında (1550-1556) Kanuni Sultan Süleyman'ın yaptırdığı kitabe bulunmaktadır. Şehre gelen hemen hemen herkes tarafından ziyaret edilen kalenin içi düzenlenmiş ve bir çay bahçesi yapılmıştır (Fotoğraf 3.26). Bu bakımdan turistik bir değer ifade etmektedir. Kazan Kale Kulesi, şehir merkezine 12-13 kilometre uzaklıkta Kura Nehri'nin kenarında bulunmaktadır. Çamlıçatak Köyü'nden gidilen kule günümüze kadar en iyi ulaşılmış olan olarak bilinmektedir (Fotoğraf 3.27). Kinzi Kalesi, Ardahan'a yaklaşık 30 kilometre uzaklıktadır. Bu eser, Bağdeşen Köyü arazisinde ve Bülbülen Yaylası'nın güneydoğusundaki kalede yine en sağlam kalelerden biridir. Ardahan-Ardanuç (Artvin) karayoluna yakın mesafedeki kalenin iki tarafı da çam ormanlarıyla kaplı olduğu için güzel bir görünüme sahiptir (Fotoğraf 3.28). Ölçek Köyü Kalesi şehre 15 kilometre uzaklıkta Ölçek Köyü'nün bitişiğindeki bir tepe de bulunan kalede sadece taş yığınları kalmıştır (Fotoğraf 3.29). Altaş (Ur) Kalesi de Ardahan'a 18 kilometre uzaklıkta, Ardahan-Hanak karayolu üzerindeki Altaş köyünde bulunmaktadır. Ziyarettepe, Tepeler (Konk) Köyü, Çakıldere Köyü'nde de kule

kalıntılarının olduğu bilinmektedir²²³.

Fotoğraf 3.26. Ardahan Kalesi

Fotoğraf 3.27. Kazan Kale Kulesi

²²³ Hamza Gündoğdu, *Kaleler ve Kuleler Kenti: Ardahan*, Ardahan Valiliği Kùltür Yayınları, No.4, Ankara 2000, 116-119,120.

Fotoğraf 3.28. Kinzi Kalesi

Fotoğraf 3.29. Ölçek Köyü'ndeki Kalenin Kalıntıları

Kale ve kulelerin yanı sıra ilçede kilise ve şapellere de rastlanmaktadır. Ölçek Köyü Kilisesi, şehir merkezinde kilise mevkiindeki şapel de turistik değeri olabilecek beşeri turistik kaynaklardır (Fotoğraf 3.30).

Fotoğraf 3.30. Ölçek Köyü Kilisesi

Bu kadar kale, kule ve kilisenin olduğu tarih boyunca önemli Müslüman devletlerin elinde olan ilçede, camilerden söz etmemek mümkün değildir. Özellikle şehir merkezinde olmak üzere ilçede çok sayıda tarihi cami bulunmaktadır. Mevlit Efendi Camii kalenin yakınlarında, Halil Efendi Mahallesi'nde bulunmaktadır (Fotoğraf 2.31). Kapısında bulunan kitabede yapılış tarihinin Hicri 1113 (Miladi 1701) yılı olduğu belirlenmiş ve yakın zamanda beden duvarlarının yarıdan yukarısı ve üst örtüsü yenilenmiştir. Arap (Yanık) Camii, İbrahim Efendi Camii, yine kalenin yakınlarında ve Halil Efendi Mahallesi'nde bulunmaktadır (Fotoğraf 3.32). 1915'te Ermenilerin yaptığı mezalimler sırasında, cami içerisinde namaz kılan Müslümanlarla birlikte yakılmıştır. Bu nedenle halk arasında Yanık Camii olarak da anılmaktadır. Çok yakın zamanda Vakıflar Erzurum Bölge Müdürlüğü tarafından yaptırılarak hizmete açılmıştır. Müderris İbrahim Efendi Camii, bu da yine kalenin çok yakınında Halil Efendi Mahallesi'nde bulunmaktadır (Fotoğraf 3.32). Kapısında bulunan kemer köşeliğinde “Amele Osman sene 1185” ibaresinin bulunduğu kitabesinden caminin 1711 yılında yaptırıldığı anlaşılmaktadır²²⁴.

²²⁴ Gündoğdu, 186-.....-190.

Fotoğraf 3.31. Mevlit Efendi Camisi

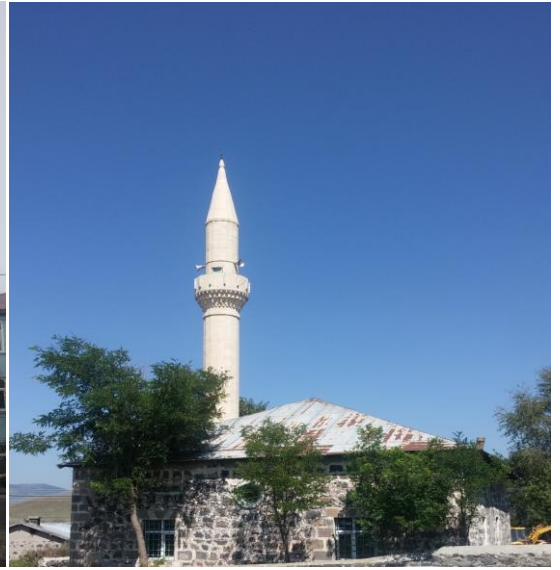
Fotoğraf 3.32. Arap Camii (Yanık veya Müderris İbrahim Efendi Camisi)

Derviş Bey Camisi ise Ardahan şehir merkezinde, Kongre Caddesi üzerinde, Kaptanpaşa Mahallesi'nde bulunmaktadır (Fotoğraf 2.33). Kapının sağındaki kitabede

“İslam'dan daha şerefli bir şey yoktur” ibaresi ile “Baki Olan Allah'tır” ibareleri ve “sene 1285” (miladi 1868) tarihi yer almaktadır²²⁵. Merkezde bulunan bu camilerin hepsinde dini faaliyetler devam etmektedir. Ayrıca köylerde de tarihi camiler bulunmaktadır. Bunlardan Ölçek Köyü Camisi en önemlilerindendir (Fotoğraf 3.34). (Değirmenli Köyü Camii İmamı Güven Bilgin ile kişisel iletişim 17 Ağustos 2016) Değirmenli Köyü Camii Sultan Abdülaziz Han'dan beratlı ve Rumi 1285 (Miladi 1869) tarihinde yapılmıştır (Fotoğraf 3.35). 1962 yılında tadilat yapılarak büyütülmüştür. Ölçek Köyü Camii, 1895 yılında inşa edilmiş ve 1966 yılında tadilat geçirmiştir²²⁶.

Fotoğraf 3.33. Derviş Bey Camisi

Fotoğraf 3.34. Ölçek Köyü Camisi

²²⁵ Gündoğdu, 193.

²²⁶ Gündoğdu, 196.

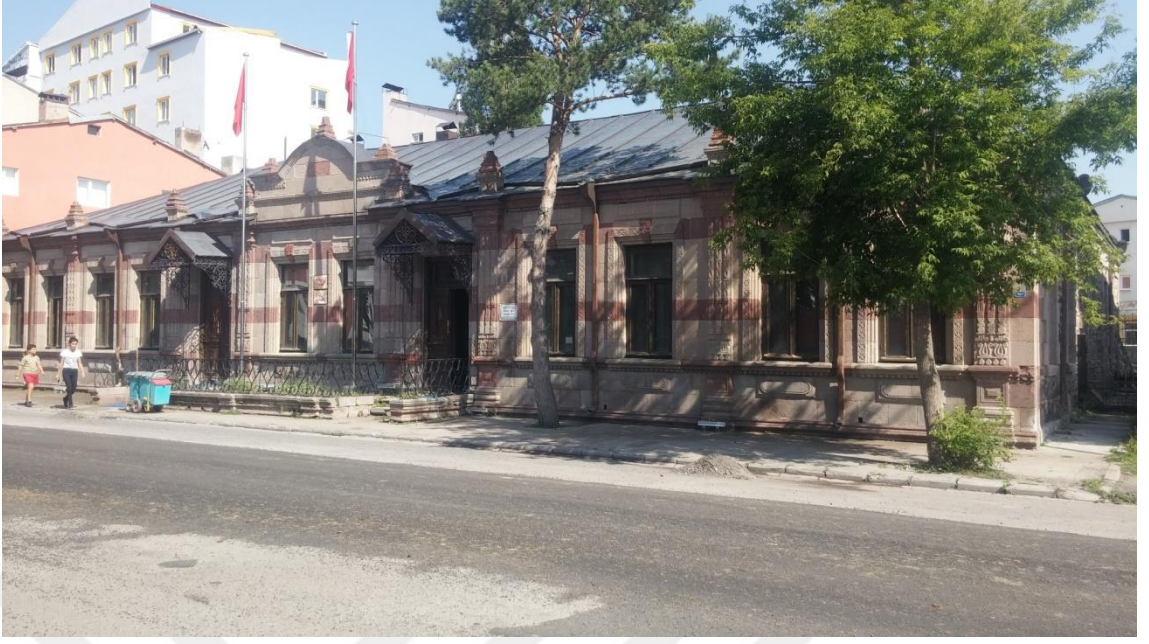

Fotoğraf 3.35. Değirmenli Köyü Camisi

Bu kadar fazla tarihi esere sahip olan Ardahan Merkez İlçe’de, tarihi yollarında bulunduğu düşünülmektedir. Bu tarihi eserleri birbirine bağlayan tarihi yolların yetkililer ve ilgililer tarafından gün yüzüne çıkarılarak turizme kazandırılması mümkündür. Çıkarılacak bu güzergahlarda tarihi doğa yürüyüşleri (trekking) yapılacağı düşünülmektedir.

Araştırma sahasında beşeri turistik kaynaklardan birisi de konak niteliğindeki taş meskenlerdir. Kongre Binası (Hamşioğlu Rasim Bey Konağı) şehir merkezinde Kongre Caddesi üzerinde bulunmaktadır (Fotoğraf 3.36). Kapıların arasında bulunan kitabede 1911 yılında Haşimoğlu Rasim Bey tarafından yaptırıldığı anlaşılmaktadır²²⁷. 1919 yılında kongre yapılan bina bir müddet Hamşioğlu Ailesi tarafından kullanıldıktan sonra devlete intikal etmiştir. 1968-1994 yılları arasında Devlet Hastanesi olarak hizmet veren bina, Ardahan’ın ilk devlet hastanesidir. 1994 yılında yeni hastane binası yapılıncı Sağlık İl Müdürlüğü’ne devredilmiştir. 1994-2012 yılları arasında da Sağlık İl Müdürlüğü’ne hizmet verdikten sonra restore edilip İl Özel İdaresi tarafından müze olarak açılmıştır. Sabah saat 09:00’dan 21:00’a kadar ücretsiz olarak hizmet vermektedir.

²²⁷ Gündoğdu, 225.

Fotoğraf 3.36. Hamşioğlu Rasim Bey Konağı (Kongre Binası) Dış Görünüm

Fotoğraf 3.37. Hamşioğlu Rasim Bey Konağı (Kongre Binası) İç Görünüm

Kasap Derviş'in Binası, şehir merkezinde bulunan binanın içindeki bölmelerin büyük bölümü dükkân olarak işletilmektedir (Fotoğraf 3.38). Dış cephesi tarihi dokusunu korunmasına rağmen içinde dükkân sahipleri tarafından çeşitli onarım ve değişiklikler yapılmıştır. Akkoç'un Binası; şehir merkezinde Kongre Caddesi üzerinde öğretimevi karşısında bulunmaktadır (Fotoğraf 3.39). Bu bina da çeşitli iş yerleri tarafından kullanılmaktadır. Cephesinde bulunan "1910 mineallah, maşallah, H.1328" ibarelerinin geçtiği bir kitabesi vardır ²²⁸.

Fotoğraf 3.38. Kasap Derviş'in Binası

Fotoğraf 3.39. Tarihi Bir İş Merkezi Akkoç'un Binası (Gece Görüntüsü)

²²⁸ Gündoğdu, 235.

Dursun Soylu Evi, Halil Efendi Mahallesi'nde bulunmaktadır. Yörede *Keşişin Evi* olarak da bilinmektedir (Fotoğraf 3.40). Yakın zamana kadar kiracı bulunan ev şu an atıl durumda olup kullanılmamaktadır.

Fotoğraf 3.40. Tarihi Evlerden Dursun Soylu Evi

(Erol Yılmaz ile kişisel iletişim 25 Ağustos 2017) Kara Kadioğlu Evi, Halil Efendi Mahallesi'nde bulunan ev kilitli olduğu için içine girilememiştir (Fotoğraf 3.41). 1770'li yıllarda yapılan ev kadının evi olarak kullanılmıştır. Yaklaşık 40 yıl Rus işgalinde olan ev, Cumhuriyet kurulduktan sonra, cezaevi müdürü olan, Kadı'nın torununa tahsis edilmiştir. Evin içerisinde bütün eşyalar bulunmakta ve ara sıra sahipleri tarafından kullanılmaktadır. Alınan bilgilere göre duvarları ve bacası çok kalın olan evin içerisinde cep telefonları çekmemektedir. Abdullah Öğüt Evi, Kars Caddesi üzerinde bulunmaktadır. Kapısında bulunan kitabede 1911 yılında yapıldığı anlaşılmaktadır²²⁹.

²²⁹ Gündoğdu, 233.

Fotoğraf 3.41. Tarihi Evlerden Kara Kadioğlu Evi

Bu kadar fazla tarihi eser ile birlikte doğal güzellikleri sahip olan Ardahan için, SERKA (Serhat Kalkınma Ajansı) tarafından yürüyüş parkurları hazırlanmıştır. Özellikle Ardahan-Artvin sınırındaki ormanlar ve çok çeşitli bitki türleri ile birlikte alpin çayırlar ilgililer için maceralı bir yürüyüş imkânı sunabilir. 197 kilometreyi bulan Ardahan parkurları 19 rotadan oluşmaktadır. Doğa tarihi güzelliklerini görülebileceği rotayı 5 gün (4 gece) konaklama veya kamp ile tamamlanabilir (Tablo 3.13). Yürüyüş parkurlarının yanı sıra bisiklet parkurları da bulunmaktadır (Tablo 3.14).

Tablo 3.13. Ardahan Yürüyüş Parkurları (trekking)

1.Parkur	Sevimli Kale- Doğankaya (4 km)
2. Parkur:	Kalecik-Yeniköy (6 km)
3. Parkur:	Ardahan-Ramazan Tabyası (6 km)
4. Parkur:	Ardahan-Kartalpınar (6 km)
5. Parkur:	Putka Gölü-Kazankale-niversite (6 km)
6. Parkur:	Yalnızçam Kayak Tesisleri-Kura Nehri (7 km)
7. Parkur:	Bülbülan Yaylası-Bağdeşen (9 km)
8. Parkur:	Bülbülan Yaylası-Karagöl-Geçitli Yaylası (9 km)
9. Parkur:	Taşlıdere-lek (9 km)
10. Parkur:	Kuzulukaya-şeytan Kalesi-Yıldırımtepe (9 km)
11 Parkur:	Seyit Ömer Yaylası-Ilgar Zirve-amyazı (10 km)

Tablo 3.13.(Devam)

12. Parkur:	Kalecik-Uğurludağ-Yalnızçam Kayak Tesisleri (11 km)
13. Parkur:	Aktaş-Dilekdere (11 km)
14. Parkur:	Budaklı-Kalecik Kalesi-Yeniköy (13 km)
15. Parkur:	Yeniköy-Yalnızçam Yolu (14 km)
16. Parkur:	Kaleönü Yaylası-Gölleri Arsiyan Yaylası (14 km)
17. Parkur:	Yeniköy-Bağdeşen (16 km)
18. Parkur:	Gölebakan-Kısır Dağı Zirve-Lehimli Yaylası (16 km)
19. Parkur:	Ardahan-Balıkçılar (21 km)

Kaynak:<http://www.serka.gov.tr/store/file/common/8771b5282775e01437f328d208e26b02.pdf>

Tablo 3.14. Ardahan Bisiklet Parkurları

1. Parkur:	Ardahan-Eskiyol-Hanak (23 km)
2. Parkur:	Ardahan-Çıldır (43 km)
3. Parkur:	Göle-Yavuzlar-Ardahan (55 km)
4. Parkur:	Ardahan-Yalnızçam-Dedegül-Ardahan (55 km)
5. Parkur:	Ardahan-Sulakyurt-Yokuşdibi-Çetinsu-Çengilli-Çatalköprü-Yalnızçam Ardahan (57 km)
6. Parkur:	Ardahan-Şavşat-Karagöl (70 km)
7. Parkur:	Çıldır Gölü Çevresi-Çıldır (71 km)
8. Parkur:	Ardahan-Hanak-Damal-Posof (80 km)
9. Parkur:	Ardahan-Yalnızçam-Bülbülan Yaylası-Ardanuç (86 km)

Kaynak:<http://www.serka.gov.tr/store/file/common/8771b5282775e01437f328d208e26b02.pdf>

Yaylacılık faaliyetlerinin yoğun olduğu sahada hemen her köyün çıktığı bir yayla bulunmaktadır. Çok öncelerden her köyün, bir şenlik havasında yaylaya çıktığı bölgede yapılan mülakatlardan anlaşılmaktadır. Halkın bir bayram gibi katıldığı bu şenlikler, geçmiş yılın yorgunluğunun atıldığı, dertlerin ve sıkıntılarının unutulduğu bir yer olarak kabul edilmektedir²³⁰. Fakat son zamanlarda çoğu köyün bu şenlikleri yapmadığı ve direk yaylaya çıktığı öğrenilmiştir. Günümüzde halen şenlik yapılan yerler; Bağdeşen, Bülbülan Yayla Şenlikleri (13-14-15 Temmuzda, Bülbülan Yaylasında) ve Hoçuvan Yayla Şenlikleridir (Temmuz ayının ilk haftası, Hoçuvan).

Yayla şenliklerinin dışında Ardahan Merkez İlçe'de yapılan çok farklı festivaller

²³⁰ Mehmet Zaman, *Doğu Karadeniz Kıyısı Dağlarında Yaylalar ve Yaylacılık*, Atatürk Üniversitesi Yayınları No:960, Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları No:105, Araştırmalar Serisi No:75, Erzurum 2007, 283.

vardır. Bunlar Ardahan bal festivali, ağustos ayının ilk üç günü; Çamlıçatak ormanında yapılmaktadır. Ardahan aşık şenlikleri şubat ayının ortasında kutlanmaktadır. Adı geçen bu şenlik ve festivalleri ulusal çapta tanıtımı ve reklamı yapılarak bu turizm potansiyelinin de zamanla çok daha iyi bir şekilde kullanılacağı düşünülmektedir.

Herhangi bir gezi faaliyetinin turizm olabilmesi için, gereken şartlardan biri de geceleme veya konaklamadır. Bir yerde en az bir gece kalan ziyaretçiler turist kabul edilirken, geceleme yapılmayan ziyaretçilere de günübirlikçi ya da ekskürsionist denir²³¹. Turistik bir yerdeki konaklama tesislerinin kapasitesi oranın turistik açıdan önemini de ortaya koymaktadır. Başka bir ifadeyle, konaklama tesislerinin kapasitesi, gelen turistleri yönlendiren en önemli etmenlerden biridir²³².

Konaklama tesislerini farklı sınıflandırmalara tabi tutmakla birlikte, en çok başvurulan yöntemlerden biri de geleneksel (otel, motel, pansiyon) ve tamamlayıcı (tatil kampları, kampingler, tatil köyleri, ikinci evler vb.) olarak yapılan ayırımıdır²³³. Ardahan Merkez İlçesi'ndeki tesisler genelde geleneksel tür olarak karşımıza çıkmaktadır.

Ardahan Kültür ve Turizm Müdürlüğü verilerine göre (2016), turizm işletme belgeli ve belediye işletme belgeli birçok tesis bulunmaktadır. Turizm işletme belgeli tesis (bakanlıktan onaylı ve yıldızlı tesisler) 4 tane bulunmaktadır. Bunlardan en önemlisi hiç şüphesiz Yalnızçam Uğurlu Dağı Kış Sporları Turizm Merkezi'nde yer alan Yalnızçam Kayak Oteli'dir (Fotoğraf 3.42). Otel 2715 m. rakımlı Uğurludağ eteklerinde kurulmuştur. Otelde 2'si suit olmak üzere 36 oda ve 76 yatak bulunmaktadır. Otelde özel gün ve programlarda hizmet verilmektedir. Ayrıca her cumartesi kaz ve mantı servisi vardır. Bu otellerden ikincisi 24 odalı ve 48 yatak kapasiteli İpek Yolu Oteli'dir (Fotoğraf 3.43-a). Üçüncüsü Atatürk Caddesi üzerinde yer alan, 56 odalı ve 76 yatak kapasiteli Kura Oteli'dir. Burada da 36 oda ve 76 yatak vardır. Sonuncusu da Kars Caddesi üzerinde yer alan 60 odalı ve 96 yatak kapasiteli Kafkas Arı Oteli'dir (Fotoğraf 3.43-b).

²³¹ Füsün Soykan, *Kırsal Alanların Turizm Potansiyelinin Saptanması ve Şirince Köyüne (İzmir) Uygulanması*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay. No:122, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir 2004, 36; Doğanay ve Zaman, *Türkiye Turizm Coğrafyası*, 8.

²³² Serhat Zaman, *Kemer'in Turizm Coğrafyası*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2005,126.

²³³ Özgüç, *Turizm Coğrafyası Özellikler ve Bölgeler*, 102.

Fotoğraf 3.42. Yalnızçam Dağlarında Bulunan Yalnızçam Kayak Oteli

Fotoğraf 3.43. İpek Yolu Oteli (a) ve Kafkas Arı Oteli (b).

İlçede belediye işletme belgeli tesisler de (belediyeden ruhsatlı olan) bulunmaktadır. Bunlar; Martı Otel 22 oda ve 42 yatak (Atatürk Caddesi), Huzur Otel 25

oda ve 40 yatak (Kongre Caddesi), Sevimli Otel 23 oda ve 37 yatak (Koca Mustafa Paşa Caddesi), Konak Oteli 23 oda ve 33 yatak (Kaptanpaşa Mahallesi İnönü Caddesi), Başak Otel 25 oda ve 41 yatak (Kaptanpaşa Mahallesi İnönü Caddesi), Family Otel 10 oda ve 21 yatak (Karagöl Mahallesi Kongre Caddesi), Serhat Otel 15 oda ve 28 yatak (Kaptanpaşa Mahallesi İnönü Caddesi), Balcı Oteli 26 oda ve 34 yatak (Koca Mustafa Paşa Caddesi), Kuzey Yıldızı 25 oda ve 52 yatak (İnönü Mahallesi), Yıldırım Apart 24 oda ve 48 yatak (Atatürk Caddesi), Kale Otel 6 oda ve 11 yatak (Kaptanpaşa Mahallesi Daracık Sokak) kapasiteleri ile hizmet vermektedir.

Bütün bu otellere ek olarak, özellikle şehre atanan öğretmen, doktor, hemşire ve diğer memurların kaldığı öğretmenevinden de burada bahsedilmelidir (Fotoğraf 3.44). Şehrin tam ortasında, Kongre Caddesi'nde bulunan öğretmenevi, 18 çalışan ve 69 yatak kapasitesi ile ziyaretçilere hizmet sunmaktadır. Şehirde birçok otel boş kalırken, özellikle yaz mevsiminde öğretmenevinde yer bulmak gerçekten de çok güçtür. Özellikle de Ardahan'a çevre illerden gelip, ihale alan ve mal satan tüccarlar tarafından da çok fazla tercih edilmektedir.

Fotoğraf 3.44. Ardahan Öğretmenevi

SONUÇ VE ÖNERİLER

Ardahan Merkez İlçe Doğu Anadolu Bölgesi'nin Erzurum-Kars Bölümü'nde yer almaktadır. Merkez ilçe kuzeyde Hanak, batıda Şavşat ve Ardanuç, doğuda Çıldır ve Susuz, güneyde ise Göle ilçeleri ile komşudur. Yaklaşık 1.195 km² kadar alana sahip olan ilçe, yurdumuzun nüfusu bakımından en küçük il merkezidir.

Araştırma sahasında doğal çevre özellikleri ile beşeri faaliyetler arasındaki etkileşim süreci ne yönde gelişmiştir sorusunun cevabı aşağıdaki açıklamalarda verilmektedir:

Ardahan Merkez İlçe'in jeolojik yapısı, farklı yaşta ve litolojik özellikte formasyonlardan meydana gelmiştir. Bu yapının oluşumunda, tektonizmanın yol açtığı volkanizma ve arazinin blok halinde çökme yükselmesi büyük rol oynamıştır. Aslında fay hatları boyunca oluşan volkanik faaliyetler, sahanın volkanik malzemelerle örtülmesini sağlamış ve depresyon alanlarında tortul formasyonlar meydana getirmiştir. Bu jeolojik yapının sonucunda, insanlar konut yapımı için çevrede bulunan volkanik kayalardan özellikle de bazaltlardan yararlanmışlardır.

Araştırma sahasının morfolojik birimleri dörde ayırabilir: Birincisi araştırma sahasının kabaca kuzey ve güney kesiminde bulunan dağlık alanlar. İkincisi orta ve güney kesiminde bulunan depresyon alanları. Üçüncüsü akarsuların dağlardan inerken oluşturdukları vadilerle sahanın batı ve doğusunda bulunan Kura Nehri'nin oluşturduğu yarma boğazlardır. Dördüncüsü dağlık alanlar ve depresyolar arasında bulunan plato düzlükleridir. Dağlık alanlar tektonizma ve volkanizma sonucunda meydana gelmiştir. Araştırma sahasında bulunan vadi ve depresyonlar ise röliyefin tamamlayıcı unsurlarıdır. Vadiler flüvyal etkiyle ortaya çıkmış olup sahanın yüksek kesimlerinden kaynaklanan akarsuların tesiriyle şekillenmişlerdir. Ayrıca Ardahan ve Hoçvan depresyonları da en önemli düzlük alanlardır. Doğu-batı yönünde 28 km uzanış gösteren Ardahan Depresyonu, içinden Kura Nehri'nin geçtiği önemli bir çöküntü ve birikim alanıdır. Ardahan Depresyonu'nun çevresini kaplayan platolar doğu ve güneydoğuda önemli yer kaplamaktadır. Mevcut jeomorfolojik görünüm nüfusun dağılışını, yerleşmelerin ve ekonomik etkinliklerin şeklini ortaya çıkarmıştır. Bu morfolojik yapının sonucunda insanlar yerleşme yerlerini belirlemişlerdir. İnsanlar özellikle

depresyon alanları ile platolara yerleşmişlerdir. Ayrıca depresyon alanlarında tarım, platolarda ise hayvancılık yaygın olarak gelişmiştir.

Ardahan Meteoroloji İstasyonu'nun verilerine göre yıllık ortalama sıcaklık $3,8^{\circ}\text{C}$ olup, en soğuk ay ortalaması $-11,2^{\circ}\text{C}$ ile ocak ayı, en sıcak ay ortalaması ise $16,3^{\circ}\text{C}$ ile temmuz ayıdır. Yıllık yağış miktarı 552 mm'dir. Yıllık yağışın mevsimlere göre dağılımı, % 11,3 kış mevsimi, % 18,1 sonbahar mevsimi, % 29,9 ilkbahar mevsimi ve % 40,7 ile en fazla yaz mevsimindedir. Sıcaklık ve yağış özelliklerine göre sahada, $\text{C}_2\text{C}^1_2\text{rb}^1_2$ yani yarı nemli, mikrotermal, su noksanı yok ya da pek az, okyanusal ve karasal etkilerin arasında bulunan bir iklim tipi görülmektedir. Yaz mevsimi çok kısa sürdüğü için tarım sektöründe fazla gelişme sağlanamamıştır. Bu sorunu da sahada yapılacak sera denemeleri ile halledebileceği düşünülmektedir. Çünkü seralarda kış aylarında bile ürün yetştirilebilmektedir. Yaz mevsiminin çok yağışlı geçmesi ile birlikte sahada bulunan çayır ve meralar uzun süre yeşil kalabilmektedir. Kar örtüsünün uzun süre yerde kalması ve yaz yağışlarının etkisiyle uzun süre yeşil kalabilen bu ot formasyonu büyükbaş hayvancılığın gelişmesini sağlamıştır.

Araştırma sahasındaki mevcut morfolojik görünüm ve eğim değerleri yüzeysel akışı destekler niteliktedir. Dolayısıyla Ardahan'da ana hatları ile Kura Nehri ve ona karışan kolların oluşturduğu belirgin bir akarsu ağının varlığından bahsetmek mümkündür. Sahayı kuzey-kuzeybatıdan çevreleyen Yalnızçam Dağları ve güney-güneydoğudan çevreleyen Uğurlu Dağı ve Kısır Dağı'na ait yüksek alanlar, sahadaki akarsu şebekesini destekleyen kolların kaynak sularının doğduğu alanlardır. Gerçekten de bu yüksek sahaların çok sayıda soğuk su kaynağı barındırdığı ve bu kaynaklardan beslenen kolların kuzey ve güneye doğru akış gösterip Kura Nehri'ni besledikleri görülmektedir. Alabalık Deresi, Çatal Dere, Rabat Deresi, Suatan Deresi, Köy Deresi, Kırkpınar Deresi, Kokan Dere ve Çıklı Deresi bunların en önemlileridir. Bu dereleri besleyen kaynakların birçoğu içilebilir su niteliğindedir. Özellikle Ardahan şehir şebekesinin su ihtiyacının karşılandığı Çataldere Köyü mevkiinde içimi güzel doğal kaynak suları bulunmaktadır. Burada bir su şişeleme tesis kurulabilir. Böylelikle hem yöre halkına ekonomik destek sağlar hem de büyükşehirilere pazarlanan bu sular şehrin reklamını yapabilir. Ayrıca Ardahan-Susuz yolu üzerinde Taşlıdere ve Gölgeli köylerindeki maden suyu kaynaklarının da gerekli analizler yapıldıktan sonra ekonomiye kazandırılması gerekir.

Araştırma sahasında bulunan toprak tipleri üç grupta toplanabilir. En geniş yayılış gösteren toprak tipi kestane renkli step topraklardır. Bu topraklar çayır-mera gelişimi için son derece müsait yapıları nedeniyle mera alanlarının geniş yer kaplaması açısından çok önemlidir. İntrazonal topraklar içerisindeki kahverengi orman toprakları da sahada yayılış göstermektedir. Bu topraklarda orman örtüsünün oluşması açısından gereklidir. Sahada tarımsal çeşitlilik ve tarım açısından önemli olan alüvyal topraklar ise bir başka toprak tipini oluşturur. Bu üç toprak tipinin de sahadaki beşeri ve ekonomik faaliyetler açısından olumlu etkiye sahip olduğu görülmektedir. Özellikle kestane renkli step topraklar, çayır-mera gelişimine, çayır-mera gelişimi de büyükbaş hayvancılığın gelişmesine neden olmuştur.

Araştırma sahasında, doğal vejetasyon kaynaklarının dört ayrı formasyon şeklinde dağılım gösterdiği söylenebilir. Bu formasyonlar; depresyon alanlarında çayır-step vejetasyonu, yüksek yayla stepleri, yüksek dağ çayırları ve orman alanları olarak sıralanabilir. Ardahan il geneli 32256 hektar (% 6) orman varlığı ile gerek ülke (% 27.6) ve gerekse bölge (% 26) orman arazi varlığının çok altındadır. Ardahan Merkez İlçe 11600 ha. (% 7,9) orman varlığı ile il genelinin biraz üzerinde bir orman varlığına sahiptir. Araştırma sahası orman örtüsü step formasyonu açısından zengin bitki örtüsüne sahiptir. Bu durum, Ardahan ve çevresinde çayır-mera gelişimine müsait otsu türlerinin yaygınlık gösterdiği bir vejetasyon gelişimini mümkün kılmaktadır. Gerek hayvancılık açısından ortaya çıkan potansiyel ve gerekse arıcılık için gelişen bu son derece olumlu şartlar, sahada bitki örtüsü özelliklerinin beşeri ve ekonomik faaliyetlere olumlu yansımaları olarak görülmektedir.

Araştırma sahasında nüfusun tarihsel gelişimi ve genel demografik nitelikleri nelerdir sorusunun cevabı da aşağıda verilmeye çalışılmıştır.

Ardahan Merkez İlçe 2015 yılı itibariyle 41.422, 2018 yılı ile de 42.226 nüfusu ile ülkemizin en küçük merkez ilçelerinden birisidir. 2018 yılında nüfusun 20.057'si kırsal kesimde ve 22.169'u da şehirde yaşamaktadır. Ardahan şehri, 22.169 nüfusu ile ülkemizin en az nüfuslu il merkezidir. Araştırma sahasında, 1935 yılında 30913 olan ve 1975 yılında 65605'e çıkan nüfusun günümüzde ne kadar azaldığı görülmektedir. Merkez ilçe genelinde nüfus çok ciddi bir azalış göstermesine rağmen, Ardahan şehrinin nüfusu 2018 yılına kadar artış göstermiştir. 2017 yılında, yirmi bini aşan nüfus, 22.169

kişi olmuştur. Araştırma sahasında aritmetik nüfus yoğunluğu km^2 'ye 28 (28,2) kişi ile ülkemizin en az nüfus yoğunluğuna sahip ilçelerindedir. Nüfusun bu kadar az olması, özellikle ülkemizin 1980'den sonraki ekonomik kalkınma durumuyla büyükşehirlerde iş olanaklarının artmasıyla yakından alakalıdır. 2008 yılında Ardahan Üniversitesi'nin açılmasıyla şehre gelen öğrenci sayısı, göç eden nüfus oranının azalmasına neden olabilir. Ama göç olayını üniversiteye gelen öğrencilerle çözmek mümkün değildir.

Göçlerin ortaya çıkardığı nüfus hareketlerinin, Merkez İlçe üzerinde ne derece etkide bulunduğu ve bu sürecin olumlu yönde değerlendirilebilmesi için neler yapılabilir sorusu aşağıda açıklanmaya çalışılmıştır.

Ardahan Merkez ilçeden göç eden insanlar daha çok iş olanaklarının olabileceği, sanayisi gelişmiş illeri tercih etmektedirler. Çünkü göç etmelerindeki en önemli neden ekonomik koşullardır. Bu 5 ilde (İstanbul, Kocaeli, Ankara, Bursa ve İzmir) Türkiye'de sanayisi gelişmiş ve iş olanaklarının en iyi olabileceği iller arasındadır. Bu da göç edenler için cazip gelmektedir. İç göçlerin nedenlerinin başında gelen ekonomik sebepler, dış göçlerde de kendini göstermektedir. Ayrıca önceden göç eden ailelerin çocuklarını hemşerileriyle evlendirmek istemeleri de bir başka nedendir. Özellikle kendi akrabaları ve eski komşularından kız alıp verme olayları da dış göç sonucunda oluşan nüfus hareketine katkı sağlamaktadır. Göç olayını engellemek için, orada yaşayan insanların gitmesini önlemek gerekir. Bu da araştırma sahasına yapılacak tarım ve hayvancılık, sanayi, turizm, eğitim ve sağlık yatırımlarıyla mümkün olabilir. Bu yatırımlarla birlikte, eğer sahada yaşayan insanların ekonomik sıkıntısı kalmazsa, birçok insan göç etmekten vazgeçebilir hatta geri dönenler bile olabilir.

Araştırma sahası 62 köy ve bir şehir yerleşmesinden meydana gelmektedir. Ayrıca hemen hemen her köyün sahip olduğu dönemlik yerleşmelerden yaylalar bulunmaktadır. Araştırma sahasında kurulan köyler ve şehir 1800-2040 m'ler arasında yayılış gösterirken, yaylaların büyük çoğunluğu 2500 m'ler civarında kurulmuştur. Araştırma sahasında yer alan köyler, yerleşme dokuları itibarıyla değerlendirildiğinde topoğrafya ve tarım alanlarının köylerin oluşmasındaki en önemli etken olduğu anlaşılır. Sahadaki köy yerleşmelerinin hemen tamamı topoğrafik yapıya uygun olarak ortaya çıkmış, toplu dokulu yerleşmelerdir. Düz alanlarda dairesel, yol veya akarsu boyunca şerit halinde, eğimli yamaçlarda ise bazı üçgen formu almış köyler yer almaktadır.

Sahadaki yaylalar ise geleneksel hayvancılığa dayalı yaylacılık faaliyetlerinin devam ettirildiği yerleşmelerdir. Yaylalarda, hem hayvanların otlatıldığı, hem de kışlık hayvansal gıdaların üretiminin yapıldığı yaklaşık iki ay boyunca kalındıktan sonra, ağustos ayının son haftası ile birlikte havaların soğuması sonucu yaylalardan dönüş başlar. Günümüzde yaylaya giden aile ve hayvan sayısı giderek azalmaktadır. Sahada yapılan mülakatlar sonucunda yaylaların en önemli sorununun içme suyu ve yol sorunu olduğu anlaşılmaktadır. Devletin ve yerel yönetimlerin yaylalardaki bu yol ve su sorununu çözmesi ile birlikte, hem yaylacılık faaliyetlerinin gelişeceği, hem de ileride bu yaylaların turizm amaçlı da değerlendirileceği düşünülmektedir.

Yerleşmeleri şekillendiren temel faktörler şunlardır:

Ardahan Merkez İlçe’de, doğal çevre özellikleri ve beşeri gelişmelere bağlı olarak iki tür köy konutundan bahsetmek mümkündür. Geleneksel ve modern konutlar şeklinde ifade edilebilecek bu konutlar, köylerdeki konut türlerini temsil etmektedir. Sahada bulunan en yaygın konut türü, tek katlı ve yığma denilen taş ve topraktan inşa edilmiş konutlardır. Bu konutlar doğal çevreden rahatlıkla elde edilebilen malzemelerle yapılmıştır. Özellikle sahada bulunan volkanik malzemelerden yararlanılarak yapılmıştır. Ayrıca kırsal yerleşmelerde sıcaklık, yağış, eğim ve bakı gibi iklim elemanlarının da konutların şeklinde önemli etkileri olmuştur. Köylerde az sayıda bulunan modern konutların sayısının artması için köylülerin bilinçlendirilmesi ve ihtiyacı olanlara destek olunması gerekmektedir. Eğer köylerden göçün önlenmesi gerekirse, öncelikle insanların oturduğu konutların daha yaşanabilir hale getirilmesi gerekir.

Araştırma sahası ve Ardahan ilinde bulunan en önemli idari merkez, hiç şüphesiz Ardahan il merkezidir. Cumhuriyetin kuruluşundan 1926 yılına kadar il olan Ardahan, 1926 yılında çıkarılan iller kanunu ile Kars’a bağlanarak ilçe haline getirilmiştir. 1992 yılına kadar ilçe olan Ardahan 1992 yılında tekrar il yönetim birimine dönüşmesiyle birlikte Ardahan şehri hızlı bir şekilde değişmeye ve gelişmeye başlamıştır. Beş ilçenin bağlı olduğu Ardahan şehri, il olduktan sonra fonksiyonel etki alanı oldukça gelişmiştir. Ardahan’a bağlı beş ilçe ve köylerini fonksiyonel etki alanı içerisine alan Ardahan şehrinde yedi tanede mahalle bulunmaktadır. Ardahan şehrinin nüfusu 2017 yılı itibarıyla 21.696 kişidir. Bu nüfus ile Türkiye’nin en az nüfusa sahip il merkezi olma

özelliğini taşımaktadır. Çalışan nüfusun ekonomik faaliyet kollarına dağılışına bakıldığında, ilk sırayı hizmetler sektörü almaktadır (% 55,7). Aslında ilk bakışta iyi görünse de çokta iyi bir durum değildir. Çünkü hizmetler sektöründe çalışan insanların çoğu atama yoluyla gelmiş memur ve işçilerdir. Bu durum şehirde üretimden çok tüketimin olduğunu göstermektedir. Eğer bir yerin kalkınması gerekiyorsa, öncelikle üretime ağırlık verilmesi gerekmektedir.

İlçe genelinde alt yapı sorunları büyük ölçüde çözülmüş düzeydedir. Bu kapsamda birçok köyün kanalizasyon sorunu hariç, su ve ulaşım alt yapıları büyük oranda tamamlanmıştır. Kanalizasyon sorununun da çözüleceği düşünülmektedir. Ayrıca Ardahan şehrinin atık suları (kanalizasyon) halen daha (2018 yılı itibarı ile) Kura Nehri'ne dökülmektedir. Bir an önce belediye tarafından bir atık su arıtma tesisi kurularak atık suyun nehre dökülmesinin önüne geçilmelidir. Çünkü nehre karışan bu atık sular başta insan sağlığı olmak üzere sahadaki hayvan ve bitki varlığını da tehdit etmektedir. Bunların yanı sıra köylerde hayvan barınakları çok önemli bir sorundur. Hayvan barınaklarının evlerle iç içe olması ve gübrelerinin evlere çok yakın yerlerde biriktirilip kurutularak kışın yakılması, hem insan sağlığını tehdit etmekte hem de suni gübre kullanımını artırmaktadır. Köylerde hayvan gübrelerinin de yakacak yerine tarlalarda gübre olarak kullanılması hem tarımsal verimi artıracaktır hem de insan sağlığını tehdit etmeyecektir. Araştırma sahasının biyokütle enerji potansiyeli düşünüldüğünde biyogaz üretimi yapılabileceği de öngörülebilir. Bu da yöre halkı için sağlayacağı ekonomik faydaların yanı sıra doğal gübre kullanımını da teşvik edecektir. Çünkü gazdan arındırılmış gübre bitkiler için daha faydalı olacaktır.

Araştırma sahasındaki altyapı sorunlarından birisi de, özellikle ilkbahar mevsiminde görülen yağışlara bağlı olarak Alabalık Deresi ve Kura Nehri'nde oluşan taşkınlardır. Bu taşkınlar neticesinde tarım arazileri hatta yerleşmeler zarar görmektedir. 2004, 2010 ve 2016 yıllarında meydana gelen seller sonucunda Ardahan şehrini su basmış, bazı ev ve iş yerleri sular altında kalmıştır. Bu olaylar sonucunda çok ciddi ekonomik zararlar meydana gelmiştir. Bu tür olayların önüne geçilmesi için Kura Nehri çevresinde önlemler alınmalıdır. Nehrin etrafında yapılacak duvarlar ile nehre çok yakın alanlarda yerleşmelere izin verilmemesi yararlı olabilir.

Ardahan Merkez İlçe’de, çayır ve mera alanlarının çok geniş yer kaplaması hayvancılık faaliyetlerinin gelişmesine neden olmuştur. Fakat hayvancılık faaliyetlerinin daha da gelişmesi için çayır ve mera alanlarının derhal ıslah edilmesi gerekir. Meraların ıslahı ile birlikte sahadaki yem üretimi ve kalitesi de artacaktır. Bitkisel üretim ise daha çok yem bitkileri ve tahıllar etrafında toplanmıştır. Sahada hayvancılığın gelişmesi için yem bitkileri üzerinde dikkatle durulmalı, yem bitkileri ve slajlık mısır üretimini geliştirilmesi için çalışmalar yapılmalıdır. Hayvancılık faaliyetlerinde de büyükbaş hayvancılık öne çıkmaktadır. Sahada daha çok sığır yetiştiriciliği yapılmaktadır. Son yıllarda giderek azalan küçükbaş hayvancılığını koyun temsil etmektedir. Küçükbaş hayvan sayısının azalmasına rağmen yazları Iğdır’dan gelen göçerler yaylalarda küçükbaş hayvancılık yapmaktadır. Büyükbaş hayvancılığın çok geliştiği sahada, son yıllarda, yerli ırk yerine melez ve kültür ırklarının sayısının artmasıyla süt verimi artmıştır. Fakat bu yeterli değildir. Süt ve et veriminin yükseltilmesi için özellikle kültür ırkı sayısının daha fazla artırılması gerekir. Ayrıca meralar ıslah edildiği takdirde yerli doğu kırmızısı ırkının da et ve süt veriminin artacağı düşünülmektedir.

Ardahan Merkez İlçe’deki temel ekonomik etkinlikler nelerdir? Bunlara kalkınmada öncelik tanınması ve istihdam sağlanması noktasında şu çalışmalar yapılabilir:

Araştırma sahasında temel ekonomik faaliyet türü hayvancılıktır. Sahada önemli bir hayvancılık potansiyeli olmasına rağmen bu sektör iyi değerlendirilememektedir. Hayvancılığın gelişmesi için öncelikle azalan küçükbaş hayvan sayısının artırılarak gereken teşviklerin verilmesi ve yetiştiricilerin desteklenmesi sağlanmalıdır. Büyükbaş hayvancılığın gelişmesi için canlı hayvan ticareti yerine köylülere entansif hayvancılık yöntemleri öğretilmeli ve destek olunmalıdır. Bu bağlamda köylerde ya kooperatifleşme sağlanmalı ya da küçük işletmecilere ahır ve yem destekleri yapılarak et ve süt üretimine geçilmesi sağlanmalıdır. Devlet eliyle ilçede daha kapsamlı et ve süt tesisleri açılmalı ve köylülerin ürünleri buralarda işlenmelidir. Bu sayede hem köyde hayvansal ürün üreten kazanacak hem de bu tesislerde çalışan işçiler kazanacaktır. Sahada beş özel mandıra ve bir de belediyeye ait kesimhane bulunmaktadır. Bu mandıraların sayısı artırılarak üretim teşvik edilmelidir. Gerekirse özel sektöre destek verilmelidir. Çünkü araştırma sahasındaki potansiyel ancak bu şekilde değerlendirilebilir. Ayrıca mandıralar

kırsal kesime de yayılarak süt taşıma işi en aza indirilmelidir. Bu sayede sütlerin uzun süre yollarda taşınması engellenerek bozulmalarının önüne geçilecektir.

Kafkas arı ırkının gen merkezi olan Ardahan'da arıcılık son yıllarda daha önemli hale gelmiştir. Sahadaki zengin flora varlığı arıcılığı destekler niteliktedir. Fakat balın satışı ve pazarlanması hususunda bazı sorunlar yaşanmaktadır. Bunların çözülebilmesi için, arı yetiştiricilerinin kooperatifleşme uygulamasına geçerek pazarlama ve tanıtım faaliyetlerini kolaylaştıracağı düşünülmektedir. Bu kooperatifler sayesinde üretilen ballar daha yüksek fiyatlarla satılabilir ve kooperatif üyelerine gerektiği zaman maddi destek ve eğitim olanakları sunulabilir. Böylelikle bal verimi artacak ve arıcılık çok daha iyi bir seviyeye çıkacaktır. Ülke çapında en önemli çiçek balı üreticisi olan sahada, reklam ve pazar sorununun halledilmesiyle arıcılığın daha da gelişeceği düşünülmektedir.

Sahada geleneksel olarak yapılan bir başka hayvancılık türü de kümes hayvancılığıdır. 2016 yılı için sahada 118529 kümes hayvanı mevcuttur. Bu da çok önemli bir potansiyeldir. Fakat kümes hayvancılığında aile işletmeleri yerine büyük işletmeler kurularak üretimin artırılması gerekir. Özellikle son yıllarda beyaz ete olan rağbetin artması ile birlikte sahadaki bu potansiyelin kullanılmasına ihtiyaç vardır. Üretilen bu beyaz etin Kafkaslara yakın olduğu için Ardahan'dan daha az masrafla ihraç edileceği ve sahaya önemli bir ekonomik getiri sağlayacağı da düşünülmektedir. Sahada kümes hayvancılığında başta tavuk gelmesine karşın, yöre için en önemli kümes hayvanı kazdır. Kazlar genelde eti için üretilir. Kış geldiği zaman kesilen kazlar ya tuzlanır kurutulur ya da derin dondurucularda kış için saklanır. Bu kadar önemli bir potansiyelin daha iyi değerlendirilmesi gerekir. Her şeyden önce kazın eti, tüyü ve ciğeri çok değerlidir. Bunların daha modern çiftlikler kurularak yetiştirilip etin, tüyünün ve ciğерinin büyükşehirilere ve hatta yurtdışına satışı yapılabilir. Yine kaz tüyü özellikle kışlık giyimde çok önemli bir hammadde olarak kullanılmaktadır. Bunun iyi bir şekilde toplanıp pazarlanması yapılırsa önemli bir ekonomik destek sağlayacağı düşünülmektedir.

Bu kadar bol ve temiz su kaynağının olduğu Ardahan Merkez İlçe'de bir alabalık tesisinin veya bir tatlı su balığı çiftliğinin olmaması büyük bir eksiklik. Sahada alabalık üretimi teşvik edilebilir.

Ardahan Merkez İlçe önemli ulaşım güzergahları üzerinde kurulmuştur. Erzurum'dan gelen D-955 Karayolu ve Kars'tan gelen D-965 Karayolu Ardahan Merkez İlçe'den geçerek Türkgözü ve Aktaş sınır kapılarına ulaşmaktadır. Bu devlet yolları Ardahan'ı uluslararası yol güzergahlarına dahil etmektedir. Yer yer yapım ve onarım çalışmaları olsa da yollar son derece iyi durumdadır. Türkiye'yi Kafkaslara ve oradan da Orta Asya'ya bağlayan bu yollar sınır ticareti açısından çok önemlidir. Ilgar Dağı'na yapımı süren tünelin bitmesiyle bu yollardaki ulaşım daha fazla rahatlayacaktır. Ardahan'dan Artvin'e giden D-010 Karayolu da iller arası önemli yollardan biridir. Fakat Çam Geçidi'nin kış aylarında kapalı olması nedeniyle bu yol kışın çok fazla kullanılmamaktadır. Projesi hazır olan Sahara Tüneli'nin yapılmasıyla da bu yolun çok daha önemli bir ticaret yolu olacağı düşünülmektedir. Çünkü bu yol sayesinde İran'dan gelen mallar Erzurum-Bayburt üzerinden Trabzon Limanı'na değil de, Ardahan'dan Hopa Limanı'na çok daha kısa bir mesafe ve kısa zamanda götürülebilir. Bu da yöre halkı için önemli gelir kaynağı ve iş imkânı sağlayacaktır. Yörede bulunan diğer yollar ise köy yollarıdır. Topoğrafik yapı elverişli olduğu için köy yollarında kış şartları dışında önemli bir sorun bulunmamaktadır. Ama yayla yollarının standartlarının en kısa zamanda düzeltilmesi gerekmektedir.

Ekonomik faaliyetler içinde sanayi çok fazla gelişmemiştir. Modern sanayi anlamındaki tek sanayi tesisi olarak sadece belediyeye ait bir kesimhane bulunmaktadır. Yörede sanayi gelişmemesine rağmen atölye tipi sanayi gelişmiştir. 1980'li yıllarda açılan kesimhane o döneme göre çok kapasiteli şekilde kurulmuştur. İlk açıldığı zamanlarda canlı hayvan yetiştiriciliği yapılan tesiste et ürünleri (sucuk, salam vb.) dahi üretilmektedir. Günümüzde sadece hayvan kesimi yapılan kesimhanede yılda yaklaşık 110.000 kg. et üretilmektedir. Ardahan gibi hayvancılığın merkezi olan bir yerde bu azdır. Devletin bu tesisi yeniden dizayn edip kapasitesini artırması veya yeni bir et fabrikası kurması gerekir. Daha önce de bahsedildiği gibi, hayvancılıkla uğraşan insanların, canlı hayvan ticaretine ek olarak et ve süt üretimine teşvik edilmesi gerekir.

Araştırma sahasında ticaret genellikle Ardahan şehrinde yapılmaktadır. Ardahan şehri hem idari hem de ticari açıdan ona bağlı olan ilçelerin merkezi konumundadır. Şehirde daha çok hizmet, perakende ve imalat sektöründe 940'ın üzerinde işyeri bulunmaktadır. Bunların yarısından fazlasını hizmet sektörü oluşturmaktadır. Şehirde ticaretle uğraşan insanların en önemli sorunları sırasıyla; vergilerin yüksekliği, iklim

koşulları, pazar yetersizliği, hammaddeye uzaklık ve devlet teşviklerinin yetersizliği gibi sorunlardır. Bu sorunların da yöneticiler ve devlet tarafından çözülmesiyle sahada ticaretin de gelişeceği düşünülmektedir.

Ardahan Merkez İlçe'nin hem doğal hem de beşeri-kültürel çekiciliklere sahip olduğu görülmektedir. Yeryüzü şekilleri, su kaynakları ve bitki örtüsü gibi birtakım doğal unsurların ortaya çıkardığı coğrafi görünüm, turistik çekicilikler bakımından oldukça önemlidir. Türkiye'de dağlık alanlar zengin potansiyeli sayesinde başta alpinizm olmak üzere, klimatizm, yayla turizmi, av turizmi, kırsal turizm, termalizm gibi çeşitli faaliyetlere ev sahipliği yapmaktadır. Ardahan ilinin relief özellikleri turizm ve rekreasyonel kullanımlar için potansiyeli çok yüksektir. Uzun kış mevsimi, yeterli kar yağı, yükselti farklılıkları ve bu yükselti farklılıklarındaki meyil gruplarının müsait olması, Ardahan Merkez İlçe'de kış sporları için elverişli bir doğal ortam sunmaktadır. Şehir merkezine 17 kilometre, Yalnızçam Köyü'ne de 2.5 km uzaklıkta bulunan Yalnızçam Uğurlu Dağı Kış Sporları Turizm Merkezi, ilin tek ve en önemli tesisidir. Bu kayak merkezinin ulusal ve uluslararası çapta reklamının yapılarak turistlerin gelmesi sağlanmalıdır. Çatal Dere, Ölçek suyu ve Kura Nehri, aslında sahanın ana akarsu şebekesini oluşturmaktadır. Bu dere, çay ve özellikle Kura Nehri üzerinde akarsu kapsamında ele alınan kano, nehir kayağı ve rafting gibi sportif faaliyetlerin yapılabilirliğinin araştırılması gerekmektedir. Çünkü Kura Nehri, akış hızının düşük olması ve engebenin az olması nedeniyle bu tarz sporlar için çok elverişlidir. Akarsuların oluşturduğu topoğrafik şekillerin, turizm açısından değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu bakımdan Kura Nehrinin oluşturmuş olduğu kanyon vadi önemli bir potansiyele sahiptir. Şehrin hemen kuzeydoğusundan başlayan Kura Kanyonu, Gürcistan sınırına kadar devam etmektedir ve değerlendirilmesi gerekmektedir. Sahanın tek termal kaynağı olan Hoçuvan Hasköy kaplıcası ele alınmalı ve turizme kazandırılması için gerekli çalışmalar yapılmalıdır. Çünkü çevrede böyle bir sıcak su kaynağı sadece burada bulunmaktadır. Buraya gerekli yatırımın yapılması halinde çok fazla ziyaretçinin geleceği düşünülmektedir. Bölgede geleneksel yaylacılığın egemen olduğu görülmekte ve henüz yaylaların turistik amaçlı kullanımına pek rastlanılmamaktadır. Herhangi bir yaylanın turizm amacıyla kullanılabilir olması için bazı turistik çekicilikleri ön planda olmasının yanı sıra yol, su elektrik ve konaklama gibi birtakım altyapı hizmetlerinin tamamlanması gerekmektedir. Sahadaki yaylalar bu

konuda çok yetersiz olduğu için, yaylalarda potansiyel olan turizm faaliyetlerinden henüz söz etmek mümkün değildir. Ancak yaylalara yapılacak bu altyapı hizmetleri ile birlikte yaylaları ziyaret edecek insan sayısı artacaktır. Çünkü yaylalara arazi aracı ve traktörün dışında arabaların gideceği yol dahi yoktur. En azından bu yolların yapılması bile yaylalara olan ilginin artmasına sebep olacaktır. Ardahan Merkez İlçe beşeri turistik kaynaklar bakımından çok önemli bir potansiyele sahiptir. Bu konuda tarihi eserler (kale, kule, camii, kilise, tabya vb.) özgün ve otantik mimariye sahip taş meskenler ve çeşitli şenlikleri ile kültürel açıdan çok zengindir. Bunların da daha iyi değerlendirilmesi gerekir. Bu kadar fazla tarihi eser ile birlikte doğal güzelliklere de sahip olan Ardahan için, SERKA (Serhat Kalkınma Ajansı) tarafından yürüyüş ve bisiklet parkurları hazırlanmıştır. Özellikle Ardahan-Artvin sınırındaki ormanlar ve çok çeşitli bitki türleri ile birlikte alpin çayırlar, ilgililer için maceralı bir yürüyüş ve bisiklet sürme imkânı sunabilecek potansiyel oluşturmaktadır.

Sonuç olarak, kırsal kalkınma için coğrafi planlama çerçevesinde yapılacak değerlendirmeler sahanın gelişmesi için yol gösterecektir. Özellikle devlet politikası olarak uygulanacak kırsal kalkınma, bu gibi coğrafi araştırmalar neticesinde zenginlik kazanacaktır. Ardahan Merkez İlçe'nin doğal, beşeri ve ekonomik coğrafya özelliklerinin ele alındığı bu tezde, sahadaki sosyal ve ekonomik yapının geliştirilmesi ve iyileştirilmesi amaçlanmıştır. Bu da özellikle tarım, hayvancılık ve turizmin daha iyi şartlarda ve daha modern şekilde yapılması ile sağlanacaktır.

KAYNAKÇA

- Akbulak, Cengiz, “Ardahan İlinde Kırsal Turizm Potansiyelinin Sayısallaştırılmış Swot Analiz İle Değerlendirilmesi”, *Humanital International Jurnal of Social Science*, 2016, 4(7), 1-30.
- Akova, İsmet, “Akarsu Turizmi”, *Türk Coğrafya Dergisi*, 30, 1995, 393-407.
- Akpınar, Erdal, “2000 Genel Nüfus Sayımına Eleştirel Bir Bakış: Erzincan Örneği”, *Doğu Coğrafya Dergisi*, 14, 2005, 31-45.
- Akpınar, Erdal, “Kelkit İlçesinde Coğrafi Faktörlerin Örgün Eğitim Üzerindeki Etkileri”, *Doğu Coğrafya Dergisi*, 10, 2003, 169-188.
- Alagöz, Cemal Arif, “Türkiye Yer Adları Üzerine Bazı Düşünceler”, *Türk Yer Adları Sempozyumu bildirileri (11-13 Eylül 1984)* Kültür ve Turizm Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayınları No. 60 Seminer Kongre Bildirileri Dizisi No. 17, Ankara 1987.
- Alagöz, Cemal Arif, “Türkiye’de Yaylacılık Araştırmaları”, *Ankara Üniversitesi Türkiye Coğrafyası Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 2, 1993,1-15.
- Alıcı, S., *Ardahan İli Arıcılığın Yapısal Analizi ve Verim Üzerine Etkili Olan Faktörlerin Belirlenmesi* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mustafa Kemal Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Hatay 2015.
- Ardahan İl Özel İdaresi Genel Sekreterliği 2017.
- Ardahan'da kış turizmi, <http://www.ardahankulturturizm.gov.tr/TR55786/kisturizmi.html> (Erişim: Tarihi: 10.01.2015).
- Atalay, İbrahim, *Kuzeydoğu Anadolunun Ekosistemleri*, Çağ Matbaası, Ormancılık Araştırma Enstitüsü Yayınları, Teknik Bülten Serisi No:141, Ankara 1984.
- Atalay, İbrahim, *Türkiye Jeomorjolojisine Giriş*, (Genişletilmiş 2. Baskı) Ege Üni. Edeb. Fak. Yay. No:9, İzmir 1987.
- Atalay, İbrahim, *Türkiye Vegetasyon Coğrafyası*, 1. Baskı, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir 1994.
- Atalay, İ., Koçman A., Kuzeydoğu Anadolu’da Jeotektonik ve Morfotektonik Evrimin

Ana Çizgileri, Jeomorfoloji Degisi Sayı:8, İstanbul 1979.

Aydın, A., *Ardahan İlinde Arıcılık Faaliyetleri ve Sorunları*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Atatürk Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Erzurum 2014.

Birinci, Salih, “Ardahan İlinde İç Göç Hareketinin Yaş ve Cinsiyet Yapısının Analizi (1995-2016)”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt No:22 Özel Sayı, Erzurum Nisan 2018, 457-473.

Bulut, İ., Zaman, M., Erzurum’da Arıcılığın Coğrafi Esasları ve Türkiye Arıcılığındaki Yeri. *Atatürk Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt:3, Sayı:31*, Erzurum 2003, 141-157.

Coşkun, Ogün, *İkizdere İlçesinin Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası*, Bizim Büro Basımevi, Ankara 2010, 276.

Çimen, Hürriyet, “Ardahan’ın Turizm Potansiyeli”, *Alan Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, Sayı:21, 91-99, 2015.

Darkot, Besim, “Şehir Ayrımında Nüfus Sayısı ve Fonksiyon Kriteri”, *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, 8(16), 1967, 3-8.

Dayı, Esin, *Elviye-i Selase’de (Kars, Ardahan, Batum) Milli Teşkilatlanma*, Kültür Eğitim Vakfı Yayınevi, Erzurum 1997.

Demir, Mucip, Kars İlinin Biyokütle Enerji Potansiyeli ve Kullanılabilirliği, *Türk Coğrafya Dergisi*, Ankara 2017, 31-41.

Demirel, Muammer, “Doğu Anadolu’da İdari Yapılanma”, *Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı:37, 2008, 247-259.

Deniz, Orhan, *Uluslararası Göçler ve Türkiye’ye Yansımaları (Sığınmacılar, Mülteciler ve Yasadışı Göçmenler)*, Çantay Kitabevi, İstanbul 2009.

Dinçer, Bülent ve Özarslan, Metin, *İlçelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması*, DPT Yayınları, Ankara 2004.

Dinçer, B., Özarslan, M., Satılmış, E., *İllerin Sosyo-Ekonomik Sıralaması Araştırması*, DPT Yayınları, Ankara 1996.

Doğanay, H., Özdemir, Ü., Şahin, İ. F., *Genel Beşeri ve Ekonomik Coğrafya*, Pegem Akademi Yayınevi, Ankara 2011.

- Doğanay, Hayati ve Coşkun, O., “Türkiye Yaylacılığında Değişme Eğilimleri ve Başlıca Sorunları”, *Doğu Coğrafya Dergisi*, 30, 2013, 1-28.
- Doğanay, Hayati ve Coşkun, O., *Tarım Coğrafyası*, Pegem Akademi Yayıncılık, Ankara 2012.
- Doğanay, Hayati, *Türkiye Beşeri Coğrafyası*, (Genişletilmiş 4.Baskı), Pegem Akademi Yayınevi, Ankara 2014.
- Doğanay, Hayati ve Zaman, S., *Türkiye Turizm Coğrafyası* (Güncellenmiş 4. Baskı), Pegem Akademi Yayınevi, Ankara 2013.
- Doğanay, Hayati, *Bölge Planlamasının Coğrafi Esasları*, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bölümleri Ders Notları, No.63, Coğrafya Bölümü Ders Notları No:8, Erzurum 1984.
- Doğanay, Hayati, *Coğrafya Öğretim Yöntemleri*, Aktif Yayınevi, İstanbul 2002.
- Doğanay, Hayati, *Coğrafyaya Giriş* (Genişletilmiş 10. Baskı), Aktif Yayınevi, İstanbul 2012.
- Doğanay, Hayati, *Demografya (Nüfus Bilimi)*, Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Ofset Tesisleri, Erzurum 1991.
- Doğanay, Hayati, *Türkiye Beşeri Coğrafyası*, MEB yayınları Yayın No. 2987, Bilim ve Kültür eserleri dizisi: 877, Eğitim Dizisi: 10, İstanbul 1997.
- Doğaner, Suna, “Dağ Turizmine Doğal Bir Yaklaşım: Uludağ'da Turizm”, *Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, 3, 1991, 137-158.
- Doğaner, Suna, *Türkiye Turizm Coğrafyası*, Çantay Kitabevi, İstanbul 2001.
- Dönmez, Yusuf, *Umumi Klimatoloji ve İklim Çalışmaları*, İstanbul Üniversitesi Yay.No.2506, Coğrafya Enstitüsü Yay.No.102, İstanbul 1979.
- Emecen, F., Çıldır Eyaleti maddesi TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt:8, Ankara 1993.
- Emiroğlu, Mecdi, “Türk Coğrafi Bölgelerine Göre Şehir Yerleşmeleri ve Şehirli Nüfusu”, *Ankara Üniversitesi Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi, Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, 7, 1975, 125-157.

- Emiroğlu, Mecdi, *Bolu'da Yaylalar ve Yaylacılık*, Ankara Üniversitesi Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi Yayınları, No.272, Ankara 1977.
- Erdoğan, Nazmiye, *Çevre ve (Eko) Turizm*, Erk Yayınevi Ankara 2009.
- Ergene Abdusselam, *Toprak Biliminin Esasları*, (Genişletilmiş 7. Baskı), Özeğitim Yayınları, Konya 1997.
- Erinç, Sırrı, *Doğu Anadolu Coğrafyası*, İstanbul Üniversitesi Yayınları No.512, Edebiyat Fakültesi Coğrafya Enstitüsü Yay.No.15, İstanbul 1953.
- Erinç, Sırrı, *Klimorfoloji ve Metodları* (4.Baskı) Alfa Basım Yayım Dağıtım, Yayın No:276, İstanbul 1996.
- Erkan, Süleyman, *Kırım ve Kafkasya Göçleri (1877-1908)*, KTÜ Kafkasya ve Orta Asya ülkeleri Uygulama ve Araştırma Merkezi Genel Yay. No. 182, Rektörlük Yay. No. 2, Trabzon, 1996.
- Erol, Oğuz, *Genel Klimatoloji* (Genişletilmiş 5. Baskı), Çantay Kitabevi, İstanbul 1999.
- Girgin, Mustafa, Bulut İ. Ve Sevindi, C., "Türkiye'de Karayolu Geçitleri", *Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 27, Erzurum 2001, 159-173.
- Gök, Yaşar, *Horasan İlçesinin Coğrafyası*, Atatürk Üniversitesi Yayınları No:965, Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Yayınları No:124, Araştırma Serisi No:49, Eser Ofset Matbaacılık, Erzurum 2007.
- Gül, Erhan ve Çevik, Bora, *2013 Verileriyle Türkiye'de İllerin Gelişmişlik Düzeyi Araştırması*, İktisadi Araştırmalar Bölümü, Nisan 2015.
- Gündoğdu, Hamza, *Kaleler ve Kuleler Kenti: Ardahan*, Ardahan Valiliği Kültür Yayınları, No.4, Ankara 2000.
- Güner, İbrahim ve Ertürk, Mustafa, "Türkiye İl Merkezi Kent Adlarının Kaynakları Üzerine Bir Araştırma", *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı:12, Muğla 2004, 39-62.
- Halaçoğlu, Yusuf, Ardahan maddesi TDV İslam Ansklopedisi, Cilt:3, İstanbul 1991.
- Hoşgören, M. Y., *Hidroğrafyanın Ana Çizgileri-I*, Çantay Kitabevi, İstanbul 2001.

- İnandık, Hamit, *Bitkiler Coğrafyası*, İstanbul Üniversitesi, Coğrafya Enstitüsü Yayınları No.32, İstanbul 1969.
- Kahraman, Seyit Ali, Yücel Dağlı, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Yapı Kredi Yayınları, 2. Kitap, 211.
- Kalkan, Kemalettin, *Ardahan, Kars ve Iğdır illerinde Nüfusun Gelişimi ve Sorunları*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2010.
- Karaboran, Hilmi, “Türkiye’de Mevki Adları Üzerine Bir Araştırma”, *Türk Yer Adları Bildirileri Sempozyumu Bildirileri (11-13 Eylül 1984)*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayınları No. 60, Seminer Kongre Bildirileri Dizisi.17, Ankara 1984.
- Karadağ, Gülderen, *Ardahan Merkez İlçesi’nde Hayvancılık*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1992.
- Karadağ, Gulseren, *Ardahan’ın Kuruluşu Gelişmesi ve Fonksiyon Alanları*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1992.
- Kaya, Günay, *Posof İlçesi’nin Coğrafyası*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum 2004.
- Kaya, İlhan, “Avrupalı Türkler: Misafir İşçilikten Avrupa Vatandaşlığına”, *Doğu Coğrafya Dergisi*, Sayı.19, Erzurum 2008, 149-166.
- Kayserili, Alperen, *Erzurum Şehri’nin Kültürel Coğrafyası*, Atatürk Üniversitesi Yayınları No:1036, Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Yayınları No:130, Araştırma Serisi No:55, Erzurum 2014.
- Kınacı B., Pehlivan, N. A., Seyhan, G., *Turizm ve Çevre (Çevre Koruma)*, Pegem Akademi Yayınevi, Ankara 2011.
- Kızılkaya, Yusuf Murat, *Türkiye’de İç Göçün Sosyo-Ekonomik Nedenleri: Ardahan İli Örneği*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars 2014.
- Kırzioğlu, M. Fahrettin, *Kars Tarihi*, Işıl Matbaası, İstanbul 1953.

- Koca, Halil, *Düziçi İlçesinin Coğrafyası*, Atatürk Üniversitesi Yayınları No. 899, Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Yayınları No.111, Araştırma Serisi No. 46 Erzurum, 2000.
- Koçman Asaf, “Yukarı Kura Nehri Havzası’nda doğal bitki Toplulukları ve Yetiştirme Ortamı Özellikleri”, *Ege Üniversitesi, Ege Coğrafya Dergisi*, Sayı:5, 1993, 44-54.
- Koçman Asaf, “Yukarı Kura Nehri Havzası’nın Toprakları”, *Ege Üniversitesi, Ege Coğrafya Dergisi*, Sayı:2, 1993, 151-176.
- Koçman Asaf, *Türkiye İklimi*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay. No:72, İzmir 1993.
- Koçman Asaf, *Yukarı Kura Nehri Havzası’nın Fiziksel Coğrafyası*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1979.
- Koday, Saliha, “Trakya’da Köy Adlarında Coğrafyanın Etkisi”, *28.Coğrafya Meslek Haftası (10-12 Haziran 1998 Edirne) Bildiriler*, Coğrafya Meslek Haftası Serisi.2, Türk Coğrafya Kurumu, İstanbul 2000.
- Koday, Saliha, *Doğu Anadolu Bölgesinde Hayvancılık*, Atatürk Üniversitesi Yayınları No:949, Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları No:104, Araştırmalar serisi No:74, Erzurum 2005.
- Koday, Saliha, *Murgul Çayı Havzasının Coğrafyası*, Atatürk Üniversitesi Yayınları No:912, Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları No:98, Araştırma Serisi No:69, Erzurum 2000.
- Koday, Zeki, *Fındıklı İlçesinin Coğrafyası*, Atatürk Üniversitesi yayınları No:10445, Edebiyat Fakültesi Yayınları No:141, Araştırma Serisi No:117, Erzurum 2014.
- Koday, Zeki, “İdari Coğrafya Özellikleri Bakımından Artvin”, I. *Ulusal Coğrafya Sempozyumu Bildiriler Kitabı (28-30 Mayıs 2012)*, Mega Ofset, Erzurum 2012.
- Koday, Zeki, “Türkiye’nin Tahıl Tarımı”, *Türk Coğrafya Dergisi*, Sayı:35 İstanbul 2000, 63-90.
- Koday, Zeki, *Hopa İlçesinin Coğrafyası*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1995.

- Konukçu, Enver, *Ardahan Tarihi*, Ardahan Valiliği Kültür Yayınları No.2, Ajans-Türk Basım A.Ş, Ankara 1999.
- Kültür ve Turizm Bakanlığı, *Türkiye Turizm Stratejisi 2023*, Ankara 2007.
- Mater, Barış, *Toprak Coğrafyası*, Çantay Yayınları, İstanbul 2004.
- McQueen, R., Knussen, C., *Research Method for Social Science*, Pearson Education, Gesport 2002.
- Okçu, Naci ve Akdağ, Hasan, *Salname-i Vilayeti Erzurum (1287(1870)-1288(1871)-1289(1872)-1290(1873))*, *Erzurum İl Yıllığı*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, No.984, İlahiyat Fakültesi Yayınları, No.13, Araştırma Serisi No:10, Zafer Form Ofset Matbaacılık, Erzurum 2010.
- Oral, İbrahim Orkun, *Ardahan İlinin Sosyo Ekonomik Yapısının Analizi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 2010.
- Özav, Lütfi, *Oltu'nun Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1991.
- Özav, Lütfi, *Simav Depresyonu ve Çevresinin Coğrafi Etüdü*, Atatürk Üniversitesi Yayınları No:813, Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Yayınları:64, Araştırma Serisi No:10, Erzurum 1996.
- Özçağlar Ali, "Türkiye'nin İdari Coğrafyası Bakımından Köy, Bucak, İlçe ve Belde Kavramları Üzerine Düşünceler", *Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, 12, 1996, 7-25.
- Özçağlar Ali, *İdari Coğrafya*, Ümit Ofset Matbaacılık, Ankara 2011.
- Özçağlar Ali, *Yönetmelik Coğrafya*, Nika Yayınevi, Ankara 2015.
- Özgüç, Nazmiye, *Beşeri Coğrafyada Araştırma Yöntemleri*, İstanbul Üniversitesi Yay. No:3849, Fakülte Yay., No: 2511, İstanbul Üniversitesi Basımevi, İstanbul 1994.
- Özgüç, Nazmiye, *Turizm Coğrafyası Özellikler ve Bölgeler*, Çantay Kitabevi, İstanbul 2001, 44.
- Özgür, Ertuğrul Murat, "Türkiye'de Toplam Doğurganlık Hızının Mekânsal Dağılışı", *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 2(2), Ankara 2004, 1-12.

- Özgür, Ertuğrul Murat, *Türkiye Nüfus Coğrafyası*, GMC Basın Yayın, Ankara 1998.
- Sağdıç, Şenay, *Cilavuz Köy Enstitüsü'nün Kuruluş ve İşleyişi*, 29, 2011.
- Selen, Hamit Sadi, "Türkiye'de Köy Yerleşmeleri ve Şehirleşme Hareketleri", *Türk Coğrafya Dergisi*, Sayı. 7- 78, 1945.
- Selvi, Murat Selim, *Sağlık Turizmi Turistik Ürün Çeşitlendirmesi*, Nobel Yayıncılık Ankara 2011.
- Sevindi, Cemal, "Sarıkamış (Kars) İlçesindeki Köy Yerleşmelerinin Coğrafi Özellikleri İle İlgili Bir İnceleme", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Mart 2018 22(1), 111-138.
- Soykan, Füsün, "Doğal Çevre ve Kırsal Kültürle Bütünleşen Bir Turizm Kültürü: Kırsal Turizm, Anatolia", *Turizm Araştırmaları Dergisi*, 10(1), 1999, 67-75.
- Soykan, Füsün, "Kırsal Turizm ve Türkiye Turizmi İçin Önemi", *Ege Coğrafya Dergisi*, 12, 2003,1-11.
- Soykan, Füsün, *Kırsal Alanların Turizm Potansiyelinin Saptanması ve Şirince Köyüne (İzmir) Uygulanması*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay. No:122, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir 2004.
- Sözer A.N., *Kuzeydoğu Anadolu'da Yaylacılık*, İş Matbaacılık ve Ticaret, Ankara 1972.
- Şahin, İbrahim Fevzi, *Türkiye'de Karayolu Ulaşımı ve Geçitler*, Pegem Akademi Yayınevi, Ankara 2013.
- T.C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, *Ardahan Tanıtım Rehberi*, 2011.
- Taylor, R. G., *Integreting Quatitive and Qualitive Methods in Research*, University Pres of America, Oxford 2005.
- Tandoğan Alaaddin, *Demografik Temel Kavramlar ve Türkiye Nüfus*, Eser Ofset Matbaacılık, Trabzon 1998.
- Tanoğlu Ali, *Nüfus ve Yerleşme*, İstanbul Üniversitesi Yayınları No:1183, Edebiyat Fakültesi Coğrafya Enstitüsü Yayınları No:45, Taş Matbaası, İstanbul 1969.
- Tunçel, Harun, "Türkiye'de (1966-1986 Yılları Arasında) Arıcılığa Bir Bakış", *Türkiye Coğrafyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Dergisi*, 1, 1992, 97-126.

- Tutar, Hüseyin ve Özyakışır, Deniz, “TRA2 Bölgesinden İstanbul'a Göç Hareketlerine İlişkin Bir Araştırma”, *Sosyoloji Konferansları Dergisi*, No. 47 (2013-1), İstanbul, 31-58.
- TÜİK, *Nüfus ve Konut Araştırması*, 2011.
- Tümertekin, Erol ve Özgüç, Nazmiye, *Beşeri Coğrafya, İnsan-Kültür-Mekân*, Çantay Kitabevi, İstanbul 2011.
- Tümertekin, Erol ve Özgüç, Nazmiye, *Ekonomik Coğrafya Küreselleşme ve Kalkınma*, Çantay Kitabevi, İstanbul 2011.
- Tümertekin, Erol, *Beşeri Coğrafya*, İstanbul Üniversitesi Yay. No.3819, Fakülte Yay No.2464, İstanbul 1994.
- Tümertekin, Erol, *Sanayi Coğrafyası*, İstanbul Üniversitesi Yayın No: 751, Coğrafya Enstitüsü Yayın No:22, İstanbul 1969.
- Tümertekin Erol, *Türkiye’de Şehirleşme ve Şehirsiz Fonksiyonlar*, İstanbul Üniversitesi Yayınları No:1840, Coğrafya Enstitüsü Yay. No:72, İstanbul 1973.
- Tümertekin, Erol, *Türkiye’de Şehirlerin Fonksiyonel Sınıflandırılması*, İstanbul Coğrafya Enstitüsü Yayınları No.43, Baha Matbaası, İstanbul 1965.
- Türkdoğan, Orhan, *Kars'ta Bir Etnik Grup Malakanlar'ın Toplumsal Yapısı*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık: 143, Araştırma İnceleme Dizisi:106, İstanbul 2005.
- Umar, Bilge, *Türkiye’de Tarihsel Adlar*, İnkılap Yayınevi,, İstanbul 1993.
- Ünal, Çiğdem, “Erzurum'un Hayvancılık Potansiyeli”, *Doğu Coğrafya Dergisi*, Erzurum 2004, Sayı:12, 257-274.
- Ürün, Berna, *İğdir ve Ardahan illerinin Yer Adlarının Tasnifi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars 2009.
- www.ardahan.gov.tr.
- <https://www.ogm.gov.tr/ekutuphane/pdf>.
- www.ardahankulturturizm.gov.tr.
- www.bolge13.ormansu.gov.tr/sulakalanlar/putka_golu
- Yıldırım Ali, Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (8. Baskı)

Seçkin Yayıncılık, Ankara 2011.

Yurt Ansiklopedisi, (II), 1982.

Zaman, Mehmet, *Tonya İlçesi'nin Coğrafyası*. Tonya Belediyesi Kültür Yayınları No. 1, Top- Kar Matbaacılık, Akçaabat/ Trabzon, 2001.

Zaman, Mehmet, *Vakfikebir İlçesi'nin Coğrafyası*. Atatürk Üniv. Yay. No: 937, Fen Edebiyat Fak. Yay No: 102, Araştırmalar Serisi No: 73, Erzurum, 2004.

Zaman, Mehmet, *Doğu Karadeniz Kıyı Dağlarında Yaylalar ve Yaylacılık*, Atatürk Üniversitesi Yayınları No:960, Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları No:105, Araştırmalar Serisi No:75, Erzurum 2007.

Zaman, Serhat, *Kemer'in Turizm Coğrafyası*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2005.

Zengin, Murat, "Ardahan İlinin Turizm ve Rekreasyonel Kullanımları Açısından Relief Potansiyelinin Belirlenmesi", *Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 2008, 39(2), 167-174.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Emrah POLAT
Doğum Yeri ve Tarihi	Erzurum- 29.11.1978
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	Atatürk Üniversitesi, K.K. Eğitim Fakültesi, Coğrafya Öğretmenliği
Y. Lisans Öğrenimi	Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Coğrafya Anabilim Dalı
Bildiği Yabancı Diller	İngilizce
Bilimsel Faaliyetleri	-
İş Deneyimi	
Stajlar	-
Projeler	-
Çalıştığı Kurumlar	Milli Eğitim Bakanlığı
İletişim	
E-Posta Adresi	emrahpolat@gmail.com
Tarih	20.09.2018